

675

<http://rcin.org.pl>

R Y S

G E O G R A F I I

POWSZECHNÉJ.

CBGiOŚ, ul. Twarda 51/55
tel. 22 69-78-773

Wa5150331

<http://rcin.org.pl>

R Y S
G E O G R A F I I
P O W S Z E C H N E J

NA WZÓR

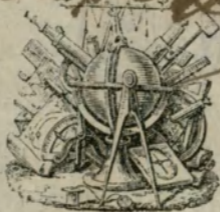
Fr. Xaw. Ansarta.

WYDANIE DZIEWIĘTNASTE

podług

NAJNOWSZYCH ŹRÓDEŁ

zupełnie przerobione i znacznie pomnożone.

W I L N O.

NAKŁADEM I DRUKIEM JÓZEFA ZAWADZKIEGO.

1855.

<http://rcin.org.pl>

Historia geografii

Pozwolono drukować z obowiązkiem złożenia w Komitecie Cenzury prawem oznaczonej liczby exemplarzy.
Wilno, 17 Lutego 1855 roku.

Cenzor PAWEŁ KUKOLNIK.

675

TREŚĆ RZECZY.

Stron.

WIADOMOŚCI WSTĘPNE.— Określenie Jeografii. — *Jeografia Matematyczna* — jej określenie — Kształt ziemi — Poziom — Strony świata — Globus i zastosowanie go do kuli ziemskiej od str. 1 do 6

Szerokość i długość jeograficzna — Zwrotniki i koła biegunowe — Podział ziemi na pasy czyli strefy — Wielkość ziemi — Bieg ziemi — Karty jeograficzne 6—11

Jeografia fizyczna — jej określenie — Łąd — Wyspy — Gromada wysp, Archipelag — Półwysep — Międzyrzecze — Góry — Wulkany — Pasma gór — Doliny — Wąwozy — Wybrzeża — Przylądek — Stepy — Pustynie — Oazy — Bagna 11—14

Woda — Ocean — Morze — Wzdymanie się i opadanie morza, i prądy morskie — Odnoga albo zatoka — Port — Cieśnina — Jeziora — Źródła, strumienie — Rzeka, jej koryto — wodospady — Zbieg rzeki — Główna rzeka i poboczne — Ujście rzeki — Brzeg prawy i lewy — Kanał 14—17

Płody i rozprzestrzenienie się ich według stref—Atmosfera (Powietrznia) — jej określenie — powietrze — Zjawiska atmosferyczne czyli meteory — Wiatry — Klimat 17—22

Jeografia polityczna — jej określenie — Człowiek — Podział rodzaju ludzkiego według zewnętrznych cech — Podział rodzaju ludzkiego według stopnia cywilizacji — według języków — według Religii — Pojęcie o państwie i określenie rozlicznych terminów, mających z niem związek 22—26

EUROPA.—Wiadomości ogólne— Granice — Rozległość i klimat — Ludność i religia — Płody — Podział — Wyspy — Morza — Gdnogi — Cieśniny 26—34

Rzeki — Jeziora — Półwyspy — Międzymorza — Przyładki — Góry — Wulkany 34—40

EUROPA PÓŁNOCNA.— *Wyspy Brytańskie* — położenie i podział — Wielka Brytania: Szkocya i Anglia — Miasta w nich — Irlandya — jej miasta — Posiadłości zagraniczne Wielkiej Brytanii — Rozległość, ludność, religia, rząd — Klimat, płody, handel, rękodzieła, siła morska 40—45

Dania — jej podział — Prowincye lądowe — Wyspy — Miasta — Posiadłości zagraniczne — Rozległość, ludność, religia, rząd — Klimat, płody, przemysł i handel — 45—47

Szwecya — Podział jej — Miasta w Szwecyi i Norwegii — Posiadłości zagraniczne — Rozległość, ludność, religia, rząd — Klimat, płody, przemysł i handel . 47—49

EUROPA ŚRODKOWA.— *Francya* — jej granice — Podział — Miasta — Posiadłości zagraniczne — Rozległość, ludność, religia, rząd — Klimat, płody, przemysł i handel 49—53

Niderlandy czyli *Hollandya* — Granice — Podział — Miasta — Posiadłości zagraniczne — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat, płody, przemysł i handel 53—54

Belgia — Granice — Podział — Miasta — Rozległość, ludność, religia, rząd — Klimat, płody, przemysł i handel 54—56

Szwajcarya — Granice — Podział — Miasta — Rozległość, ludność i religia — Klimat i płody — Przyrodzone osobliwości 56—58

Związek Niemiecki — określenie go — Granice — Podział — 1) *Królestwo Bawarskie* — Podział — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd. — 2) *Królestwo Hanowerskie* — Podział — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd. — 3) *Królestwo Wirtemberskie* — Podział — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd. — 4) *Królestwo Saskie* — Podział — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd 58—62

5) *Elektorstwo Hessen-Kasselskie* — Stolica — Rozległość, ludność, religia i rząd. — 6) *Wielkie Księstwo Badeńskie* — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd. — 7) *W. Ks. Hessen Darmstadzkie* — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd — 8) *W. Ks. Sasko-Wejmarskie* — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd — 9) *W. Ks. Oldenburg* — Stolica — Rozległość, ludność, religia i rząd — 10) *W. Ks. Meklenburg-Schwerin* — Miasta — Rozległość i ludność — 11) *W. Ks. Meklenburg-Strelitz* — Stolica — Rozległość, ludność, religia i rząd. — *Księstwa* 62—66

Miasta wolne. — Rozległość, ludność, religia i rząd

Związku Niemieckiego — Klimat, płody, przemysł i handel 66—68

Prussy. — Granice — Podział — A) Niemieckie prowincye — w nich miasta — B) Prowincye właściwych Pruss — w nich miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat, płody, przemysł i handel — Prowincye należące do Związku Niemieckiego 68—71

Cesarstwo Austryackie — Granice — Podział — Prowincye składające cesarstwo Austryackie — w nich miasta — Rozległość, ludność, religie i rząd — Klimat, płody, przemysł i handel 72—78

EUROPA POZUDNIOWA. — *Portugalia* — Granice — Podział — Miasta — Posiadłości zagraniczne — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat i płody 78—79

Hiszpania. — Granice — Podział — Miasta — Wyspy — Posiadłości zagraniczne — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat i płody 79—82

Włochy. — Granice — Podział — A) *Włochy Północne:* *Królestwo Sardyńskie* — Położenie — Miasta — Rozległość i ludność — *Księstwo Parma* — Położenie — Miasta — Rozległość i ludność — *Księstwo Modena* — Stolica — Rozległość i ludność 82—83

B) *Włochy Środkowe:* *Wielkie Ks. Toskańskie* — Położenie — Miasta — Wyspa — Rozległość i ludność — *Państwo Kościelne* — Położenie — Miasta — Rozległość i ludność. — *Rzeczpospolita San Marino* — jej rozległość i ludność 83—86

C) *Włochy Południowe:* *Królestwo Obojga Sycylii* — Położenie — Miasta na stałym lądzie — Miasta na

wyspie Sycylii — Rozległość i ludność — *Wyspa Malta* — Rozległość i ludność Włoch — Religia i rząd —
 Klimat i płody 86—88

Turcja. — Granice — Miasta — Wyspy — *Czarnogórze*, jego ludność — Rozległość, ludność, religia i rząd Turcy — Klimat, płody, przemysł i handel 88—90

Księstwo Serbskie — Położenie — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat, płody, przemysł i handel — *Księstwo Wołoskie* — Położenie — Miasta — *Księstwo Mołdawskie* — Położenie — Miasta — Rozległość, ludność, religia i rząd Księstw Naddunajskich — Klimat, płody, przemysł i handel 91—92

Grecya. — Granice — Podział — Miasta — Wyspy — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat, płody, przemysł i handel — *Wyspy Jońskie* — Położenie — Wyliczenie wysp składających Rzeczpospolitą — Stolica — Rozległość, ludność, religia, klimat i płody 92—95

AZYA. — Ogólne uwagi — Granice — Podział — Rozległość, klimat i płody — Ludność i religie — Morza — Odnogi — Ciesniny 95—99

Rzeki — Jeziora — Półwyspy — Przylądki — Góry. 99—103

Turcja Azjatycku. — Granice — Podział — Prowincye i w nich miasta — Wyspy — Rozmaite uwagi 104—106

Arabia — Granice — Miasta znaczniejsze — Wiadomości rozmaite — *Tartarya* czyli *Turkestan* — Granice — Podział — Ważniejsze chanaty i w nich miasta — Rozmaite uwagi 106—110

Persya czyli *Iran* — Granice — Miasta — Rozmaite uwagi — *Kabulistan* czyli *Afganistan* — Granice — Mia-

sta — Rozmaite uwagi — *Beludżystan* — Granice — Sto-
lica — Rozmaite uwagi 110—112

Indostan — Granice — Podział — A) Kraje niepodle-
głe, rozległość ich, ludność i miasta — B) Posiadłości
Angielskie bezpośrednie — Podział — Miasta — Rozle-
głość i ludność — C) Kraje hołdownicze — Miasta —
Rozległość i ludność — D) Posiadłości innych narodów —
Rozległość, ludność i miasta — Wyspy — Rozległość, lu-
dność i religia Indostanu — Rząd, klimat i płody . 112—118

Indo - Chiny — Granice — Podział — Miasta — Wy-
spsy — Rozległość, ludność, religie i rządy — Klimat i
płody 118—121

Chiny. — Granice — Podział — I) Kraje bezpośre-
dnie podległe, w nich miasta — II) Kraje haracz opła-
cające, w nich miasta — III) Kraje zostając pod opie-
ką Chińską, rozległość ich, ludność i miasta — Rozle-
głość, ludność, religie i rząd państwa Chińskiego —
Klimat i płody 121—125

Japonia. — Położenie i wyspy ją składające — Mia-
sta — Rozległość, ludność, religia i rząd — Klimat, pło-
dy i rękodzieła 125—127

AFRYKA. — Ogólne wyobrażenie — Granice — Roz-
ległość i pustynie Afryki — Ludność i religie — Klimat
i płody — Podział — Wyspy — Odnogi — Cieśniny — Rze-
ki — Jeziora — Przylądki — Góry 127—132

Egipt. — Granice — Podział — Miasta — Oazy —
Ogólne wiadomości — *Nubia* — Granice — Kraje ją skła-
dające i w nich miasta — Rozmaite uwagi — *Abissynia*
czyli *Habesz* — Granice — Państwa ją składające i w nich
miasta — Rozmaite uwagi 132—136

Barbarya czyli *Berberya* — Granice — Podział —
 I) *Tripoli* — Położenie jego, rozległość, ludność, rząd
 i miasta — II) *Tunis* — Położenie jego, rozległość, lu-
 dność, rząd i miasta. — III) *Algier* — Położenie jego,
 rozległość, ludność, rząd, podział i miasta — IV) *Ma-
 rokko* — Położenie jego, rozległość, ludność, rząd i
 miasta — Rozmaite uwagi o Berberyi 136—140

Senegambia — Nazwanie i granice — Ludy ją za-
 mieszkujące — Osady Europejczyków — Rozmaite wia-
 domości — *Sahara* — Granice — Podział — Ludy i mia-
 sta — Rozmaite uwagi 140—143

Gwinea Północna czyli *Wyższa* — Granice — Wy-
 brzeża ją składające — *Gwinea Południowa* czyli *Niż-
 sza* — Granice — Miasta znaczniejsze — Rozmaite wia-
 domości o obu Gwineach 143—146

Sudan — Granice — Miasta znaczniejsze — *Kafrerya*
 czyli *nieznane kraje środkowej Afryki* — Granice —
 Kraje ją składające i w nich miasta — Rozmaite wia-
 domości o Sudanie i Kafreryi — *Ażan* — Granice — Mia-
 sta — Uwagi — *Zangwebar* — Granice — Miasta znacz-
 niejsze — Uwagi 146—150

Mozambik — Granice — Stolica — Wybrzeże Sofala —
 Uwagi — *Osady przylądka Dobrzej Nadziei* — Granice —
 Stolica — Kraj Hottentotów — Uwagi — *Wyspy Afry-
 kańskie* i uwagi o nich 150—155

AMERYKA. — Położenie — Podział — Rozległość i
 ludność — Klimat i płody. — *Ameryka Północna* — Gra-
 nice — Podział — Morza — Odnogi — Cieśniny — Rze-
 ki — Jeziora — Półwyspy — Przylądki — Góry — Wul-
 kany 155—161

Kraje podbiegunowe — Położenie ich, nazwanie i znaczniejsze osady — Uwagi — *Nowa Brytania* czyli *Posiadłości Angielskie w Północnej Ameryce* — Granice — Kraje ją składające i w nich miasta — Uwagi . 161—165

Stany Zjednoczone — Granice — Podział — Miasta — Uwagi — *Mexykańskie Zjednoczone Stany* — Granice — Podział — Miasta — Uwagi 165—170

Guatemala — Granice — Podział — Miasta — Uwagi — *Wyspy Antylskie* czyli *Indye Zachodnie* — Położenie i podział — Uwagi — *Wyspy Lukajskie, Wielkie i Małe Antylle* 170—175

Ameryka południowa — Granice — Podział — Odnogi — Cieśniny — Jeziora — Rzeki — Przylądki — Góry 175—177

Rzeczpospolita Nowa Grenada — Położenie — Podział — Miasta — Uwagi — *Rzeczpospolita Venezuela* — Położenie — Podział — Miasta — Uwagi — *Rzeczpospolita Ecuador* — Położenie — Podział — Miasta — Uwagi — Ogólna uwaga — *Guyana* — Położenie — Podział — Miasta — Uwagi 178—181

Rzeczpospolita Peru — Granice — Podział — Miasta — Uwagi — *Rzeczpospolita Boliwia* czyli *Wyższe Peru* — Położenie — Podział — Miasta — Uwagi — *Rzeczpospolita Chili* — Granice — Podział — Miasta — *Kraj Arakuanów* — Wyspy — Uwagi 181—185

Cesarstwo Brezyljskie — Granice — Podział — Miasta — Wyspy — Uwagi — *Zjednoczone Stany nad Rio de la Plata* czyli *Rzeczpospolita Argentyińska* — Położenie — Podział — Miasta — Uwagi 185—188

Rzeczpospolita Paraguay — Położenie — Podział —

Stolica — Uwagi — *Rzeczpospolita del Uruguay* — Położenie — Podział — Stolica — Uwagi — *Patagonia* — Granice — Narody ją zamieszkujące — Uwagi — *Wyspy* 188—190

• *Australia* — Położenie — Podział — Uwagi ogólne —
A) *Wielki Archipelag Indyjski* czyli *Malezia* — Wyspy go składające i na nich miasta — Wiadomości ogólne i szczegółowe o tym Archipelagu 190—195

B) *Australia* czyli *Melanezia* — Wyspy i Archipelagi ją składające i miasta na nich — Wiadomości ogólne i szczegółowe o Australii 195—198

C) *Polinezia* — Podział — a) *Polinezia Północna* czyli *Mikronezia* — Wyspy ją składające — b) *Polinezia Południowa* — Wyspy ją składające — Ogólne uwagi o Polinezii 198—201

CESARSTWO ROSSYJSKIE z KRÓLESTWEM POLSKIM i W. KS. FINLANDZKIEM. — Położenie — Granice — Morza, odnogi i rzeki — Jeziora — Kanały 205—211

Góry — Przylądki — Wyspy — Półwyspy — Podział 212—214

A) *Rossya Europejska* — Położenie i granice — I. *Właściwa Rossya Europejska*, rozległość jej, ludność i podział — 1) Strona leśna i jej podział — a) Przestrzeń północna, zawierająca w sobie gubernie: Petersburską, Ołonecką, Archangielską i Wołogodzką. Przyroda ziemi w tej przestrzeni, płody, klimat i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii. — b) Przestrzeń Nadbałtycka, zawierająca w sobie gubernie: Estlandzką, Liflandzką i Kurlandzką. — Przyroda ziemi w tej przestrzeni, płody, klimat i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii 214—218

c) Przestrzeń Wałdajska, zawierająca w sobie gubernie: Nowgorodzka, Twerską, Pskowską i Smoleńską — Przyroda ziemi w tej przestrzeni, płody, klimat i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii — d) Przestrzeń nizko położonego kraju, zawierająca w sobie gubernie: Witebską, Mohilewską, Wileńską, Kowieńską, Mińską i północną część Wołyńskiej — Przyroda ziemi w tej przestrzeni, płody, klimat i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii 218—222

2) Strona fabryczna, zawierająca w sobie gubernie: Moskiewską, Władimirską, Niżegorodzka, Jarosławską, Kostromską, Kazańską, Tulska, Kałużską i Razańską. — Przyroda ziemi w tej stronie, płody, przemysł i mieszkańcy. — Miasta w każdej gubernii 222—225

3) Strona górnictwa, zawierająca w sobie gubernie: Permską, Orenburską i Wiatską — Przyroda ziemi w tej stronie, płody, przemysł i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii. — 4) Strona rolniczego przemysłu, zawierająca w sobie gubernie: Podolską, Kijowską, Połtawską, Czernihowską, Charkowską, Kurską, Orłowską, Woroneżską, Tambowską, Penzeńską i Simbirską. — Przyroda ziemi w tej stronie, płody, przemysł i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii 226—232

5) Strona stepowa, zawierająca w sobie gubernie: Chersońską, Tauryczą, Ekaterynosławską, Stawropolską, Astrachańską, Saratowską, Samarską, Obwód Besarabski i Ziemie Kozaków Dońskich, Czarnomorskich i Uralskich — Przyroda ziemi w tej stronie, płody, przemysł i mieszkańcy — Miasta w każdej gubernii . 232—236

II. *Królestwo Polskie* — Rozległość, ludność i położenie — Przyroda ziemi — Rzeki — Kommunikacye —

Przemysł — Mieszkańcy — Religia — Główny zarząd —
 Podział na 5 gubernij: Warszawską, Radomską, Lubelską, Augustowską i Płocką. — Miasta w każdej z nich 236—241

III. *W. Ks. Finlandzkie* — Rozległość — Ludność —
 Przyroda ziemi — Płody — Przemysł — Mieszkańcy —
 Główny zarząd — Podział — Miasta 241—242

B) *Rossya Azyatycka*. I. *Syberya* — Rozległość i
 ludność — Granice — Położenie — Przyroda ziemi —
 Płody — Handel — Mieszkańcy — Podział na gubernie:
 Tobolską, Tomską, Jenisejską, Irkucką i Obwody:
 Zabajkalski, Jakucki i Kamczatski — Miasta w nich —
 Wyspy należące do Syberyi 242—247

II. *Kraj Kaukazki* — Rozległość i ludność — Gra-
 nice — Położenie — Przyroda ziemi — Płody — Prze-
 mysł — Mieszkańcy — Główny zarząd — Podział na 5
 gubernij: Tyfliską, Erywańską, Kutaiską, Szemachiń-
 ską i Derbentską — Miasta w każdej z nich — Ziemie
 niepodległych i sprzymierzonych goralów i plemiona,
 które je zamieszkują — Ważniejsze fortece na Kauka-
 zie — C) *Posiadłości Rossyjsko-Amerykańskie* — Poło-
 żenie — Rozległość i ludność — Mieszkańcy — Przyro-
 da ziemi — Płody — Główny zarząd 247—251

Ogólne uwagi o Cesarstwie Rossyjskiem — Rozległość,
 ludność, religia i rząd — Klimat, płody, przemysł i
 handel 251—255

WIADOMOŚCI WSTĘPNE.

JEOGRAFIA jest nauka opisująca ziemię, jako ciało niebieskie; ciało fizyczne i jako siedlisko rodzaju ludzkiego. Ztąd wypływa i podział Jeografii na *Matematyczną*, *Fizyczną* i *Polityczną*.

I. JEOGRAFIA MATEMATYCZNA.

Jeografia Matematyczna, uważając ziemię jako ciało niebieskie, zajmuje się jej kształtem, wielkością i ruchem.

KSZTAŁT ZIEMI. — Ziemia ma kształt prawie zupełnej kuli.

Dowodami tego służą:

a) Żeglugi około ziemi: żeglarze płynąc ciągle na zachód, powracają z przeciwnej strony t. j. ze Wschodu.

b) Przy zaćmieniach księżyca cień ziemi zawsze jest okrągły.

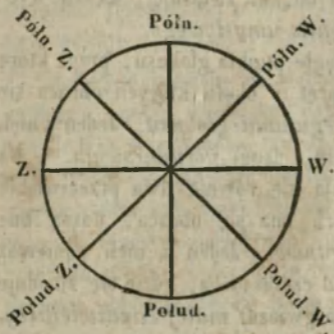
2

c) Przedmioty znajdujące się na powierzchni ziemi, gdy się od nich oddalamy, nie od razu znikają z naszych oczu, ale naprzód niktne ich podstawa, później środek, a nakoniec wierzchołek; i przeciwnie zbliżając się do nich, postrzegamy naprzód wierzchołek, dalej środek, a nakoniec samą podstawę.

Poziom (widnokrag) czyli horyzont. — Jeżeli staniemy na obszernej i odkrytej równinie i jeżeli spojrzymy w około, to zdawać się nam będzie, że jesteśmy pośrodku okrągłej płaszczyzny na krawędzi której opiera się firmament niebieski. Ta to właśnie płaszczyzna, za którą dalej nic nie widzimy, zowie się *poziomem widomym* czyli *horyzontem*.

Jeżeli wyobrazimy sobie w myśli płaszczyznę przechodzącą przez środek kuli ziemskiej i równoległą do płaszczyzny widomego poziomu to będziemy mieli *poziom umysłowy* czyli *geometryczny* kuli ziemskiej.

STRONY ŚWIATA. — Punkt horyzontu czyli poziomu gdzie słońce wschodzi, zowie się *Wschodem*; przeciwległy mu punkt gdzie słońce zachodzi pod poziom — *Zachodem*. Jeżeli zwrócimy się twarzą ku słońcu, wówczas kiedy ono wśród dziennego pozornego obiegu około ziemi jest najwyżej nad poziomem, — to przed nami będzie *Południe*; przeciwległy zaś punkt, gdzie nigdy nie pokazuje się słońce, zowie się *Północą*. Tym 4-m punktom poziomu czyli horyzontu dają zwykle nazwisko *czterech głównych stron świata*.

POBOCZNE STRONY ŚWIATA. — Wszystkie punkta poziomu między temi głównemi padające, noszą nazwisko *pobocznych stron świata*. Tak między Północą i Wschodem, leży *Północo-Wschód*; między Północą i Zachodem, *Północo-Zachód*; między Południem i Wschodem,

Południo-Wschód; i między Południem i Zachodem, *Południo-Zachód*.

GLOBUS I ZASTOSOWANIE GO DO KULI ZIEMSKIEJ. — Najdokładniejszym wyobrażeniem ziemi jest globus t. j. sztuczna kula, na której oznaczone są kraje, morza, rzeki, jeziora, góry, miasta i t. d.

Na globusie należy uważać:

a) KÓŁKO MOSIĘŻNE. — Przez te kółko i przez dwa przeciwległe punkta globusu przechodzi żelazny pręt, tak, że cały globus pod tym kółkiem może się swobodnie obracać około tego pręta. Mosiężne kółko umacnia się prostopadle w wyrzniętych korbach szerokiego drewnianego poziomego podstawka, który tu wyobraża *horyzont* czyli poziom globusu. Poziom

ten, w zastosowaniu do kuli ziemskiej, będzie wyobrażeniem jej *horyzontu umysłowego*.

b) Dwa przeciwległe punkta globusu, przez które przechodzi żelazny pręt i około których obraca się globus, zowią się *biegunami globusu*. Jeden z nich zowie się *północnym*, drugi *południowym*. — Na kuli ziemskiej znajdują się równie dwa przeciwległe punkta, około których ona się obraca, noszą one także nazwisko *biegunów*. Jeden z nich ponieważ ciągle jest obrócony ku części nieba, gdzie się znajduje konstellacya (gromada gwiazd) *małej Niedźwiedzicy*, zwana po grecku *arktos*, — nosi nazwisko *bieguna arktycznego* czyli północnego. Biegun zaś przeciwległy biegunowi północnemu ma nazwanie *antarktycznego* czyli południowego.

c) Część żelaznego prętu, leżąca między biegunami i wchodząca wewnątrz globusu, zowie się *osią Globusu*. — Linija zaś prosta (wyobrażalna tylko) łącząca dwa ziemskie bieguny, nosi nazwisko *osi ziemskiej*.

d) Koło zakreślone na globusie, w równej odległości od obu biegunów, zowie się *równikiem globusu*; dzieli go ono na dwie równe półkule. Ta z nich w której leży biegun północny, zowie się *półkulą północną*, a ta w której biegun południowy, zowie się *półkulą południową*. — Jeżeli zakreślimy w myśli także same koło na kuli ziemskiej, w równej

odległości od obu biegunów, to będziemy mieli *równik ziemski*. Równik ten podzieli także kulę ziemską na dwie półkule: *północną* i *południową*.

e) Koła zakreślone na globusie równoległe ku równikowi, noszą nazwisko *równoleżników*. Jedne z nich leżą w północnej, drugie w południowej półkuli, i tym są mniejsze im bardziej zbliżone ku biegunom. — Na kuli ziemskiej możemy równie zakreślić w myśli mnóstwo podobnych kół równoległych, czyli *równoleżników*, które także będą się zmniejszać stopniowo, zbliżając się ku biegunom.

f) Koła zakreślone na globusie przez oba bieguny, i w nich się wzajemnie przecinające, zowią się *południkami globusu*. Jeżeli będziemy obracać globus około osi, to wszystkie te koła będą przechodzić pod kółko mosiężne i doń przylegać; może ono przeto zastąpić południk każdego miejsca globusa, i dla tego to nosi nazwisko *południka ruchomego*. — Jeżeli i na kuli ziemskiej zakreślimy w myśli podobneż koła, tak aby przechodziły przez każdy punkt na kuli ziemskiej i przez oba jej bieguny, to będziemy mieli *południki ziemskie*. Każdy taki południk, względnie do punktu przez który przechodzi, będzie dzielił kulę ziemską na dwie półkule: *wschodnią* i *zachodnią*.

g) Równik (jak i każde koło) dzieli się na 360

części zwanych stopniami (1). Takowy podział zachynają zwykle od punktu w którym równik przecina się z południkiem przechodzącym przez wyspę *Ferro* (jedną z wysp *Kanaryjskich* najdalej ku zachodowi leżącą), któremu i dają nazwisko *pierwszego południka* (2). Południk ten oznacza się 0° (stopni), i od niego uważamy i rachujemy odległość wszystkich innych miejsc na kuli ziemskiej.

Równoleżniki, podobnie jak i równik, dzielą się także na 360 stopni, tylko że stopnie te tem są mniejsze, im bliżej te koła leżą ku biegunom.

h) *Ruchomy południk* dzieli się na cztery części. Punkt jego przecięcia z równikiem oznacza się 0° . Każda z tych części licząc od równika ku biegunom zawiera w sobie 90° . — Na kuli ziemskiej podobnie, każdy punkt równika będzie odległym od każdego z biegunów na 90 stopni.

SZEROKOŚĆ JEOGRAFICZNA. — Odległość jakiegokolwiek miejsca od równika z północy lub południa, wymierzona w stopniach na południku, nazywa się *szerokością jeograficzną*, która złąd może być północną lub południową.

(1) Stopień równika, jako największego koła, zawiera w sobie 15 mil jeograficznych.

(2) Francuzi biorą południk *Paryzki*, Anglicy zaś południk *Greenwich* (*Grynicz*). za pierwszy.

Stopnie szerokości służyć do oznaczenia, w jakiej jest odległości od równika jakiegokolwiek miejsca.

Jeżeli chcemy znaleźć na globusie szerokość jeograficzna jakiegokolwiek bądź miejsca, to trzeba to miejsce doprowadzić pod ruchomy południk; ilość stopni na ruchomym południku nad tem miejscem wskaże jego szerokość jeograficzną (północną lub południową).

DŁUGOŚĆ JEOGRAFICZNA. — Odległość jakiegokolwiek miejsca od południka uważanego za pierwszy, wymierzona w stopniach na łuku równika nazywa się *długością jeograficzną*, która będzie *wschodnią*, jeżeli będziemy liczyć od pierwszego południka ku Wschodowi aż do 360 stopni, lub też *wschodnią* i *zachodnią*, jeżeli będziemy liczyć od tegoż południka ku Wschodowi i Zachodowi po 180 stopni.

Stopnie długości służyć do oznaczenia, w jakiej jest odległości miejsce od południka, do którego się powszechnie stosują.

Jeżeli chcemy znaleźć na globusie długość jeograficzną jakiegokolwiek bądź miejsca, to trzeba to miejsce doprowadzić pod ruchomy południk; ilość stopni na równiku, w punkcie przecięcia się jego z ruchomym południkiem, wskaże jego długość jeograficzną.

Szerokość i długość jeograficzna razem wzięte służyć do dokładnego oznaczenia położenia miejsc na powierzchni kuli ziemskiej.

ZWROTNIKI I KOŁA BIEGUNOWE. — W tymże samym co i równik kierunku i równoległe do niego zakreślają cztery koła, a mianowicie dwa *zwrotniki* i dwa *koła biegunowe*. *Zwrotniki* leżą po obydwóch stronach równika, w odległości $23\frac{1}{2}$ stopni od tegoż. *Zwrotnik* leżący w północnej półkuli zowie się *zwrotnikiem Raka*, w południowej zaś *zwrotnikiem Kozirożca*. Zowią się one *zwrotnikami* z tej przyczyny, że słońce, doszedłszy w pozornym swoim obiegu do tego stanowiska, zdaje się znowu zwracać ku równikowi. — *Koła biegunowe* otaczają oba bieguny w odległości $23\frac{1}{2}$ stopni. Otaczające biegun północny zowie się *kołem biegunowem północnem*; to zaś które otacza biegun południowy, zowie się *kołem biegunowem południowem*.

PODZIAŁ ZIEMI NA PASY CZYLI STREFY. — *Zwrotniki* i *koła biegunowe* dzielą całą powierzchnię ziemi na 5 stref czyli pasów: jeden gorący, dwa umiarkowane i dwa zimne. — Pas powierzchni ziemskiej zawarty między dwoma *zwrotnikami*, po obydwóch stronach równika, zowie się *pasem gorącym* czyli *strefą zwrotnikową*. Promienie słońca padają albo zupełnie albo prawie pionowo na tę strefę, a ztąd wielkie gorąco. W tej strefie są tylko dwie pory roku: sucha i dżdżysta; dzień i noc prawie zupełnie są równe. — *Pasy umiarkowane* (północny i południowy) leżą pomiędzy *zwrotnikami* i *kołami biegunowemi*. Promienie słońca

padają tu ukośnie; gorąco zmniejsza się w miarę przybliżenia do kół biegunowych; cztery pory roku zmieniają się regularnie, ale rozmaitej są trwałości, i na obydwóch półkulach przeciwne. Najdłuższy dzień trwa 24 godzin. — *Strefy* czyli *pasy zimne* (północny i południowy) znajdują się w okresie kół biegunowych. Promienie słoneczne padają tu najukośniej, a ztąd okropnie zimno, przytłumiające wszelkie życie organiczne. Dzień tu trwa od 24 godzin, do 6 miesięcy (u samych biegunów), a po nim następuje noc równie długa. Zmrok i świtanie trwają po kilka tygodni, a nawet miesięcy.

WIELKOŚĆ ZIEMI. — Stopień równika, według najdokładniejszych wymiarów, zawiera w sobie 15 mil jeograficznych; ponieważ zaś równik ma w sobie 360 stopni, długość zatem równika czyli obwód kuli ziemskiej, wynosi 5,400 mil jeograficznych, a średnica 1,719 mil jeograficznych. Powierzchnia zaś całej kuli ziemskiej wynosi 9,288,000 mil kwadratowych.

BIEG ZIEMI. — Ziemia ma dwojaki bieg: *około swój osi* i *około słońca*. Bieg ziemi około swój osi od Zachodu ku Wschodowi odbywa się w przeciągu 24 godzin i nazywa się *dziennym obrotem ziemi*. Skutkiem tego obrotu mamy ciągłe przemiany *dnia* i *nocy*. Słońce oświeca tylko połowę kuli ziemskiej, i wtedy na stronie oświeconej bywa *dzień*, a na nieoświeconej *noc*; lecz ponieważ ziemia ciągle się obraca,

a zatem i dzień z nocą zmieniają się ciągle po sobie naprzemian.

Bieg ziemi około słońca odbywa się w przeciągu 365 dni czyli jednego roku i zowie się *rocznym*. Skutkiem tego obiegu mamy zmianę *pór roku* (Wiosna, Lato, Jesień, Zima) i nierówną długość dni i nocy w rozmaitych częściach kuli ziemskiej.

Droga ziemi około słońca zowie się *ziemską orbitą*. Koło zakreślone ukośnie na globusie, przecinające równik pod kątem $23\frac{1}{2}$ stopni i dotykające zwrotników w dwóch przeciwległych punktach, zowie się *ekliptyką*. Ekliptyka wskazuje kierunek drogi, którą zakreśliła na niebie ziemia w biegu swoim około słońca i rozmaite jej położenia względem niego.

KARTY JEOGRAFICZNE. — *Mapa* czyli *karta jeograficzna*, jest to płaszczyzna wyobrażająca powierzchnię ziemi lub pewną jej część z tem samem, albo podobnem położeniem jednych miejsc względem drugich, jakie mają one na powierzchni ziemi. Rys kart przez Jeografów używany wystawia albo całą ziemię, albo pojedyncze jej części. Karta, na której są dwie półkule odmalowane, wystawia zwyczajnie płaszczyznę pierwszego południka, a zatem jedna półkula jest wschodnia druga zachodnia. W tym rysunku równik i południk przez oko przechodzący i wskazujący środek karty, zamieniają się na linie proste; wszystkie zaś

inne południki i wszystkie równoleżniki są łuki kół różnemi promieniami zakreślonych.

Położenie czterech głównych punktów czyli stron świata, na kartach jeograficznych, jest następujące: północ u góry karty, południe u dołu, wschód z ręki prawej, a zachód z lewej. Stopnie szerokości jeograficznej oznaczone są z lewej i prawej strony karty, a stopnie długości u dołu i góry.

II. JEOGRAFIA FIZYCZNA.

Jeografia Fizyczna, uważając ziemię jako ciało fizyczne, zatrudnia się znajomością przyrodzonej powierzchni ziemi (to jest lądem i wodą), jej płodami i otaczającym ją powietrzem.

LĄD. — Ląd czyli wzniesiona część kuli ziemskiej, zajmuje prawie trzecią część całej jej powierzchni, t. j. z ogólnej liczby 9,288,000 mil kwadratowych powierzchni całej kuli ziemskiej, na ląd przypada 2,422,900 mil kwadratowych.

Ląd składa się z 3 części: z *lądu wschodniego*, największego, który leży na Wschód od pierwszego południka; z *lądu zachodniego* na Zachód od tegoż; i z *lądu południowego*, leżącego na Południe od Wschodniego lądu.

Cały ląd dzielią zwykle na 5 części, zwanych *częściami świata*, jako to: *Europę*, *Azyę*, *Afrykę*, *Amerykę* i *Australię* czyli *Oceanię*. Pierwsze 3

części noszą nazwisko *Starego Świata*, gdyż oddawna są już wiadome; dwie zaś ostatnie *nowego świata*, albowiem daleko później zostały odkryte.

WYSPY. — Ziemia nie tak wielkiej rozległości jak lądy, otoczona ze wszech stron wodą, nazywa się *wyspą*.

GROMADA WYSP. ARCHIPELAG. — Wiele wysp położonych obok siebie jedna blisko drugiej, stanowi *gromadę*. Gromady wysp pokrywające wielką na morzu przestrzeń, biorą nazwanie *Archipelagu*.

PÓLWYSEP. — Kiedy ziemia otoczona ze wszystkich stron wodą, dotyka się lądu jedną tylko stroną, zowie się natenczas *półwyspem*.

ISTM, MIĘDZYMORZE. — Język ziemi łączący dwa lądy, zowie się *istmem*, *przesmykiem*, albo *międzymorzem*.

GÓRY. — Na lądach i na wyspach, w pewnych miejscach wznoszą się znaczne masy ziemi i skał, które się nazywają *górami*. Przy każdej górze różnić trzeba, podnoże (stopę), boki, pochyłość i szczyt.

Szczyty najwyższych gór są pokryte wiecznym śniegiem i lodem. Linia służąca granicą wiecznych śniegów i lodów, zowie się *linią śnieżną*. Bałwany czyli ogromne masy śniegu i lodu z gór spadające, noszą nazwisko *skłębín* albo *lodozwatów* (*avalanches*); zrzadzają one częstokroć w dolinach okropne spustoszenia.

Niektóre góry mają kształt głowy cukru, i takie znane są pod nazwaniem *pików*, albo *gór ostrokończatych*.

WULKANY. — Niektóre z tych gór wyrzucają niekiedy z siebie potoki ognia, popioł i lawę, i z tej przyczyny nazywają się *górami ogień wybuchającemi* albo *wulkanami*; wybuchom tym towarzyszą prawie zawsze *trzęsienia ziemi*.

PASMO GÓR. — Częstoć góry znajdują się obok siebie położone w wielkiej liczbie, ciągnąc się jedna za drugą; stanowią one natenczas *pasma* albo *łańcuchy gór*.

DOLINY. — Niziny znajdujące się pomiędzy górami, zowią się *dolinami*.

WAWOZY. — Między górami ciągnącemi się pasmem, a niekiedy między górą i morzem, są wąskie przejścia; takowe przejścia mają nazwiska *wawozów*, lub w pewnych razach *szyi*, *gardzieli*.

WYBRZEŻA. — Granice lądu ku morzu, nazywają się *wybrzeżami*.

KAP, PRZYŁĄDEK. — Część pobrzeża górująca i wydatnie wystająca nad powierzchnią morza, zowie się *kapem*, *przyładkiem*, *cyplem*, albo *stertą morską*.

STEPY. — Obszerne bezleśne równiny zarosłe trawą, mają nazwisko *stepów*.

PUSTYNIE. — Rozległe równiny, przy braku wody, składające się albo z gołych kamieni, albo pokryte

żwirem (piaskiem) lub słonemi massami, mają nazwisko *pustyn*.

OAZY. — Część żyznej ziemi pośród piaszczystej pustyni, zowie się *oazą*.

BAGNA, TRZĘSAWISKA. — Przestrzenie ziemi zgniłej i przesiękłej wodą, niesprzyjające roślinności, noszą nazwisko *bagien* lub *trzęsawisk*.

WODA. — Wody pokrywają przeszło $\frac{2}{3}$ całej powierzchni kuli ziemskiej, a mianowicie 6,868.400 mil kwadratowych.

OCEAN. — Wielka rozległość wód oblewająca lądy nosi nazwisko *Oceanu*. Ocean dzielią zwykle na 5 części, a mianowicie: a) *Ocean Północny* między biegunem północnym i północnymi wybrzeżami Europy, Azji i Ameryki; b) *Ocean Zachodni* czyli *Allantycki* między Europą i Afryką z jednej strony i Ameryką z drugiej; c) *Ocean Południowy* między biegunem południowym i kołem biegunowym południowym; d) *Ocean Wielki* czyli *Wschodni* między Azją i Nową Hollandyą z jednej strony i Ameryką z drugiej; e) *Ocean Indyjski* między Azją, Afryką i Nową Hollandyą.

MORZE. — Znaczna część Oceanu oblewająca pewną przestrzeń lądu zowie się *morzem* (1). Morze,

(1) Woda morska ~~jest~~ jest słono-gorzka, i ztąd do picia nieprzydatna, unosi ona większe ciężary, niż słodka woda, i tylko przy wysokim stopniu zimna marznie; kolor jęj zwykle bywa zielonawo-niebieski.

wkraczające daleko między ziemię, zowie się *morzem Sródlądowem*, albo *Sródkowem*.

Dno morza, podobnie jak i ląd stały, składa się ze wzgórków i dolin, i to nam tłumaczy nierówną jego głębokość. Skały ukryte pod powierzchnią morza zowią *rafami*. Przez poruszenia morza, tworzą się pagórki, które zowią *ławicami piasku* czyli *odmiatami* i *mielicznami*, gdy się znajdują w pośrodku morza, i *wydmami* czyli *odespami* (*Dünen*), gdy są nad wybrzeżem.

WZDYMANIE SIĘ I OPADANIE MORZA I PRADY MORSKIE. — Wody morza, w ciągu 24 godzin i 48 minut, podnoszą się i opadają dwa razy. Bieg morza z szelestem do brzegów płynącego i zalewającego brzegi lądu, zowią *wzdymaniem się morza*; bieg zaś ustępującego i odsłaniającego brzegi lądu, *opadaniem*. Bieg morza poziomy i ciągle postępujący, podobny do nurtu szybko i ciągle płynącej rzeki, zowie się *prądem morskim*. Dwa przeciwne prądy, spotykając się z sobą, tworzą tak zwane wiry, t. j. lejkowate poruszenia wody, od powierzchni ku spodowi.

ODNOGA albo ZATOKA. — Kiedy część morza pomiędzy ziemię wlewająca się nie jest dotyla rozległą, iżby się mogła nazwać morzem, wówczas przyjmuje nazwanie *odnogi morskiej*, *zatoki* albo *odlewiska*.

PORT. — Kiedy niewielka odnoga, czyli to od natury albo też za przyłożeniem się pracy ludzkiej

tak jest urządzona, iż okręty znajdują w niej bezpieczeństwo i ochronę od wiatrów i burzy, wówczas ta część morza do ziemi zachodząca zowie się *portem*.

CIEŚNINA. — Część morza dwoma lądami ściśniona, łącząca dwa morza, albo dwie części morza, ma nazwanie *cieśniny morskiej*, a w niektórych przypadkach *kanatu*.

JEZIORA. — Woda ze wszystkich stron otoczona lądem nazywa się *jeziorem*. Większa część jezior ma słodką wodę, niektóre tylko są słone.

ZRÓDŁA, STRUMIENIE. — Woda sama przez się wytryskująca z ziemi zowie się *źródłem*. Źródła bywają *zimne, letnie, ciepłe i gorące*, jeżeli zaś zawierają w sobie pierwiastki mineralne, zowią się *mineralnemi*.

RZĘKA. — Połączenie wielu strumieni stanowi *rzekę*. Wyźłobienie ziemi, w którym płynie rzeka, zowie się jej *korytem*.

Rzeki spadając ze znacznej wysokości tworzą *wodospady* czyli *kaskady*.

ZBIEG. — Miejsce, gdzie się dwie rzeki łączą, zowią się *zbiegiem* albo *sptywem*.

GŁÓWNA RZĘKA. — Gdy wielka rzeka pod własnym swem nazwiskiem wpada do morza, otrzymuje nazwanie *rzeki głównej*; a wpadające w nią mniejsze rzeki noszą nazwę *pobocznych*.

UJŚCIE RZĘKI. — Miejsce, gdzie rzeka do morza wchodzi, zowie się *ujściem*.

BRZEG PRAWY I BRZEG LEWY. — Kiedy statkiem płyniemy w dół z biegiem rzeki, z twarzą obróconą ku jej ujściu, brzeg znajdujący się z prawej strony, jest *brzegiem prawym rzeki*; brzeg zaś leżący na lewo, jest *lewym brzegiem rzeki*.

KANAŁ. — Dla połączenia dwóch rzek między sobą, albo rzek z morzem, kopie się sztuczne koryto, które się nazywa *kanatem*.

PŁODY I ROZPRZESTRZENIENIE SIĘ ICH WEDŁUG STREF. — Wszystko co ziemia i morze wydaje przy staraniu człowieka, lub też bez niego, zowie się *ptodem*. Wszystkie płody możemy podzielić na 3 główne klasy czyli królestwa natury: *królestwo zwierząt*, *królestwo roślinne* (1) i *królestwo kopalne*.

STREFA GORĄCA posiada największą obfitość płodów, głównejsze z nich są: z *królestwa zwierzęcego*: lwy, tygrysy, pantery, lamparty, hieny, słonie, wielbłądy, nosorożce, giraffy, konie rzeczne; strusie, kazuary, gryfy, papugi, kolibry, rajskie ptaki; krokodyl, węże dusiciele i ogromne żółwie; z *królestwa roślinnego*: palmy, bananas, drzewo chlebowe, ananasy, jams, manjok, pataty, drzewa korzenne, trzcina cukrowa, herbata, kawa, wanilla, kakao, rośliny farbiarskie, mianowicie indygo; bawełna, heban, ma-

(1) Na zwierzęta i rośliny wywiera wielki wpływ ziemia i klimat.

hoń, drzewo brezyliowe i kamieszowe; lekarskie rośliny najbardziej użyteczne, balsamy i gummy; z *królestwa kopalnego*: kruszce; złoto, srebro, platyna; drogie kamienie: dyamenty, szmaragdy, hiacynty, szafiry i wiele innych.

STREFY UMIARKOWANE, mianowicie *północna*, wydają następujące płody: z *królestwa zwierzęcego*: zwierzęta domowe: mianowicie: konie, bydło rogate, owce; zwierzęta dostarczające drogich futer, mianowicie: lisy, wydry morskie, bobry, kuny, sobole, grostaje, niedźwiedzie; ptaki odznaczające się swym śpiewem; rozmaite gatunki ryb, a mianowicie: śledzie, jesiotry i dorsze; z owadów: jedwabniki i pszczoły; z *królestwa roślinnego*: rozmaite gatunki zboża, kartofle, owoce ogrodowe, len, konopie, tytuń, drzewa oliwne, winne macice, drzewa liściowe i iglaste; z *królestwa kopalnego* mniejsza ilość drogich kruszców i kamieni, lecz za to wiele żelaza, miedzi i ziemnego węgla.

STREFY ZIMNE, są bardzo biednie uposażone od natury, z których południowa zupełnie jest niedostępna z przyczyny wielkiego zimna i wiecznych lodów; ważniejsze płody strefy północnej: z *królestwa zwierzęcego*: białe niedźwiedzie, renifery, psy, zwierzęta wielorybowe, dostarczające wielką ilość tłuszczu; z ptaków *ejder* sławny swym puchem i rozmaite gatunki ryb; z *królestwa roślinnego*: mchy, porosty,

warzęcha i niektóre krzewy; z *królestwa kopalnego*, kruszców bardzo mało, a drogich kamieni dotychczas zupełnie nieodkryto.

ATMOSFERA (*Powietrznia*). Massa płynu sprężystego i przezroczystego oblewająca zewsząd całą powierzchnię wód i ładu, aż do pewnej nad nią wysokości (1), ciężąca na ziemię i porywana jej biegiem jak rocznym tak i dziennym, zowie się *Atmosferą* czyli *Powietrznią*. Płyn przezroczysty z którego się ona składa zowie się *powietrzem*, które im bliżej ziemi, tem więcej ma ciężkości, gęstości, wilgoci i ciepła, i czem dalej od ziemi, tem jest lżejsze, rzadsze, suchsze i zimniejsze.

W atmosferze mają miejsce rozmaite zjawiska, noszące nazwę *tworów napowietrznych* czyli *meteorów*, które możemy podzielić na *wodniste*, *optyczne* i *ogniste*. W wyższych warstwach atmosfery mają miejsce następujące twory napowietrzne: *spadające gwiazdy*, *kule ogniste*, *połnocna* i *południowa zorza*, *świt* czyli *zorza ranna* i *zmrok* czyli *zorza wieczorna*. W niższych warstwach: *zorza zodykalna* czyli *światło zwierzyńcowe*, *tęcza*, *grzmoty*, *trąby napowietrzne*, *grad*, *deszcz*, *śnieg*, *mgła*, *rosa*, *szron* i *poniki* czyli *błędne ogniki*. Niektóre

(1) Wysokość atmosfery, według wyliczeń, wynosi od 8 do 10 mil nad powierzchnią oceanu.

twory mają miejsce i w niższych i w wyższych warstwach atmosfery, mianowicie: *chmury, poboczne słońca i księżycy.*

WIATRY.— Oddzielnym rodzajem zjawisk Atmosfery są *wiatry* czyli poruszenia powietrza. Wiatry mają miejsce jak w wyższych, tak i w niższych warstwach Atmosfery.

Wiatry które w całym ciągu roku, albo zupełnie, albo blisko w tym samym kierunku nad pewną przestrzenią powierzchni ziemskiej wieją i panują, mają nazwisko *wiatrów ciągle statecznych* czyli *passatnych*; tak np. *wiatr zwrotnikowy* wiejący ciągle od Wschodu.

Wiatry, które w jednych miejscach ziemi i w pewnych tylko porach roku i miesiącach panują, a zamieniwszy się na wiatry przeciwne, w pewnym wymierzonym sobie czasie wracają do kierunku pierwszego, mają nazwisko *wiatrów peryodycznych* (*Moussons*); np. wiatr północno-wschodni i południowo-zachodni wiejący na Indyjskim oceanie i wiatry wiejące na wyspach i morskich pobrażach: w dzień z morza, w nocy zaś z lądu.

Są jeszcze wiatry, które w tém samym miejscu ziemi uważane, zdają się żadnego pewnego i stałego nie zachowywać porządku, ani co do kierunku, ani co do pór roku, ani co do trwałości; mają one na-

zwisko *wiatrów niestatecznych*; np. wiatry wiejące w umiarkowanych pasach ziemi.

Niektóre wiatry, szczególnie właściwe gorącej strefie, są nadzwyczaj gwałtowne i sprawiają okropne zniszczenia, noszą one nazwisko *orkanów* czyli *huraganów*.

W niektórych krajach wieją szkodliwe i uduszające wiatry, a mianowicie: *Sirokko* we Włoszech, *Solano*, w Hiszpanii, *Szamsin* w Egipcie, *Harmuttan* i *Tornado* w Senegambii i Gwinei, i *Samum* w Arabii.

Klimat. — Zbiór wszystkich odmian w powietrzu czyli atmosferze, zowie się *klimatem*. Klimat zależy od wielu przyczyn, z których ważniejsze: a) im kraj bliżej położony równika, tem ma klimat cieplejszy; im bliżej zaś biegunów tem bardziej zimny; b) im kraj jaki bardziej wzniesiony nad poziom morza, tem ma klimat zimniejszy; im leży zaś niżej tem cieplejszy; c) bliskość lub odległość morza wywiera także wpływ na klimat, ztąd powstaje różnica między klimatem *lądowym*, t. j. środka wielkiego lądu stałego, i klimatem *nadmorskim*, t. j. wysp lub krajów porozdzielanych i mających liczne półwyspy i zatoki. *Klimat lądowy* w gorącej strefie jest suchy, w umiarkowanych zaś gorący latem i chłodny zimą. *Nadmorski klimat* w strefie zwrotnikowej wilgotno-gorący i niezdrowy na pobrzeżach, i łagodny na wyspach; w umiarkowanych zaś strefach łagodzi upał lata i

surowość zimy; d) kraje ludne i mające uprawną ziemię, mają klimat łagodniejszy, aniżeli kraje mało zaludnione i pustynie; e) rozległe lasy, liczne bagna i trzęsawiska robią klimat wilgotnym i surowszym; zupełny zaś ich brak czynią klimat cieplejszym i suchszym; f) kraje nadmorskie zachodnie są cieplejsze, aniżeli kraje wschodnie.

III. JEOGRAFIA POLITYCZNA.

Jeografia Polityczna, uważając ziemię jako siedlisko rodzaju ludzkiego, uczy poznawać państwa, kraje i ogólne ich urządzenia.

CZŁOWIEK. — Człowiek zależy, lubo nierównie mniej aniżeli rośliny i zwierzęta, od własności gruntu i wpływów meteorologicznych powietrzn. Czynnością jednak ducha, stopniowem doskonaleniem umysłu i cudowną giętkością organizmu, dającego się nagiąć do wszystkich klimatów, człowiek wymyka się łatwiej potęgom natury i bierze rzeczywiście udział w całym życiu przyrody ziemskiej.

Cały rodzaj ludzki, według zewnętrznych cech, dzielią zwykle na 5 ras: a) *Rasę Kaukazkę* czyli *białą* zamieszkującą całą prawie Europę, północną Afrykę i zachodnią Azyę; b) *Rasę Mongolską* czyli *oliwkową* zamieszkującą północno-wschodnią i środkową część Azyi i samą północną część Europy i Ameryki; c) *Ame-rykańską* czyli *miedzianą*, do której należą pier-

wotni mieszkańcy Ameryki; d) *Afrykańską* czyli *czarną* zamieszkującą środkową i południową Afrykę i część Australii czyli Oceanii; e) *Malajską* czyli *brunatną*, zamieszkującą południo-wschód Azyi i Australii czyli Oceanii.

PODZIAŁ RODZAJU LUDZKIEGO WEDŁUG STOPNIA CYWILIZACYI. — Między pierwotnym stanem dzikości, a stopniem wyższej cywilizacyi są zbyt liczne przejścia; dzielą jednak pod tym względem wszystkie narody i plemiona na dwie główne klasy: a) na klasę *dzikich* i *koczujących*, i b) na klasę *oświeconych*. — U *dzikich narodów* zdolności umysłowe nie są zupełnie rozwinięte, a cała działalność ich zwrócona ku zaspokojeniu pierwszych potrzeb życia. Polowanie i rybołówstwo stanowią ich jedyne zajęcie; rzemiosła, albo prawie zupełnie im nieznanne, albo zostają bez najmniejszego udoskonalenia. Żyją oni po większej części odosobnieni, nie składając żadnych społeczeństw. U *koczujących narodów* zdolności umysłowe są na wyższym nieco stopniu. Ponieważ liczne trzody stanowią całe ich bogactwo, przechodzą więc z niemi z miejsca na miejsce szukając pastwiska. Szafasze ze skór i wojsłoków są ich pomieszkaniem. — *Narody oświecone* żyją w uorganizowanych społeczeństwach, mając rząd i prawa; trudnią się naukami i przemysłem.

PODZIAŁ RODZAJU LUDZKIEGO WEDŁUG JEZYKÓW. — Podział rodzaju ludzkiego na narody ma głównie za

podstawę języki. Języki bowiem, jako utwory umysłowe ludzkości, okazując zawsze znamię narodowe, są nader ważne w upatrywaniu podobieństwa lub różnicy ras. Ze stopnia wykształcenia języka, przedstawiającego się w Literaturze narodowej, poznaje się najwłaściwiej stopień wykształcenia narodu. Języki dzielą się na narzecza, podrzecza i różnorzecza. Wszystkich języków liczą 860.

PODZIAŁ RODZAJU LUDZKIEGO WEDŁUG RELIGII. — Wszystkie narody, nawet stojące na najniższym szczeblu cywilizacyi, mają pojęcie o Bogu, lecz pojęcia takowe są zbyt rozmaite. Głównych religij liczy się cztery: 1) *Chrześcianańska*, na wiele gałęzi podzielona, z których głównych cztery: a) *Prawosławno-Wschodnia (Grecko-Rossyjska)*, b) *Rzymsko-Katolicka*, c) *Anglikańska*, i d) *Protestantska*. Wyznawców religii chrześcijańskiej liczą około 305 milionów. 2) *Żydowska*, której wyznawców liczą 5 milionów. 3) *Mahometańska*, podzielona na 2 główne sekty: *Sunnitów* i *Sziitów*. Wyznawców tej religii liczą 135 milionów. 4) *Pogańska*, której główne sekty: *Braminizm*, *Buddaizm*, *Religia Konfucjusza* i *Sinto*. Wyznawców tej wiary liczą 830 milionów.

POJĘCIE O PAŃSTWIE I OKREŚLENIE ROZLICZNYCH TERMINÓW, MAJĄCYCH Z NIEM ZWIĄZEK. — *Państwem* nazywamy pewną przestrzeń ziemi, której mieszkańcy uorganizowani w jedno społeczeństwo żyją pod jedną

zwierzchnią władzą. Forma w jakiej się przejawia ta władza, zowie się *rządem*. Rządy dzielą się na *monarchiczne* i *republikańskie*. W monarchicznym rządzie władza znajduje się w ręku jednej osoby; w republikańskim zaś w ręku wielu. Monarchiczny rząd bywa albo *nieograniczony*, kiedy monarcha sam stanowi prawa; albo *ograniczony* czyli *konstytucyjny*, kiedy tę władzę podziela z *postami* (*representantami*) od narodu. — Republikański rząd bywa albo *arystokratyczny*, kiedy władza znajduje się w ręku niewielu obywateli, albo *demokratyczny*, gdy się ona znajduje w ręku całego narodu. Rząd, w którym nie ma stałych praw i wola Monarchy jest wszystkim, zowie się *despotycznym*.

Monarchowie noszą rozliczne tytuły, jako to: Cesarzów, Królów, Elektorów, Wielkich Książąt, Książąt, Sułtanów, Szachów, Chanów i t. d. Stosownie do tych tytułów i państwa otrzymują nazwiska: Cesarstw, Królestw, Wielkich Księstw, Księstw i t. d.

Niektóre państwa, jak monarchiczne, tak i republikańskie tworzą między sobą *Związki* czyli *Federacye*, jak np. Związek Niemiecki, Szwajcarski, Zjednoczone Stany Ameryki.

Wszystkie państwa dla ułatwienia zarządu czyli administracyi, dzielą się na części noszące nazwę: gubernij, departamentów, obwodów, i t. d.

Miasto w którym ześrodkowuje się zarząd pań-

stwem, zowie się *stolicą*, a miasto gdzie mieszka Monarcha, *rezydencyą*.

Miasta nadmorskie mające porty, zowią się *portowemi*. Port, w którym się mieści wojenna flota, zowie się *wojennym*; port zaś mieszczący kupieckie okręta, *kupieckim*. Niektóre porty kupieckie mające prawo handlu bez opłaty cła, noszą nazwisko *wolnych portów* (*porto-franco*).

Dla zewnętrznego bezpieczeństwa budują się *fortece* (*warownie*), lub umacniają się miasta za pomocą *cytadeli* i *fortyfikacyi*.

E U R O P A.

WIADOMOŚCI OGÓLNE. — Europa składa się z wielkiego półwyspu, który zajmuje część północno zachodnią starego ładu. Leży ona między 36° i 71° północnej szerokości, i 8° i 83° długości.

GRANICE. — Granicami Europy są:

Na północ ocean Północny;

Na zachód ocean Atlantycki;

Na południe cieśnina Gibraltarska, morze Śródziemne, Archipelag, cieśnina Dardanejska, morze Marmora, cieśnina Konstantynopolska, morze Czarne i pasmo gór Kaukazkich;

Na wschód morze Kaspjskie, rzeka Ural i góry Uralskie.

ROZLEGŁOŚĆ I KLIMAT EUROPY. — Europa ma rozległości 174,560 mil kwadratowych, i nie zawiera w sobie, jak inne części świata, obszernych pustyń, a ztąd w stosunku do swój rozległości więcej jest zaludniona i lepiej uprawna. Powietrze w niej także prawie w powszechności umiarkowane i łagodne, sprzyja rozwijaniu się wszystkich władz człowieka i utrzymywaniu płodów rozlicznych.

LUDNOŚĆ I RELIGIA. — Europa liczy około 254 milienów mieszkańców, prawie bez wyjątku z pokolenia ludzi białych, z których wyznawców religii chrześcijańskiej 246 milionów, innych wyznań 8 milionów.

PŁODY. — Europa wydaje w wielkiej obfitości zboża wszelkiego rodzaju, wino, len i wszystkie rzeczy do życia potrzebne. Znaczna w niej jest liczba zwierząt użytecznych, nader zaś mała zwierząt szkodliwych. Mało się w niej znajduje kopalni złota i srebra; lecz wiele jest kopalni, żelaza, miedzi, żywego srebra, ołowiu, cyny, węgla ziemnego, soli i t. d.

PODZIAŁ EUROPY. — Europa dzieli się na 23 części, jakimi są:

4 na północy	}	Wyspy W. Brytanii;
		Dania;
		Szwecya z Norwegią;
		Rossya z Polską i W. X. Finlandzkiem.

7 we środku	Francya;
	Niderlandy;
	Belgia;
	Szwajcarya;
	Związek Niemiecki;
	Prussy;
	Austria.
12 na poiuennie	Portugalia;
	Hiszpania;
	Sardynia;
	Księstwo Parma;
	Księstwo Modena;
	W. Księstwo Toskańskie;
	Państwo Kościelne;
	Rzeczpospolita San-Marino;
	Królestwo Obojga Sycylii;
	Tureya;
	Greya;
Rzeczpospolita Jonska.	

Wyspy. — Oprócz *Wielkiej Brytanii* i *Irlandyi*, liczących się do wysp Brytańskich, zasługuja na uwage te wyspy w Europie:

Nowa-Ziemia

Wajgacz

Kałgnew

Szpieberg

na Oceanie P nocnym.

Islandya
 Archipelag Færoer
 Wyspy Szetlandskie
 — Orkadzkie
 — Hebrydzkie
 Man (*Men*)
 Anglesey (*Englesi*)
 Wight (*Wajt*)
 Zelandya
 Fionia
 Laaland
 Falster

na Oceanie Atlantyckim.

wyspy

Rügen
 Bornholm
 Oeland
 Gottland
 Oesel
 Dago
 Hochland
 Kotlin
 Wyspy Aland

na morzu Bałtyckiem.

wyspy

Korsyka
 Sardynia
 Sycylia
 Kaudya

na morzu Śródziemném.

wyspy

Malta
 Majorka
 Minorka
 Iwisa
 Formentera
 Eubeja czyli Negrepont } na morzu Śródziemném.
 Korfu
 Cefalonia
 Zante
 Paros
 Antiparos

MORZA OBLEWAJĄCE EUROPE. — Widzieliśmy, iż Europa graniczy na północ z oceanem Północnym, a na zachód z oceanem Atlantyckim. Dwa te oceany na brzegach Europy tworzą morza, które znać należy.

MORZA WYPLYWAJĄCE Z OCEANU PÓLNOCNego. — Ocean ten tworzy dwa morza:

Morze Białe, zachodzące w głąb północnej Rosyi.

Morze Karskie.

MORZA BIORĄCE POCZĄTEK Z OCEANU ATLANTYCKIEGO. — Ocean Atlantycki tworzy dwa morza:

Morze Północne, ku północy Europy;

Morze Śródziemne, ku południowi Europy.

MORZE PÓLNOCNE. — Morze to rozciąga się między wyspami Brytańskimi na zachód; Norwegią i Danią na wschód; ku południowi oblewa Niderlandy i Niemcy, z jakiej przyczyny niekiedy mu się daje nazwisko

morza Niemieckiego. Z niego bierze początek inne morze, a mianowicie:

Morze Bałtyckie, rozciągające się między Szwecją na północ i zachód, Rosyą na wschód, Prussami i Niemcami na południe.

MORZE ŚRÓDZIEMNE. — Morze to rozciąga się między Europą na północ, Azją na wschód i Afryką na południe. Ono tworzy 7 innych morz, jakie są:

1. *Morze Sycylijskie* (*) na północ Sycylii;
2. *Morze Jońskie* pomiędzy częścią Włoch i Grecją;
3. *Morze Adryatyckie* między Włochami państwem Austryackiem i Turcyą;
4. *Archipelag* między Grecją, Turcyą Europejską i Turcyą Azyatycką;
5. *Morze Marmora* między Turcyą Europejską i Azyatycką;
6. *Morze Czarne* między Turcyą Europejską, Rosyą i Turcyą Azyatycką;
7. *Morze Azowskie* ze wszech stron zamknięte Rosyą.

(*) Częstoć je także nazywają *morzem Tyrreńskim*, od narodów niegdyś na brzegach jego mieszkających. Nazwisko to dzisiaj nie ma stosownego znaczenia. Właściwiej byłoby nazwać je *morzem Włoskim*.

ODNOGI. — Morza Europy tworzą na swych wybrzeżach 13 celniejszych odnóg, jakie są:

Trzy, biorące początek z morza Północnego:

Odnoga Muraj }
Odnoga Forth } na brzegach Szkocyi;

Zuyderzee na wybrzeżach Niderlandów.

Cztery, utworzone przez morze Bałtyckie, jako:

Odnoga Gdańska na północ Pruss;

Inflantska }
Finlandzka } na wschód Rossyi;

Botnicka między Rossyą i Szwecyą.

Jedna przez ocean Atlantycki:

Odnoga Gaskońska albo *Biskajska*, między Francyą i Hiszpanią.

Dwie przez morze Śródziemne, jako to:

Zatoka Lionńska na południe Francyi;

Odnoga Genueńska w stronie północno-zachodniej Włoch.

Dwie przez morze Jońskie:

Odnoga Tarentyńska na południe Włoch;

Odnoga Patraska albo *Lepancka* na wschód Grecyi.

Jedna przez Archipelag:

Zatoka Salonicka na południe Turcyi.

CIEŚNINY. — Morza Europy łączą się z sobą 16 celniejszymi cieśninami, jakimi są:

Pięć łączących morze Północne z Bałtyckiem:

Kanał Jutlandzki

Kattegat

Sund

Belt wielki

Belt mały

między Norwegią, Szwecyą, krajami i wyspami składającymi Danię.

Pięć na oceanie Atlantyckim:

Kanał Północny

Kanał S. Jerzego

połączone morzem *Irlandzkim* między W. Brytanią i Irlandyą.

Cieśnina Kaletańska

(Pas de Calais)

Kanał Brytański

(La Manche)

łączące ocean Atlantycki z morzem Północnem, między Wielką Brytanią i Francją.

Cieśnina Gibraltarska

łącząca ocean Atlantycki z morzem Śródziemnem, między Hiszpanią i Afryką.

Sześć na morzu Śródziemnem, łączących między sobą morza przez nie utworzone:

Cieśnina Bonifacio

między dwiema wyspami Korsyką i Sycylią.

Kanał Messyński

łączący morze Jońskie z Sycylijskim, między Sycylią i Włochami.

Kanał Otranto

łączący morze Jońskie z Adryatykiem, między Włochami i Turcją.

<i>Cieśnina Dardanelska</i>	}	łącząca Archipelag z morzem Marmora, między Turcją Europejską i Turcją Azyatycką.
<i>Kanał Konstantynopolski</i>		łączący morze Marmora z morzem Czarnem, między Turcją Europejską i Azyatycką.
<i>Cieśnina Kerczeńska</i>		łącząca morze Czarne z morzem Azowskiem, w Rosyi południowej.

RZĘKI.—Wymienione morza, odnogi i cieśniny, przyjmują w siebie wszystkie rzeki Europy. Najznacniejsze z nich, w liczbie 53 dzielą się następnym sposobem: 1 wpada do oceanu Północnego, to jest:

Peczora, w Rosyi.

3 do morza białego:

Diwina północna

Onega

Mezeń

} w Rosyi.

10 do morza Bałtyckiego.

Dal-elf

Angermana

} w Szwecyi.

Torneo, na granicy między Szwecyą i Rosyą.

Kiumen

Newa

Narowa

} w Rosyi.

Diwina zachodnia, w Rosyi, wpadająca do odnogi Inflantskiej;

Wista oblewająca Polskę i Prussy, wpada do zatoki Gdańskiej;

Niemen, płynący przez Rosyę i Prussy:

Odra w Prussiech.

8 do morza Północnego, a mianowicie:

Gotha-elf }
Glommen } w Norwegii.

Elba (Laba), w Niemczech;

Weser (Wezera).

Ren, wypłynąwszy w Szwajcaryi, oddziela Francye od Niemiec i oblewa Niderlandy;

Maas czyli *Meuse (Mozela)* }
Schelde (Skalda) } w Belgii i Hollandyi.

Tamiza w Anglii.

1 do kanału Brytańskiego;

Sekwana (Seine) we Francyi.

7 do oceanu Atlantyckiego, a w szczególności:

Loara (Loire) }
Gironde (Zyronda) } we Francyi.

Mincho

Douro

Tag

Gwadyana

} w Hiszpanii i Portugalii.

Gwadałkwimir w Hiszpanii.

2 do morza Śródziemnego:

Ebro w Hiszpanii;

Rodan (Rhône) we Francyi.

1 do morza Sycylijskiego:

Tyber we Włoszech.

1 do morza Adryatyckiego:

Pó we Włoszech północnych.

4 do morza Czarnego:

Dunaj przerynający Niemcy i Turcyę północną;

Dniestr w Austryi i Rossyi;

Boh w Rossyi;

Dniepr w Rossyi.

2 do morza Azowskiego:

Don w Rossyi.

Kubań w Rossyi.

3 do morza Kaspijskiego:

Wołga

Ural

Terek

} w Rossyi.

JEZIORA. — Głównych jezior w Europie jest 14, jako to:

Sześć w Rossyi, a w szczególności:

Jezioro *Saimen*, największe w Finlandyi, prowincyi całkiem pokrytej jeziorami;

Jezioro *Ladoga* największe w Europie, którego wody wchodzą do odnogi Fińskiej szeroką lecz niezbyt rozciągłą rzeką *Newą*;

Jezioro *Onega*.

Jezioro *Czudzkie*, którego wody także wpadają do odnogi Finlandzkiej.

Bieto-Oziero.

Ilmen.

Trzy w Szwecyi:

Jeziro *Melar* } toczą swe wody do morza Bal-
Weter { tyckiego.

Jeziro *Wener* spływa do Kattegatu.

Dwa w Szwajcaryi:

Jeziro *Léman*, przez które *Rodan* przechodzi;

Jeziro *Konstancyeńskie*, przez które przechodzi
Ren.

Trzy w państwie Austryackiem:

Jeziro *Balaton* }
Maggiore (Madziare) } tych wody spływają do rzeki
Garda } ro.

PÓŁWYSPY. — Głównych półwyspów w Europie jest sześć, z których trzy wielkie, trzy małe.

Trzy wielkie półwyspy są:

Skandynawski w północnej Europie, zamknięty ku północy oceanem Północnym, od zachodu oceanem Atlantyckim, na południe i wschód morzem Bałtyckim.

Pirynejski w stronie południowo-zachodniej Europy, zawarty pomiędzy oceanem Atlantyckim z północno-zachodniej i południowo-zachodniej strony, cieśniną Gibraltarską na południe, i między morzem Śródziemnym od południowo-wschodniej i wschodniej strony.

Apeniński na południu Europy, opasany morzem Śródziemnem na zachód, morzem Jońskim na południu, i morzem Adryatyckiem na wschód.

Trzy małe półwyspy są:

Jutlandya na północ Niemiec, otoczona morzem Północnem na zachód, kanałem Jutlandzkim ku północy, i Kattegatem na wschód.

Morea na południu Grecyi, zamknięta odnoga Lepancką na północ, morzem Jońskim na zachód i południe, i Archipelagiem na wschód.

Krym na południe Rossyi, zawarty między morzem Czarnem od zachodu i południa, cieśniną Kerceńską na wschód, i morzem Azowskiem od północno-wschodniej strony.

MIĘDZYMORZA. — Z wymienionych dopiero półwyspów, cztery pierwsze łączą się z lądem znacznymi przedziałami ziemi, których dla ich rozległości międzymorzami zwać nie można; ztąd więc dwa są tylko właściwie międzymorza w Europie:

Międzymorze *Korynckie*, którem się *Morea* łączy z dalszą Grecyą:

Międzymorze *Perekopskie*, łączące *Krym* z Rosyją.

PRZYŁADKI. — Głównych przyładek Europy liczy się dziewięć, jakie są:

Dwa na północy:

Nordcap na północ Szwecyi na wyspie *Mageroe*;

Przyładek *Lindensnoes* na południe Norwegii.

Pięć na zachodzie, a w szczególności:

Przylądek *Clear (Klir)* od południo-zachodu Irlandyi;

Przylądek *Lads End* i *Lizard* (chodniei W. Brytanii;

Finisterre ku północo-zachodowi Hiszpanii;

S. Wincentego w stronie południowo-zachodniej Portugalii.

Dwa na południu:

Przylądek *Leuca* w stronie południowo-wschodniej Włoch;

Matapan na południu *Moriei*

GÓRY.—Pasma gór najznaczniejsze w Europie są: Pasma gór *Uralskich*, oddzielających Europę od Azji;

Skandynawskie na wschód Norwegii;

Szkockie w Szkocji.

Góry *Pirenejskie* między Francją i Hiszpaniją.

Alpy w Szwajcaryi, między niemi największa *Mont-Blanc*;

Seweńskie we Francyi;

Jura między Francją i Szwajcaryą;

Nadreńskie, z których ważniejsze:

Schwarzwald (Schwarcwald) i *Wogezy*.

Wezery, są to pasma gór po obydwu stronach tej rzeki idące; z pomiędzy nich ważniejsze, tak zwany, *Turyngsko-Frankoński Las*.

Harc, z wierzchołkiem *Broken*.

Elbskie, formujące czworobok i znane pod nazwiskiem: *Sudetów*, *gór Olbrzymich*, *Saskich gór kruszcowych*, *Fichtelbergu*, *gór Czeskich i Morawskich*.

Karpackie w Austryi, których najwyższe pasmo nosi nazwisko *Tatrów*;

Dynarskie w Dalmacyi;

Bałkańskie w Turcyi;

Apenińskie przerzynające Włochy od północno-zachodniej ku południowo-wschodniej stronie.

Tauryckie na półwyspie Krymu, między niemi najwyższa *Czatyrdach*;

Kaukazkie między Europą i Azją.

WULKANY. — Trzy są cenniejsze góry ogień wybuchające w Europie:

Jedna na lądzie we Włoszech:

Wezuwiusz niedaleko Neapolu.

Dwie na wyspach:

Hekla w Islandyi;

Etna w Sycylii.

Prócz tych, wiele się jeszcze podobnych znajduje w Islandyi i na wyspach *Liparyjskich*.

EUROPA PÓŁNOCNA.

WYSPY BRYTAŃSKIE.

POŁOŻENIE I PODZIAŁ — Wyspy Brytańskie, leżące w stronie północno-zachodniej Europy, składają się

z dwóch wielkich wysp, czterech gromad większych, i siedmiu małych wysp.

Dwie wielkie wyspy są:

Wielka Brytania na wschód;

Irlandya na zachód.

Cztery gromady wysp większe są:

Szetland

Orkney (*Orkni*) albo *Orkadzkie* } na północ.

Westernes albo *Hebrydzkie* }

Scilly (*Silli*) albo *Sarlingaes* na południe.

Siedm małych wysp:

Man (*Men*)

Anglesey (*Englesi*)

Wight (*Wail*)

Aurigny

Guernsey (*Gernzi*)

Jersey (*Dierzi*)

Helgoland na morzu północnem.

} na morzu Irlandzkiem.

} na kanale Brytańskim.

WIELKA BRYTANIA.

PODZIAŁ. — Wielka Brytania składa się z dwóch królestw:

Szkocyi na północ i *Anglii* na południe.

S Z K O C Y A.

STOLICA. — EDYMBURG niedaleko zatoki *Forth*, ma 160,000 mieszkańców, Uniwersytet, b.bliotekę, to-

warzystwa uczone, instytut głuchoniemych i ślepych i liczne fabryki.

GLASGOW na zachód od Edynburga, najznaczniej-
sze miasto w Szkocyi, ze sławnym uniwersytetem;
liczy ono 280,000 mieszkańców, ma wiele fabryk,
mianowicie bawełnianych wyrobów i jest miastem
portowem pierwszego rzędu. Tu bierze początek ka-
nał *Glasgowski*, łączący morze Niemieckie z ocea-
nem Atlantyckim.

Paisly (Pesli) ma liczne fabryki bawełnianych
wyrobów (60,000 mieszkańców).

Dundee (Dondi) nad zatoką Tay (*Te*), kupiecki
port; prowadzi ono obszerny handel płótnem (64,000
mieszk.).

Inverness, stolica kraju górzystego przy początku
kanału Kaledońskiego, kupiecki port (15,000 m.).

A N G L I A.

STOLICA. — **LONDYN** nad spławną dla okrętów mor-
skich Tamizą, miasto najznaczniejsze w świecie pod
względem handlu, jedno z największych i najludniej-
szych, ma przeszło 2 miliony mieszkańców. Pomie-
dzy innemi przedmiotami na uwagę zasługują: *St.*
James (pałac królewski), *Tunnel* (podziemna ulica
pod Tamizą 1,300 st. długa), *Tower* (zbrojownia,
archiwum państwa i skarbiec klejnotów), *Kościół S.*
Pawła, *Opactwo Westminster*, *Muzeum Angiel-*

skie i *Wschodnio-Indyjskie*, *Uniwersytet* i mnóstwo zakładów uczonych i dobroczynnych.

LIVERPOOL, (*Liwerpul*) port najhandlowniejszy wysp Brytańskich. (290,000 m.).

PORTSMOUTH (*Portsmut*) główny port wojenny w Anglii, ma warsztaty okrętowe i Akademię Marynarską, (50,000 mieszk.).

BIRMINGHAM (*Birmingham*) ma najświetniejsze w świecie fabryki wyrobów z żelaza, stali, mosiądzu i maszyn parowych, (150,000 m.).

SHEFFIELD (*Szeffild*) ubiega się o pierwszeństwo z Birminghamem co do wyrobów żelaznych i stalowych (60,000 mieszk.).

MANCHESTER (*Manczester*) zajmuje pierwsze stanowisko w świecie co do fabryk wyrobów bawełnianych, (309,000 m.).

Newcastle (*Niucastl*) najbogatsze kopalnie węgla ziemnego w Anglii.

Oxford i Cambridge (*Kembridż*) miasta sławne Uniwersytetami.

Pembroke (*Pembrok*) główne miasto w księstwie Wallii, z obszernym portem, który może pomieścić całą flotę Anglii.

I R L A N D Y A,

Irlandya jest trzecim z liczby połączonych królestw Wielkiej Brytanii.

STOLICA. — **DUBLIN** nad morzem Irlandzkim, rezydencya Wice-Króla Irlandii i Arcybiskupa Katolickiego, Prymasa, ognisko Irlandzkiego handlu, mianowicie płótnem, port kupiecki (300,000 m.).

CORK, (*Kork*) port handlowy i miasto drugiego rzędu w Irlandyi, (198,000 m.).

Belfast, ma sławne fabryki płócien (70,000 m.).

Do Wielkiej Brytanii należy w *Europie*: forteca *Gibraltar* w Hiszpanii i wyspa *Malta* na morzu Śródziemnem; w *Afryce*: *Wielkorządztwo Kapu*, osady w *Senegambii*, wyspa *St-ty Heleny*, wyspa *S-go Maurycego* czyli *Isle de France*, w *Azii*: wyspa *Cejlon* i posiadłości we *Wschodniej Indii*, liczące 137 mil. mieszkańców; w *Ameryce*: *Kanada*, wyspy *New-Foundland* (*Niu-Faundlend*) i *Jamaika*; w *Australii* osady w *Nowej Hollandii* i w kraju *Van-Diemen* (*Wan-Dimen*).

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIE, RZĄD. — Wyspy Brytan-
skie mają rozległości 5,726 mil kwadr., a ludności przeszło 28 milionów mieszkańców. Religia anglikańska panująca jest w Anglii, prezbiteryańska w Szkocyi; mieszkańcy Irlandyi, w której się liczy ludności 8 milionów, prawie wszyscy są katolicy. Rząd monarchiczny ograniczony parlamentem, który się dzieli na *izbę wyższą* czyli *lordów* i *izbę niższą* czyli *reprezentantów narodu*.

KLIMAT, PŁODY, HANDEL, RĘKODZIELA, SIŁA MORSKA. —

Chociaz klimat wysp Brytańskich jest w powszechności wilgotny i mglisty, ziemia jednak jest żyzna. Znajdują się w niej także kopalnie żelaza, cyny, ołowiu, miedzi i węgla ziemnego, którego się wydobywa rocznie do 2 biljonów pudów, wartości 84 mil. rubli srebrnych; lecz prawdziwe bogactwo i potęgę państwa angielskiego stanowi rozległy handel, przez który wszystkie części świata opłacają daninę Anglii; niepoliczono rękodzieła są jego żywiołem, a potężna marynarka do 25 tysięcy okrętów i 1,250 parostatków o sile 98,000 koni, dodaje mu siły i opieki.

D A N I A.

PODZIAŁ. — Dania dzieli się na cztery prowincye lądowe i na wyspy.

PROWINCYE LĄDOWE. — Cztery są, w szczególności: *Jutlandya, Szleswik, Holstein i Lauenburg.*

WYSPY. — Składają się z dwóch gromad wielkich wysp.

Dwie gromady wysp są:

Wyspy Duńskie na morzu Bałtyckim: *Zelandya, Fionia, Alsen, Langeland, Laaland, Falster, Bornholm i Moen (Men).*

Wyspy Faroer (Farer) na oceanie Atlantyckim.

Wielka wyspa *Islandya*, leżąca na północy oceanu Atlantyckiego.

STOLICA. — **KOPENHAGA** na wyspie Zelandyi nad Zundem, rezydencya króla, ma bardzo wygodny port

morski, uniwersytet, bibliotekę zawierającą 400,000 tomów, muzeum starożytności północnych, muzeum Thorwaldsona i wiele innych zakładów, (130,000 m.).

Helsingör z warownią *Kronenburg* na cyplu nad Zundem, gdzie się pobiera cło od okrętów płynących przez Zund.

Na wyspie Fionii *Odensee*, (9,000 m.).

Na lądzie *Szleswik*, główne miasto Księstwa tegoż nazwiska, (11,000 m.).

Flensburg nad zatoką t. imienia najważniejszy port kupiecki w Księstwie.

ISLANDYA. — Wielka ta wulkaniczna wyspa ma tylko małe miasteczka, z których głównem jest *Reykiawik* w stronie południowo-zachodniej.

Prowincye *Holstein* i *Lauenburg* składają części Związku Niemieckiego, w nich miasta:

Altona nad Elbą, co się tycze morskiego handlu, drugie miasto w królestwie (26,000 m.).

Kiel nad odnogą morza Bałtyckiego, portowe miasto i ma uniwersytet.

Do Danii należą, w *Azyi*: wyspy *Nikobarskie* i *Trankebar* w *Indyi*; w *Ameryce*: kolonje w *Grenlandyi* i 3 wyspy *Mało-Antyłskie* (*Sw. Tomasza*, *St. Krzyża* i *St. Jana*).

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA I RZĄD. — Dania zawiera około 2,643 mil kwadr. Ludność jej wynosi 2,300,000. Religia panująca Luterska. Rząd monarchiczny ograniczony.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL.—Archipelag Duński stanowi część mającą powietrze najumiarkowańsze i najłagodniejsze w całym królestwie, ziemię obficie rodzącą zboże, len i t. d. W Jutlandyi w powszechności pokrytj bagnami i gruntem nieurodzajnym, klimat surowy. W Holstejnii są bujne pastwiska, na których się wypasają sławne konie. Islandya jest krajem górzystym i wielce zimnym. Nie rośnie tu ani zboże, ani wielkie drzewa. Kartofla stanowi główny przedmiot uprawy. W wielu miejscach w Islandyi widzieć się daje pewien rodzaj, wulkanów miotających do znacznej wysokości potoki, wody wrzącej. Przemysł rękodzielny, mianowicie fabryki skór i wełnianych wyrobów, kwitnie tylko w dwóch miastach Kopenhadze i Altonie. Handel obszerny mianowicie zagraniczny.

S Z W E C Y A.

GRANICE. — Granicami Szwecyi są:

Na północ ocean Północny;

Na zachód ocean Atlantycki i morze Północne;

Na południe kanał Jutlandzki i morze Bałtyckie;

Na wschód morze Bałtyckie, odnoga Botnicka i Rossya.

PODZIAŁ. — Szwecya zawiera w sobie dwa królestwa:

Szwecyą na wschód i *Norwegią* na zachód. Prócz tego, do niej należy wiele wysp.

W S z w e c y i:

STOLICA. — SZTOKHOLM nad cieśniną łączącą jezioro Malar z morzem Bałtyckiem, rezydencya króla; ma akademię nauk, i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych; prowadzi ono obszerny handel, mając wyborny port wojenny i kupiecki, (84,000 m.).

Upsala ze sławnym uniwersytetem i katedrą, w której się koronują królowie Szwecyi, (5,000 m.).

Danmora, najważniejsze kopalnie żelaza w całym państwie, (3,000 m.).

Gotenburg nad ujściem Gota-elf do morza Niemieckiego, po Stokholmie najważniejszy port w królestwie, (28,000 m.).

W N o r w e g i i:

STOLICA. — CHRISTIANIA u zatoki tegoż nazwiska, ma uniwersytet i port kupiecki, (24,000 m.).

Bergen nad zatoką, najważniejszy port kupiecki w Norwegii, (23,000 m.).

WYSPI. — Główne wyspy są:

Oeland na południe *Gottland* na środku morza Bałtyckiego.

Na oceanie Atlantyckim i Północnym, u pobrzeża Norwegii, Archipelag Norweskii, gromady wysp *Loffoden*, między którymi znajduje się wir *Malström*, bardzo niebezpieczny dla żeglarzy i *Tromsen*.

Szwecya za granicami Europy posiada tylko wyspę *Sw. Bartłomieja*, jedną z wysp Antylskich.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Szwecya liczy powierzchni 14,000 mil kwadratowych, ludności zaś tylko 4,600,000 mieszkańców wyznania ewangelickiego. Rząd monarchiczny ograniczony w Szwecyi przez sejm, na który zbierają się cztery stany (szlachta, duchowieństwo, mieszczenie i stan wiejski); w Norwegii przez *Storthing* obrażający w dwóch wydziałach, gdyż w Norwegii ani szlachty ani stanów uprzywilejowanych nie ma.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Klimat Szwecyi w ogólności zimny, a ziemia mało urodzajna, wyjąwszy tylko ku południowi. Mnóstwo ma jezior, z których wiele przedstawuje miły widok. Norwegia cała prawie pokryta lasami dostarczającymi w obfitości drzewo zdatne do budowy okrętów, i które jest przedmiotem rozległego handlu. Część północna tego królestwa zowie się *Laponią*. Mieszkańcy kraju tego, odróżniający się od innych małym wzrostem, ciągną wielki użytek z renifera, zwierzęcia, które tylko utrzymywać się może w krajach północnych. Za przegają go do sań w podróżach po tym kraju przez cały rok prawie pokrytym śniegiem i lodem, piją jego mleko i karmią się mięsem. Szwecya ma wiele kopalni, żelaza i miedzi, i w małej ilości złota i srebra. Żelazo i miedz stanowią ważny przedmiot wywozu.

ROSSYA (*patrz Cesarstwo Rossyjskie*).

EUROPA ŚRODKOWA.

F R A N C Y A.

GRANICE. — Granicami Francyi są:

Na północ kanał Brytański i cieśnina Kale, Belgia i Związek Niemiecki;

Na wschód Związek Niemiecki, Szwajcarya i Sardynia;

Na południe morze Śródziemne i Hiszpania;

Na zachód ocean Atlantycki.

PODZIAŁ. — Francya dzieli się na 86 departamentów.

STOLICA. — PARYŻ nad Sekwaną, po Londynie największe miasto w Europie co do ludności; co się zaś tycze instytucyj naukowych pierwsze na całym świecie; między innemi zasługują na uwagę: Instytut podzielony na 5 akademij, uniwersytet, kollegium francuzkie, szkoła politechniczna, szkoła normalna do ukształcenia professorów, muzeum Luwru, biblioteka publiczna i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych. Gmachy zasługujące na uwagę: *Tuileries, Louvre, Palais-Royal*, ogromny *Hotel Inwalidów, Bazar Montesquieu*, do którego budowy użyto tylko lanego żelaza, miedzi i blachy żelaznej. Z kościołów znakomitsze: *Sw. Genowefy* (były *Panteon*, *Notre-Dame* metropolitalny kościół gotycka budowa XII w., *Sw. Sulpicyusza* i inne. Przemysł i handel szeroko rozkrzewiony; przeszło 1 miljon mieszkań.

Versailles z pięknym zamkiem, w którym zostało założone wielkie muzeum historyczne; ma sławne wodociągi (30,000 m.).

Sèvres sławne fabryką porcelany.

Lille albo *Ryssel* mocna warownia, fabryki wełniane i lniane; prowadzi obszerny handel z Belgią (72,000 m.).

Nancy, niegdyś stolica Lotaryngii, miasto to znacznie upiększone przez króla polskiego Stanisława Leszczyńskiego, który tu niegdyś rezydował, akademia, fabryki sukna i fajansu (30.000 m.).

Strazburg nad rzeką Ill ze sławnym Tumem gotyckim, najwyższym w Europie; miasto warowne z akademią i szkołą artyleryi (60,000 m.).

Marsylia (*Marseille*), sławny port kupiecki na morzu Śródziemném; prowadzi bardzo obszerny handel z Lewantem i północną Afryką (150,000 m.).

Toulon, z wybornym portem dla okrętów wojennych, mocno obwarowanym (45,000 m.).

Montpellier z akademią i sławnymi fabrykami preparatów chemicznych i perfum (37,000 m.).

Bordeaux nad Garonną, ważny port kupiecki, środkowy punkt handlu winem (115,000 m.).

Lyon (*Lugdun*) nad ujściem Saony do Rodanu, z najświetniejszymi na całym świecie fabrykami jedwabnych wyrobów (200,000 m.).

Brest nad ujściem Elhorne do Atlantyku, najlepszy wojenny port we Francyi, silnie warowny (38,000 m.).

Wyspa *Korsyka* (86 departam.), której główne

miasto *Ajaccio*, miejsce urodzenia Napoleona Bonaparte.

Posiadłości Francyi w innych częściach świata: w *Azyi*: *Pondichery* w Indyi na Koromandelskim brzegu; w *Afryce*: prowincya Algier z 2 milionami mieszkańców, osady nad *Senegalem* z wyspami *St. Louis* i *Gorea*; w *Ameryce*: część *Gujany* i wyspy *Cayenne*, *Martinnique'a*, *Guadeloupe'a* i inne; w *Australii*: wyspy *Markezas* (*Marquesas*).

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD.—Francya ma powierzchnię około 10,000 mil kwadratowych i przeszło 35 milionów mieszkańców. Większa część Francuzów wyznaje religię Rzymsko-katolicką, lecz i inne wyznania mają te same prawa. Francya od roku 1852, ma cesarza wybranego przez naród, który dzieli swą władzę z *senatem* i *izbą prawodawczą*.

KLIMAT I PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL.—Klimat Francyi w powszechności jest łagodny, powietrze czyste i zdrowe. Departamenta północno-zachodnie są urodzajne, i obfitują w zboże wszelkich gatunków, w nich się także znajdują wyborne pastwiska dla bydła; departamenta wschodnio-południowe wydają najlepsze rodzaje wina w Europie, znane pod nazwiskiem *Szampańskiego*, *Burgundzkiego* i *Bordeaux*; południowo-wschodnie, górami zasłonięte od wiatrów zimnych północnych i wilgotnych zachodnich, rodzą owoce krain ciepłych, jako to: oliwki, pomarańcze, cytryny, granaty i t. d. Przemysł w dosyć kwitnącym stanie, szczególnie odznaczają się fabryki: jedwabne, gobelinów, porcelany, wyrobów skórzanych, cukru (z buraków) i wy-

robów bawelnianych. Handel obszerny, ułatwiają go drogi zwirowe, kanały i koleje żelazne.

N I D E R L A N D Y.

GRANICE. — Niderlandy graniczą:

Na północ i zachód z morzem Północnem;

Na południe z Belgią;

Na wschód z Związkiem Niemieckim.

PODZIAŁ. — Niderlandy dzielą się na 11 prowincyj.

MIASTA. — *Amsterdam* nad zatoką *Y*, (*Ej*), główne miasto królestwa, ważny kupiecki port z dobremi warsztatami okrętowemi; ma wiele fabryk i prowadzi bardzo rozległy handel (212,000 m.).

Harlem sławne uprawą kwiatów i blechami płócien (22,000 m.).

HAGA (*Haag*) rezydencya króla, i miejsce zbierania się stanów jeneralnych, (60,000 m.).

Leyden nad Renem z uniwersytetem, (30,000 m.).

Rotterdam nad rz. *Maas* (*Mozelą*); port kupiecki i warsztaty okrętów. Miasto to ma dosyć liczne fabryki i prowadzi obszerny handel, (80,000 m.).

Utrecht nad Renem, z uniwersytetem, (44,000 m.).

Frederiksort kolonia ubogich, założona przez niderlandzkie towarzystwo przyjaciół ubóstwa, 1,600 mieszkańców.

▲ 11 prowincją liczy się *W. Księstwo Luxemburg*, z powodu którego, król Niderlandów jest członkiem

Związku Niemieckiego; główne miasto *Luxemburg* dość silna twierdza Związkowa, (12,000 m.).

Zagraniczne posiadłości: w *Azyi*: wyspa *Jawa* z *Madurą* i część *Celebes*, wyspy *Molukskie* czyli korzenne; w *Afryce*: kilka osad i warowni w Gwinei; w *Ameryce*: część *Gujany*, z kolonią *Surynam*; Antylskie wyspy: *Kurassao* i *St. Eustacha*.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD.—Niderlandy, nazwane z przyczyny niskiego położenia, tak, iż tylko mocne tamy bronią część Hollandyi od wylewu morza; mają powierzchni 622 mil kwadr. i 3,267,000 m. Większa część ludności wyznaje religię Ewangelicko-reformowaną. Rząd monarchiczny ograniczony przez stany jeneralne, z dwóch izb złożone.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL.—Przemysł i czynność Hollendrów przemieniły w pola i bujne pastwiska bagna, pokrywające część ich kraju, którego klimat mimo to wszystko jest jeszcze wilgotny i zmienny. Z produktów ważniejsze: len, konopie, piękne kwiaty i wyborne bydło (dla tego też wiele masła i sera za granicę wychodzi. Fabryki płótna i nici są sławne w całej Europie; jak równie szlifiernie dyamentów w Amsterdamie. Ważnym jest także połów śledzi; w sposobie ich solenia Hollendrzy mają pierwszeństwo przed innemi narodami. Handel dosyć obszerny, mianowicie obroty bankierskie.

B E L G I A.

GRANICE. — Belgia graniczy:

Na północ z morzem Północnem i Niderlandami

Na zachód i południe z Francją;

Na wschód z Związkiem Niemieckim.

PODZIAŁ. — Belgia dzieli się na 9 prowincyj.

STOLICA. — BRUXELLA nad rz. Senne, rezydencya króla, ma uniwersytet, kollegium, akademią sztuk i umiejętności i liczne fabryki, z których znakomitsze: koronek, szkła, kryształów i sukna, (188,000 m.).

Louvain ma wolny uniwersytet katolicki i działolejnie (26,000 m.).

ANTWERPIA albo *Anvers* nad Skaldą najważniejszy port wojenny i kupiecki w całym królestwie; warsztaty okrętów i silna forteca, (75,000 m.).

GANDAWA (*Gent, Gand*) na 25 wyspach na Skaldzie, sławne fabrykami wyrobów wełnianych i wyrobów z bawełny; ma uniwersytet, (95,000 m.).

LEODYUM (*Liege*) nad rzeką Maas (*Mozela*), ma uniwersytet, znakomite fabryki broni i machin parowych: także obfite kopalnie ziemnego węgla (58,000 m.)

Verviers, znakomite fabryki sukna, (20,000 m.).

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Belgia ma powierzchni 537 mil kwadratowych i 4,400,000 mieszkańców. Nieograniczona wolność wyznań religijnych; największa jednak część Belgijczyków jest wyznania katolickiego. Rząd monarchiczny ograniczony przez dwie izby (senatorską i reprezentantów).

KLIEMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Powietrze w Belgii jest czyste i zdrowe; ziemia zaś w obfitości rodzi zboże. konopie i len, i zawiera liczne kopalnie żelaza i ziemnego węgla. Przemysł w kwitnącym stanie, a mianowicie: fa-

bryki: płóciennych, sukna, materyj wełnianych, koronek, żelaznych i stalowych wyrobów i broni. Handel dosyć obszerny, mianowicie przechodowy (transit), który ułatwiają wyborne drogi żwirowe, kanały i koleje żelazne.

S Z W A J C A R Y A.

GRANICE. — Szwajcaryja graniczy:

Na północ i wschód z Związkiem Niemieckim;

Na południe z Włochami;

Na zachód z Francją.

PODZIAŁ. — Szwajcaryja stanowi Rzeczpospolitą Związkową, składającą się ze 22 kantonów, jeden od drugiego niezależnych, lecz sprawy dotyczące się całego Związku załatwiają się na sejmie, t. j. zgromadzenie deputowanych kantonów, który się zbiera co dwa lata kolejno w Zurich, Bernie i Lucernie pod prezydencją *Lundamana*.

MIASTA ZNACZNIEJSZE: Na północy BAZYLEA nad Renem, miasto najhandlowniejsze w Szwajcaryi, blisko granic Francji, ma uniwersytet i najlepsze w Szwajcaryi fabryki jedwabnych materyj, (22.000 m.).

ZURICH (*Curych*) nad jeziorem tegoż samego nazwiska, ma uniwersytet, instytut niewidomych i wiele towarzystw i zbiorów naukowych. Zurich ze wszystkich miast Szwajcaryi ma najwięcej zakładów naukowych, (15,000 m.).

We środku — BERN miasto naczelne kantonu naj-

większego i najludniejszego, ma uniwersytet, 23,000 mieszkańców.

Lucerna nad rz. Reuss i jeziorem czterech kantonów czyli *Lucern*, główny punkt składowy towarów idących z Niemiec i Francji do Włoch przez górę Sw. Gotarda.

NEUFCHATEL (*Newszatel*) nad jeziorem tegoż nazwiska, ma fabryki zegarków.

W stronie południowo-zachodniej—GENEWA w miejscu, gdzie Rodan wypływa z jeziora Leman, miasto najznacniejsze w Szwajcaryi, ma uniwersytet, akademię, publiczną bibliotekę, obserwatorium astronomiczne, towarzystwo do rozszerzania oświaty (z 2 szkołami podług metody Lankastra). Genewskie fabryki zegarków są sławne w całej Europie. 31,000 mieszkańców.

Lozanna nad temże jeziorem, (15,000 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA. — Szwajcarya, kraina najwyższa w Europie, pokryta licznymi rozgałęzieniami Alp, ma rozległości 700 mil kwadrat. i 2,390,000 mieszkańców. Większa część mieszkańców wyznaje religię reformowaną, w południowych jednak kantonach po większej części katolicy.

KLIMAT, PŁODY. — Góry pokryte wiecznym lodem sprawiają, iż klimat Szwajcaryi w powszechności jest zimny; dodać wszakże należy, iż na małej przestrzeni można tam mieć temperaturę rozmaitych krajów Europy: kiedy bowiem surowa i ciągła zima panuje na wierzchołkach Alp, w do-

linach można zażywać wszystkich przyjemności wiosny. Niewiele płodny w zboże kraj ten, ma bujne pastwiska tużące liczne trzody, ztąd więc masło i sery są dlań ważnemi artykułami handlu. Fabryki zegarków są sławne w Europie.

Przyrodzone osobliwości. Najcelniejsze są niezmierne zasy śniegu, znane pod nazwiskiem *morza lodów*; także *spady Renu*, o milę od Szathauzy, gdzie rzeka ta szeroka w tem miejscu na stop 300 rzuca się z wysokości stop 60; wodospad *Staubach* 750 stop wysokości, jest najwyższym w Europie.

ZWIĄZEK NIEMIECKI.

Związek Niemiecki, jest to połączenie wielu państw względem siebie niezależnych, mające na celu utrzymanie zewnętrznego i wewnętrznego bezpieczeństwa całych Niemiec, tudzież niepodległości i nienaruszalności pojedynczych państw niemieckich.

GRANICE — Związek Niemiecki graniczy:

Na północ z morzem Bałtyckiem, Danią i morzem Północnem;

Na zachód z Niderlandami, Belgią i Francją;

Na południe ze Szwajcaryą, królestwem Lombardzko-Weneckiem i morzem Adryatyckiem;

Na wschód właściwemi Prussami, W. Ks. Poznańskiem, królestwem Polskiem i Węgrami.

PODZIAŁ. — Państwa składające Związek Niemiecki są w liczbie 36. Pomiedzy temi państwami (oprócz krajów należących do Austryi i Pruss) są 4 Królestwa,

1 Elektorstwo, 7 Wielkich Księstw, 17 Księstw,
1 Landgrafowstwo, i 4 wolne miasta.

1). KRÓLESTWO BAWARSKIE.

PODZIAŁ. — Królestwo Bawarskie dzieli się na 8 cyrkułów.

STOLICA. — **MONACHIUM** nad Izarą, rezydencya króla, ma uniwersytet, akademię nauk, akademię sztuk twórczych z instytutem nauczającym, glyptothekę, pinakothekę, królewską bibliotekę centralną z 8,500 rękopismów, instytut matematycznych i astronomicznych instrumentów i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych, (108,000 m.).

Augsburg nad Lechem, ma wiele fabryk i handel bardzo ożywiony, (37,000 m.).

Norymberga ma piękny ratusz z licznymi obrazami urodzonego tu Albrechta Dürer, akademię malarzką i rysowniczą, wiele fabryk i obszerny prowadzi handel, mianowicie towarami, *norymberskie* zwanimi, (45,000 m.).

Würtzburg nad Menem, ma uniwersytet i wiele zakładów dobroczynnych; na pochyłościach gór otaczających miasto znajdują się sławne winnice, (25,000 m.).

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Królestwo Bawarskie ma powierzchni 1,440 mil kwadratowych i 4,500,000

ludności. Większa część mieszkańców wyznaje religię Rzymsko-katolicką. Rząd monarchiczny ograniczony stanami państwa, t. j. radą państwa i izbą deputowanych.

2). KRÓLESTWO HANOWERSKIE.

PODZIAŁ. — Królestwo Hanowerskie dzieli się na 6 landroslyj i 1 naczelnictwo górnicze.

STOLICA. — HANOWER nad Lejną, rezydencya króla, ma liceum, towarzystwo biblijne i znaczny przemysł, (42,000 m.)

Göttingen nad Lejną, ma uniwersytet sławny w Europie, znaczną bibliotekę, obserwatoryę, akademię nauk i wiele innych zakładów naukowych, (12,000 m.)

Lüneburg sławne swojemi żupami solnemi, dostarczającemi $\frac{1}{3}$ miliona pudów rocznie, (12,500 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Królestwo Hanowerskie ma powierzchnię 700 mil kwadrat. i 1,755,000 ludności. Większa część mieszkańców Ewangelickiego wyznania. Rząd monarchiczny ograniczony.

3). KRÓLESTWO WIRTEMBERSKIE.

PODZIAŁ. — Królestwo dzieli się na 4 cyrkuły.

STOLICA — STUTTGART, pierwsza rezydencya króla, ma wiele zakładów naukowych i znaczny przemysł, mianowicie księgarski, (44,000 m.)

Ludwigsburg, druga rezydencya, ma wspaniały pałac z galerją obrazów, (10,000 m.)

Tübingen nad Neckarem, ma uniwersytet i znaczną bibliotekę, (8,000 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD.—Królestwo Wirtemberskie ma powierzchni 366 mil kwadr. i 1,726,000 ludności. Większa część mieszkańców wyznaje religię Ewangelicką. Rząd monarchiczny ograniczony dwiema izbami.

4). KRÓLESTWO SASKIE.

PODZIAŁ. — Królestwo dzieli się na 4 dyrekcyje cyrkułowe.

STOLICA. — DREZNO nad Elbą, ma akademię malarzką, snycerską, rytowniczą i budowniczą, sławną galerję obrazów, pałac japoński z biblioteką, zbiory starożytności i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych. (88,000 m.)

MISNIA (*Maissen*) nad Elbą ze sławną fabryką porcelany, (7,000 m.)

Lipsk nad Elsterą, ma uniwersytet (założony w 1409 r.), wiele towarzystw naukowych, 2 biblioteki, wiele innych zakładów naukowych i przemysłowych. Lipsk sławne swojemi jarmarkami i jest ogniskiem niemieckiego handlu księgarskiego (ma przeszło 100 księgarni) (54,000 m.)

Freiberg nad Fuldą ma sławną akademię górniczą i kopalnie srebra, (12,000 m.)

Bautzen czyli *Budyszyn* nad Sprą, ma sławne fabryki sukna i płótna, (8,500 m.)

ROZLEGŁOŚĆ. LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD.— Królestwo Saskie ma powierzchni 272 mil kw. i 1,850,000 ludności. Większa część mieszkańców wyznaje religię luterańską. Rząd monarchiczny ograniczony 2 izbami; oprócz tego wyższa Łuzacya ma swoją prowincjonalną ustawę sejmową i cyrkułową.

5). ELEKTORSTWO HESSEN-KASSELSKIE.

STOLICA. — KASSEL nad Fuldą, rezydencya elektora, ma muzeum z biblioteką i bogatemi zbiorami, galerję obrazów z zbiorem porcelany i wiele innych zakładów naukowych i przemysłowych, (30,000 m.)

Ma rozległości 210 mil kwadr. i 730,000 m. Religia reformowana; rząd monarchiczny ograniczony.

6). WIELKIE KSIĘSTWO BADEŃSKIE.

STOLICA. — KARLSRUHE, rezydencya Wielkiego Księcia, (25,000 m.)

Manheim nad ujściem Nekkaru do Renu, druga rezydencya W. Księcia, ma liceum, obserwatoryum astronomiczne, galerję obrazów, akademię handlową, znaczne fabryki, handel i żeglugę na Renie. (24,000 m.)

Heidelberg nad Nekkarem, ma uniwersytet jeden ze starożytniejszych i znakomitszych w całych Niemczech ze sławną biblioteką (14,000 m.)

Freiburg u. stóp Schwarzwaldu, ma uniwersytet katolicki, (14,000 m.)

Ma rozległości 275 mil kwadr. i 1,335,000 m. Większa część mieszkańców wyznaje religię katolicką. Rząd monarchiczny ograniczony.

7). W. Ks. HESSEN-DARMSTADZKIE.

STOLICA.—DARMSTADT rezydencya wielkiego księcia, (26,000 m.)

MOGUNCYA (*Mayence, Mainz*) na lewym brzegu Renu, silna twierdza związkowa i obszerny handel. Tu się urodził *Guttenberg* wynalazca sztuki drukarskiej. (40,000 m.)

Ma rozległości 154 mil kwadr., 850,000 m. Mieszkańcy po większej części protestanci. Rząd monarchiczny ograniczony.

8). W. Ks. SASKO-WEJMARSKIE.

STOLICA.—WEJMAR rezydencya W. Księcia, 11,000 mieszkańców.

Jena nad Saale, ma uniwersytet z wyborynym instytutem klinicznym, bibliotekę, obserwatorium astronomiczne, (7,000 m.)

Ma rozległości 67 mil kwadr. i 260,000 ludności. Mieszkańcy po większej części ewangelicy. Rząd monarchiczny ograniczony.

9). W. Ks. OLDENBURG.

STOLICA. — OLDENBURG rezydencya W. Księcia.
(8,000 m.)

Ma rozległości 116 mil kwadr. i 377,000 m. Mieszkańcy po większej części ewangelicy. Rząd monarchiczny ograniczony.

10). W. Ks. MEKLENBURG-SCHWERIN.

STOLICA. — SCHWERIN nad jeziorem tegoż nazwiska, rezydencya W. Księcia. (18,000 m.)

Rostok nad rz. Warnow, przy ujściu jej do morza Bałtyckiego, ma uniwersytet, fabryki, żeglugę i handel. (20,000 m.)

Rozległości 228 mil kwadr. i 535,000 m.

11). W. Ks. MEKLENBURG-STRELITZ.

STOLICA. — NEU-STRELITZ rezydencya W. Księcia.
(6,000 m.).

Rozległość 36 mil kwadr. i 80,000 m.

W obu W. Księstwach Meklenburskich większa część mieszkańców ewangelicy, a rząd monarchiczny ograniczony.

K s i ę s t w a.

12. BRUNSWICKIE. MS. *Brunswik* (rozległości 73 m.
kw. 270,000 m.).

13. NASSAU. MS. *Wiesbaden* (rozległ. 85 m. kwadr. 400,000 m.)
14. SAXEN-KOBURG-GOTHA. MS. *Gotha* (rozległ. 35 m. kwadr. 150,000 m.).
15. SAXEN-MEJNINGEN. MS. *Mejningen* (rozl. 46 m. kw. 160,000 m.).
16. SAXEN-ALTENBURG. MS. *Altenburg*, (rozl. 24 m. kwadr. 130,000 m.).
17. ANHALT-DESSAU. MS. *Dessau* (rozl. 17 mil kw. 66,000 m.).
18. ANHALT-BERNBURG. MS. *Bernburg* (rozl. 16 m. kw. 46,000 m.).
19. ANHALT-KÜTHEN. MS. *Köthen* (rozl. 15 mil kw. 42,000 m.).
20. SCHWARTZBURG - SONDRERSHAUSEN. MS. *Sondershausen* (rozl. 17 m. kw. 60,000 m.).
21. SCHWARTZBURG - RUDOLFSTADT. MS. *Rudolfstadt*, (rozl. 19 m. kw. 70,000 m.)
22. LICHTENSTEIN. MS. tegoż nazwiska (rozl. 2½ m. kw. 60,000 m.)
23. WALDEK. MS *Arolsen*, (roz. 22 m. kw. 60,000 m.)
24. REUSS STARSZEJ LINII. } 28 m. kw. 112,000 m.
25. REUSS MŁODSZEJ LINII. }
26. LIPPE-SCHAUMBURG. MS. *Bückeburg* (rozl. 7½ m. kw. 28,000 m.)
27. LIPPE-DETMOLD. MS. *Detmold* (rozl. 21 m. kw. 104,000 m.)

28. **LANDGRAIOWSTWO HESSEN-HOMBURG.** MS. *Homburg*,
(rozł. 8 m. kw. 24,000 m.)
MIASTA WOLNE. — Cztery miasta wolne są:
29. **LUBEK** na wschód księstwa Holsztyńskiego blisko morza Bałtyckiego, miasto ważne pod względem handlu na morzu Bałtyckiem (36,000 m.)
30. **HAMBURG** na południe księstwa Holsztyńskiego nad Elbą, najznacześniejsze miasto pod względem handlu morskiego w całych Niemczech. ma akademię, liczne fabryki, 2 porty dla statków rzecznych i okrętów morskich i wiele innych zakładów naukowych i przemysłowych, (125,000 m.)
31. **BREMEN** na wschód Oldemburga nad rzeką Weser, prowadzi znaczny handel, mianowicie ze Stanami Zjednoczonymi (50,000 m.)
32. **FRANKFURT** nad Menem w Wielkiem Księstwie Hessen-Darmsztadzkiem. W tem to mieście zbiera się sejm albo zgromadzenie załatwiający sprawy dotyczące się Związku Niemieckiego. Miasto ma znaczne fabryki i prowadzi obszerny handel, (58,000 m.)

Do *Związku Niemieckiego* należą także:

33. **AUSTRYA** z powodu Arcyksięstwa Austryackiego, księstw Salzburskiego, Styryi i t. d.
34. **PRUSSY** z powodu prowincyi Brandeburskiej, Pomorza, Saksonii, Szląska i t. d.

35. DANIA przez ks. Holsztyńskie.

36. NIDERLANDY przez księstwo Luksemburskie.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA I RZĄD ZWIĄZKU NIEMIECKIEGO. — Przydawszy do Państw Niemieckich, prowincye Danii, Niderlandów, Pruss i Austrii, należące do Związku Niemieckiego wypadnie, iż wszystkie kraje Związek ten składające, mają powierzchni 11,498 mil kwadratowych, ludności zaś przeszło 41 milionów mieszkańców. Ludność północnych Niemiec składa się po większej części z protestantów, przeciwnie zaś południowych po większej części katolicka, a mianowicie protestantów $15\frac{1}{2}$ milionów, a katolików około 20 milionów.

Wszyscy panujący nad krajami należącemi do Związku Niemieckiego reprezentowani są w miarę swego znaczenia i potęgi na sejmie Frankfurckim, składającym się z 17 członków dla odbywania zwyczajnych czynności, i z 69 dla stanowienia o sprawach tyczących się ogółu i praw fundamentalnych. Na tym sejmie, ciągle odbywającym swe narady w Frankfurcie nad Menem, przyduje Austria, jako najpotężniejsza z członków Związku. Związek ten postanowiony i wszystkie prawa tyczące się Rzeszy Niemieckiej uchwalone zostały w r. 1815. Celem jego jest utrzymanie zewnętrznego i wewnętrznego bezpieczeństwa Niemiec i niepodległości wszystkich związkowych mocarstw.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Klimat Niemiec jest zimny i wilgotny na północy, którą po większej części zalegają puste i błotne miejsca; środek i południe przerznęte są górami, dolinami wielce żyznemi i rozległemi lasy, z których najznaczniejszy jest *las Czarny*, w W. Księstwie Badeńskim i Wirtembergu. Powietrze w powszechności łagodne i zdrowe. Brzegi Renu rodzą wysokiej dobroci wi-

na. Góry środkowe, między któremi są znaczniejsze ku południo-wschodowi od Hanoweru: *Hercyńskie (Harz)*, obfitują w metale wszelkiego rodzaju, a szczególnie w srebro i ołów; góry *Kruszcowe*, oddzielające królestwo Saskie od państwa Austriackiego, mają obfite kopalnie wybornego żelaza, które Niemcy wyrabiają z rzadką sztuką i doskonałością. Wszystkie te góry zawierają w sobie wielką ilość drogich kamieni, topazów, agatów, ametystów i kryształów górnych. Przemysł w dosyć kwitnącym stanie, mianowicie fabryki: płótna, porcelany, fajansu, broni, wyrobów złotych, srebrnych, żelaznych i stalowych, szkła, zwierciadeł i t. p.— Handel w Niemczech, popierany *Niemieckim Związkiem Celnym (Zollverein)*, dosyć obszerny, mianowicie lądowy, które ułatwiają drogi żwirowe, żegluga parostatkowa na rzekach i koleje żelazne; Hamburg i Tryest prowadzą dość znaczny handel morski.

P R U S S Y.

GRANICE. — Prussy graniczą:

Na północ z morzem Bałtyckiem i Meklemburgiem;

Na zachód z Hanowerem i Brunswikiem;

Na południe z Saksonią, księstwami Saskimi i Austryą;

Na wschód z królestwem Polskiem i Rosyją.

Temi granicami nie jest objęte *Wielkie Księstwo Dolnego Renu*, należące do Pruss, które się rozciąga po obu brzegach Renu, między Niderlandami na zachód i Hanowerem na wschód.

PODZIAŁ. — Królestwo Pruskie dzieli się na 8 prowincyj, z których 6 wchodzi w skład Związku Niemieckiego.

A. Niemieckie prowincyje:

STOLICA. — **BERLIN** pierwsza rezydencja króla po obu brzegach Spree; pod względem zabudowania jest to jedno z piękniejszych miast w Europie, ma uniwersytet sławny w Europie, kilka akademij, obserwatorium, kilka bibliotek, zbiór starożytności, sławny ogród botaniczny z muzeum nauk przyrodzonych, bardzo ważne fabryki wszelkiego rodzaju i wiele innych zakładów naukowych, i dobroczynnych (400,000 m.)

Potsdam na wyspie utworzonej przez Hawel, druga rezydencja króla, z fabryką broni, (37,000 m.)

Magdeburg nad Elbą silna forteca, (50,000 m.)

Halle nad Saalą, ma uniwersytet, (30,000 m.)

WROCLAW (*Breslau*) nad Odrą, ma uniwersytet, liczne fabryki i prowadzi obszerny handel (104,000 m.)

GŁOGÓW (*Glogau*) nad Odrą, silna forteca, (11,000 mieszkańców).

Munster nad rz. Aa, ma katolicki uniwersytet, (19,000 m.)

KOLONIA (*Köln*) nad Renem, silna forteca, ma sławny kościół katedralny, liczne fabryki, i prowadzi obszerny handel, (80,000 m.)

Düsseldorf nad Benem, ma akademię nauk i sztuk,

galeryę obrazów, fabryki i obszerny handel (30,000 mieszkańców).

Elberfeld i *Barmen*, miasta połączone razem, sławne swojemi fabrykami, mianowicie płótna, stalowych i żelaznych wyrobów, (65,000 m.)

AKWISGRAN (*Aachen Aix-la-Chapelle*) jedno z najstarożytniejszych miast w całych Niemczech, ma znakomite fabryki sukna, (*Grób Karola W.*)

SZCZECIN (*Stettin*) nad Odrą, silna forteca i port kupiecki, prowadzi obszerny handel, (30,000 m.)

Stralsund nad cieśniną morską, między wyspą Rugią i stałym lądem, port wojenny i warsztaty okrętów, (15,000 m.)

Do Pruss należy wyspa *Rugia* i księstwo *Hohenzollern* w królestwie Bawarskiem.

B. Prowincye właściwych Pruss.

KRÓLEWIEC (*Königsberg*) nad Piegłem, ma uniwersytet, obserwatorium, warsztaty okrętowe i obszerny handel, (75,000 m.)

GDĄŃSK (*Danzig*) nad Wisłą, silna forteca i prowadzi bardzo obszerny handel, mianowicie zbożem, drzewem i lnem, (70,000 m.)

TORUŃ (*Thorn*) nad Wisłą, miasto handlowe. Tu się urodził sławny astronom polski Mikołaj Kopernik w r. 1473, (11,000 m.)

POZNAŃ (*Posen*) nad Wartą, silna forteca, (40,000 m.)

Gniezno, jedno z najstarszych miast w dawnej Polsce, sławne swojemi jarmarkami na bydło i konie, (6,000 m.)

Bygdoszcz (Bromberg) nad kanałem Bygdoskim, miasto handlowe, (8,000 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIE I RZĄD.— Wszystkie kraje składające królestwo Pruskie mają powierzchni 5,080 m. kw. i ludności 16,330,000 dusz, z których przeszło 9 milionów protestantów, a $6\frac{1}{2}$ katolików. Rząd monarchiczny ograniczony.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL.— Klimat w północnej części królestwa Pruskiego wilgotny i surowy, w środkowej części umiarkowany i zdrowy, a w prowincyi Nadreńskiej bardzo łagodny. Oprócz zboża, lnu i t. d. Prussia ma jeszcze kopalnie węgla ziemnego i żupy solne (Prowincya Saxonii). Góry *Harz*, obfitujące w kosztowne kruszce, rozciągają się w części południowej. U spodu ich są piękne doliny, dające bujne pasze. Prowincya Nadreńska w powszechności jest żyzna, rodzi wszelkiego rodzaju zboże i sławne wina Reńskie, jakkolwiek jest w części pokryta lasami. Na brzegach morza, około ujścia Wisły, znajduje się bursztyn. Przemysł w kwitjącym stanie, mianowicie fabryki: płótna, porcelany, żelaznych i stalowych wyrobów. Handel obszerny mianowicie w Nadreńskiej prowincyi i w nadmorskich miastach Gdańsku, Królewcu, Elblągu i innych.

PROWINCYE NALEŻĄCE DO ZWIĄZKU NIEMIECKIEGO, składają całą część zachodnią i południową państwa Pruskiego, to jest, część najlepszą i najznacniejszą królestwa, jak: Brandeburg, Pomorze, prowincya Saxonii, Szląsk, Westfalia i prowincya Nadreńska.

CESARSTWO AUSTRYACKIE.

GRANICE. — Państwo Austryackie składa się z wielu królestw i krajów, które graniczą:

Na północ z Rosyją, królestwem Polskiem, Prusami i Saxonią;

Na zachód z Bawaryą, Szwajcaryą i królestwem Sardyńskiem;

Na południe z Modeną, Parmą, Państwem Kościelnem, morzem Adryatyckiem i Turcyą,

Na wschód z Turcyą i Rosyją.

PODZIAŁ. — Cesarstwo Austryackie składa się z 14 prowincyj:

I. *Arcyksięstwo Austryackie:*

WIEDEŃ nad Dunajem stolica i rezydencya Cesarza, ma uniwersytet, akademię języków wschodnich, akademię sztuk, lekarsko chirurgiczną, inżynieryi, Therasianum z biblioteką i ogrodem botanicznym, cesarską bibliotekę przeszło 360 tysięcy tomów, muzeum brezylijskie, bogate gabineta i muzea, i wiele innych zakładów naukowych i przemysłowych; z gmachów zasługują na uwagę: kościół S. Szczepana, którego wieża 435 stop wysoka, i kościół S. Karola Boromeusza. Przemysł bardzo ożywiony i znaczny handel, (430,000 m.)

Linz nad Dunajem, ma wielką cesarską fabry-

kę kobierców i sukna i silnie ufortyfikowany oboz,
(27,000 m.)

II. Księstwo Salcburg (Zalcburg):

SALCBURG gł. miasto, ma liceum i fabrykę bawełny (13,000 m.)

III. Księstwo Styryjskie:

GRATZ (*Gradec*) gł. miasto nad Murą, ma uniwersytet i znaczne fabryki, (40,000 m.)

Eisenerz (*Ejzenere*) albo *Inneberg*, sławne kopalnie żelaza.

IV. Królestwo Illiryi:

LAIBACH (*Lublana*) gł. miasto nad rzeką tegoż n., ma fabryki i handel (13,000 m.)

Idria sławne kopalniami żywego srebra.

Tryest nad zatoką morską, ma port wolny, warsztaty okrętów, liczne fabryki i prowadzi obszerny morski handel, (50,000 m.)

V. Hrabstwo Tyrol z Foralbergiem:

INSBRUCK gł. miasto, ma uniwersytet (12,000 m.)

Trydent nad Etsch (*Eczawa*), ma fabryki jedwabiu, (14,000 m.)

VI. Królestwo Czeskie:

PRAGA główne miasto nad Mołdawą, ma uniwersytet, towarzystwo naukowe muzeum czeskiego, obserwatorium astronomiczne, ważne fabryki;

jestto główny punkt czeskiego handlu, (120,000 mieszkańców).

KARLSBAD (*Karlowy Wary*) i *Teplice*, sławne ciepłemi kąpielami.

VII. *Margrabstwo Morawskie:*

BRUNN (*Bern*) głów. miasto, z twierdzą *Spielberg*, ma najznacniejsze fabryki wyrobów wełnianych w całej Austrii (40,000 m.)

Ołomuniec nad Morawą, silna forteca, ma uniwersytet, (15,000 m.)

VIII. *Księstwo Szląskie:*

OPAWA (*Troppau*) głów. miasto, ma fabryki i znaczny handel, (12,000 m.)

Uwaga. Te 8 prowincyj wchodzą w skład Związku Niemieckiego.

IX. *Królestwo Galicya i Wielkie Ks. Krakowskie:*

Lwów nad Pełtewią, ma uniwersytet, (56,000 m.)

Brody miasto bardzo handlowe, (20,000 miesz, z których $\frac{1}{5}$ żydów).

Kraków nad Wisłą, niegdyś stolica Polski, ma uniwersytet, zwany akademią Jagiellońską, (założony przez Kazimierza W. r. 1364) z biblioteką, ogród botaniczny; z gmachów zasługują na uwagę: katedra na górze Wawelu, z grobami dawnych królów Polskich, i kościół Św. Maryi, (37,000 m.).

Bochnia i Wieliczka ze sławnymi kopalniami soli.

X. *Księstwo Bukowina:*

CZERNOWICE główne miasto, dosyć handlowe, (7,300 m.)

XI. *Królestwo Węgierskie:*

BUDA (Ofen) gł. miasto nad Dunajem (35,000 m.)
Na przeciwległym brzegu i połączone z nią mostem
leży największe miasto węgierskie:

Peszt ma uniwersytet, węgierskie muzeum narodowe, (75,000 m.)

PRESBURG (Brzetysława) nad Dunajem, ma akademię, (40,000 m.)

Debreczyn miasto handlowe, (50,000 m.)

Krzemnice kopalnie złota i srebra.

SCHEMNITZ (Sztjawnice) ma akademię górniczą i kopalnie złota, srebra i miedzi, (20,000 m.)

Komorno na wyspie między Dunajem i Wagiem, silna forteca, (18,000 m.)

Tokaj nad Cisą, ma sławne winnice.

XII. *Królestwo Siedmiogrodzkie (Transylwania).*

HERMANSTADT gł. miasto kraju Sasów, ma uniwersytet Saski i znaczne fabryki, (20,000 m.)

Kronstadt ma liczne fabryki i handel, (26,000 mieszkańców).

KLAUSENBURG (*Kolosz*), główne miasto kraju Madziarów, (25,000 m.)

MAROS-WASZARHEL (*Neumarkt*) nad Maroszą, gł. miasto kraju Szeklerów, (10,000 m.)

XIII. Królestwa Dalmacyi, Kroacyi i Sławonii.

ZARA (*Zadar*) na międzymorzu, główne miasto Dalmacyi, silnie warowne i port kupiecki, (9,000 mieszkańców).

AGRAM (*Zagreb*) nad Sawą, główne miasto Kroacji (Chorwacji), stolica Bana czyli wice-króla Sławońskiego i Kroackiego, (13,000 m.)

Osiek (*Eszek*) nad Drawą, główne miasto Sławonii, (11,000 m.)

Do Austryi należy tak zwane *Pogranicze wojskowe*, wązki pas kraju po nad Turecką granicą od Adryatyckiego morza do Mołdawii; ludność po większej części madziarskiego, słowiańskiego i wołoskiego rodu. Urządzenie zupełnie wojskowe, mieszkańcy są żołnierzami, nie opłacają żadnych podatków, lecz obowiązani strzedz granicy i bronić państwa, nawet za obrębem własnych granic. Ludności 1,300,000 m.

Zemlin nad Dunajem i Sawą, forteca, punkt środkowy handlu między Austryą i Turcyą, (10,000 mieszkańców).

XIV. Królestwo Lombardzko-Weneckie.

MEDYOLAN czyli *Milano* główne miasto, ma akademię sztuk pięknych, biblioteki publiczne, (*Ambrozyjska*), znaczne fabryki i handel, (150,000 m.)

Mantua w jeziorze i bagnach utworzonych przez *Mincio*, silna forteca, (30,000 m.)

Brescia (*Breszia*), sławne fabrykami broni, 45 tysięcy mieszk.)

Wenecya, na 136 wyspach morza Adryatyckiego, połączonych z sobą 306 mostami, ma akademię sztuk pięknych, biblioteki publiczne (*Sw. Marka*), wielką zbrojownię morską z warsztatami okrętowymi; miasto handlowe i wolny port, (115,000 m.)

Padua ma uniwersytet (50,000 m.)

VICENZA (*Wiczenca*), ma sławne fabryki jedwabne, (30,000 m.)

Verona nad *Adygą* (*Etsch*), silna forteca i fabryki jedwabiu, (60,000 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Cesarstwo Austryackie ma powierzchni mil kwad. 12,370 i liczy ludności około 38 milion. dusz, między niemi Niemców tylko 8 milionów, Słowian 17¹ milionów, Węgrów czyli Madziarów 5,400,000, Włochów 5 milionów, Mołdawian i Wołochów około 2 milionów i Żydów 750,000; resztę stanowią Grecy, Ormianie i Cyganie. Cesarz i większa część mieszkańców wyznają religią katolicką, lecz wielu trzyma się religii greckiej i protestanckiej. Rząd monarchiczny nicograniczony.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Państwo Au-

stryackie jest stroną najpiękniejszą Europy, jedną z najbardziej obfitujących w zboża wszelkiego rodzaju, w chmiel, len, szafran, w wina sławne, między któremi celniejsze jest Tokajskie w Węgrzech, w jedwab i w kopalnie złota, srebra, żelaza, miedzi, żywego srebra i żupy solne wielkiej wartości. Wysokie góry pokrywają część południową. Powietrze jest zdrowe i łagodne. Przemysł w kwitjącym stanie, mianowicie fabryki: płócienne (Czechach, Szląsku i Morawii), jedwabne (w Lombardyi), żelazne (w Styryi i Karyntii), szkła (w Czechach). Handel obszerny, mianowicie łądowy.

EUROPA POŁUDNIOWA.

PORTUGALIA.

GRANICE. — Portugalia graniczy:

Na północ i wschód z Hiszpanią;

Na zachód i południe z oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Portugalia dzieli się na 7 prowincyj.

STOLICA. — LIZBONA, port przy ujściu rzeki Tagu, rezydencya króla, ma akademie, kilka fabryk, port wojenny, warsztaty okrętowe i prowadzi znaczny handel, (250,000 m.)

Koimbra, jedyny uniwersytet w Portugalii, (45000 mieszkańców).

Ku północy PORTO albo OPORTO, port wielce handlowny przy ujściu Douro, drugie miasto królestwa, głośnie z wina, (70,000 m.) .

Posiadłości w innych częściach świata: w Azji: Goa i Diu z obwodami, część wyspy Timor i wy-

spa *Macao* przy wybrzeżu Chińskiem; w *Afryce*: wyspy *Azorskie*, *Madeira*, *Porto-Santo*, wyspy *Zielonego Przylądka*, wyspa *Św. Tomasza*. kraje w *Gwinei* i *Mozambik* na wschodniem wybrzeżu *Afryki*.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RZĄD, RELIGIA. — Portugalia ma powierzchni 1,660 mil kwadr. i ludności około 3¹/₂ milion. dusz. Religia panująca katolicka. Rząd monarchiczny ograniczony.

KLIMAT, PŁODY. — Klimat w Portugalii przyjemny i zdrowy, przyjazny uprawie wina, drzew oliwnych, pomarańczowych i cytrynowych. Ziemia przerznięta górami, wzgórzami i pięknymi doliny, w powszechności jest żyzną, lecz nie nader uprawną. Przemysł i handel na niskim stopniu.

H I S Z P A N I A.

GRANICE. — Hiszpania graniczy:

Na północ z górami Pirenejskimi oddzielającemi ją od Francyi i oceanem Atlantyckim;

Na zachód z oceanem Atlantyckim i Portugalią;

Na południe z oceanem Atlantyckim, cieśniną Gibraltarską i morzem Śródziemném.

Na wschód z morzem Śródziemném.

PODZIAŁ. — Hiszpania dzieli się na 14 prowincyj.

STOLICA. — **MADRYT** nad rzeką *Manzanares*, rezydencya króla, ma kilka instytutów naukowych (200,000 mieszkańców). W bliskości *Madrytu* leży *wspaniały*

królewski zamek *El Eskorial* z bogatą biblioteką i galerią obrazów.

Toledo nad Tagiem, ma uniwersytet.

Almaden najobfitsze kopalnie żywego srebra w Europie.

Salamanca, ma uniwersytet jeden z najstarszych w Europie, (14,000 m.)

Koruna najlepszy port wojenny w Hiszpanii, (23,000 m.)

Kadyx na zachodnim cyplu wyspy *Leon*, silna forteca i wolny port kupiecki, (55,000 m.)

Xeres de la Frontera sławne winem, (60,000 m.)

Sevilla nad rz. Guadalkwiwir, bogate miasto, z wspaniałym kościołem i Alkazarem czyli pałacem królów Maurytańskich, (90,000 m.)

Kordowa nad rz. Guadalkwiwir, ma liczne fabryki safianu, (60,000 m.)

Granada ma uniwersytet i piękny pałac królów Maurytańskich; fabryki jedwabiu, (80,000 m.)

Malaga warowny port kupiecki, prowadzi handel winem i owocami południowemi, (35,000 m.)

Walencya ma znaczne fabryki jedwabnych wyrobów, (66,000 m.)

Barcelona pod względem przemysłu, pierwsze miasto w Hiszpanii; ma fabryki wełnianych, jedwabnych i bawełnianych wyrobów, port i prowadzi znaczny handel, (150,000 m.)

WYSPY. — Hiszpania posiada w Europie wyspy:
Majorkę } położone naprzeciw jej pobraża
Minorę } wschodniego na morzu Śródzie-
Iwisę } mnem.

Posiadłości Hiszpanii w innych częściach świata: w *Azyi*: większa część wysp *Filipińskich*; w *Afryce*: miasta *Ceuta* i *Melila* i wyspy *Kanaryjskie*; w *Ameryce*: wyspy *Kuba* i *Puerto-Riko*; w *Australii*: wyspy *Maryañskie*.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Hiszpania ma powierzchni 8,447 mil kwadr. i 14 milionów dusz ludności; mieszkańcy wszyscy katolickiego wyznania, jedynie panującego w tem królestwie. Rząd monarchiczny ograniczony.

KLIMAT, PŁODY. — Hiszpania we wszystkich kierunkach przecięta wysokimi pasmami gór; tej okoliczności winna jest temperaturę nie tak gorącą, jakiejby ze swego położenia mogła doznawać; mimo to wszakże pobraża południowe są wystawione na wielkie upały, a nawet narażone na szkodliwe skutki skwarliwego wiatru Afrykańskiego, zwanego *Solano*. Ziemia niezbyt starannie uprawiana, urodzajnością swą nadstarcza lenistwo mieszkańców, i wydaje drzewo oliwne, doskonałe winnice, ryż, dęby korkowe, chleb S-to Jański, i wszystkie owoce południowe. Bogate kopalnie złota i srebra, z których Kartagińczykowie i Rzymianie dobywali wielkie skarby, przestały być rozrabiane; lecz żelazo, żywe srebro, ołów, miedź i kosztowne marmury, znajdują się jeszcze w wielkiej obfitości. Cieńka wełna baranów zwanych *merynosami*, jedwab i wina, są także ważnymi przedmiotami handlu, który po większej części znajduje się w ręku Anglików.

W Ł O C H Y.

GRANICE. — Półwysep Włoch graniczy:

Na północ z Austryą i Szwajcaryą;

Na zachód z Francją i morzem Śródziemnem;

Na południe z morzem Śródziemnem;

Na wschód z morzem Jońskim, Adryatykiem i Austryą.

PODZIAŁ. — Włochy dzielą zwykle na Północne, Środkowe i Południowe.

A. *Włochy Północne.*

I. KRÓLESTWO SARDYŃSKIE.

POŁOŻENIE. — Leży ono w stronie północno-zachodniej Włoch na wschód Francji, od której je oddzielają Rodan i Alpy. Do niego także należy wyspa *Sardynia* położona na morzu Śródziemnem.

STOLICA. — TURYN nad rzeką Po, we środku królestwa, rezydencja króla, ma uniwersytet, wiele instytucji naukowych, muzeum egipskie i sławne w całej Europie fabryki jedwabiu, (170,000 m.)

CHAMBERY (*Szambery*) głów. miasto w Sabaudyi. (12,000 m.)

NIZZA (*Nicca*) nad zatoką Genuęską, ma bardzo łagodny klimat; port, (26,000 m.)

GENUA nad odnogą od niej biorącą swe nazwisko, silna forteca, port wojenny i kupiecki, z arsenałem

morskim i warsztatami okrętów; prowadzi znaczny handel, (130,000 m.)

CAGLIARI (*Kaliary*) w południowej części wyspy Sardynii, której jest miastem stołecznem, ma port warowny, (30,000 m.)

Królestwo Sardyńskie ma powierzchni 1,330 mil kwadr. i 4,916,000 mieszkańców.

II. KRÓLESTWO LOMBARZKO-WENECKIE.

(*Obacz Austryę.*)

III. KSIĘSTWO PARMA.

POŁOŻENIE. — Leży ono między Sardynią, Lombardią, Modeną i W. Ks. Toskańskiem.

PARMA główne miasto, (32,000 m.)

PIACENZA (*Piaczenca*) nad rzeką Po, cytadella, (30,000 m.)

Księstwo Parma ma powierzchni 102 m. kwadr. i 495,000 mieszkańców.

IV. KSIĘSTWO MODENA.

POŁOŻENIE. — Leży ono między Parmą, Toskanią, Państwem Kościelnem i Lombardią.

MODENA główne miasto, (27,000 m.)

Ma ono powierzchni 110 mil kwadr. i 586,000 mieszk.

B. *Włochy Środkowe.*

I. WIELKIE KSIĘSTWO TOSKAŃSKIE.

POŁOŻENIE. — Leży ono między morzem Śródziemnem, Parmą, Modeną i Państwem Kościelnem.

6*

FLORENCYA stolica i rezydencya W. Księcia nad Arno, ma uniwersytet, akademię *della crusca*, liceum muzyczne, akademię malarską i snycerską, bardzo bogatą galeryę obrazów i zbiory dzieł skulptury i antyków, (95,000 m.)

Livorno ma kupiecki port warowny, jeden z najważniejszych we Włoszech, prowadzi ono bardzo obszerny handel, (80,000 m.)

PISA (*Piza*) nad Arno, ma uniwersytet, fabryki i ciepłe kąpiele, (20,000 m.)

LUCCA (*Lukka*) prowadzi obszerny handel oliwą. (25,000 m.)

Do Toskanii należy małe księstwo *Massa-Karrara* ze sławnemi łomami marmuru.

Wyspa *Elba*, leżąca na pobrzeżu Toskanii, należy do tegoż księstwa, ma bogate kopalnie żelaza.

W. Księstwo Toskańskie ma powierzchni 402 mil. kwad. i 1,700,000 mieszkańców.

II. PAŃSTWO KOŚCIELNE.

POŁOŻENIE. — Leży ono między królestwem Lombardzko-Weneckiem, morzem Adryatykiem, Królestwem Obojga Sycylii, morzem Śródziemnem, Toskanią i Modeną.

STOLICA. — Rzym w stronie południowo-zachodniej nad Tybrem, rezydencya Papieża, głowy Katolickiego Kościoła. Ta starożytna stolica świata cywilizowanego,

jest jeszcze i teraz miastem najbogatszym w piękne pomniki starożytności i nowszych wieków. Zasługują między innymi na uwagę: Kościół Śgo Piotra z ogromną kopułą, arcydziełem architektury, Lateran, kościół S. Jana, kościół S. Maryi albo Martyres; pałac Watykański, kolosalna budowa, gdzie kaplice Syxta i Pawła, łoża Rafaela, muzeum Pio Clementinum, ogromna biblioteka i Conclave (sala w której wybierają Papieża); Kwirinał (rezydencja Papieża), Kolizeum, posągi Trajana i Antonina, konny posąg Marka Aureliusza, obeliski, katakumby i mnóstwo pomników sztuki. W stronie zachodniej miasta leży zamek S. Anioła, silna cytadella, (170,000 m)

CIVITA-VECCHIA (*Cziwita Wekkia*) forteca, wolny port kupiecki i wojenny, z warsztatami okrętów, (7,000 m.)

Ferrara nad rz. Po, ma uniwersytet i cytadellę, (25,000 m.)

Bolonia ma uniwersytet, jeden z najstarożytniejszych w Europie, liczne fabryki i znaczny handel, (70,000 m.)

Ankona nad morzem Adryatyckim, ważny port handlowy, (30,000 m.)

Do Państwa Kościelnego należy jeszcze małe księstwo *Benevento*, leżące w obwodzie Królestwa Neapolitańskiego.

Państwo Kościelne ma powierzchni 748 mil kwadrat. i 2,900,000 mieszkańców.

W obwodzie Państwa Kościelnego leży mała *Rzeczpospolita San Marino*, mająca powierzchni 1 $\frac{1}{2}$ mili kwadrat. i 7,000 mieszkańców.

C. *Włochy Południowe.*

KRÓLESTWO OBOJGA SYCYLIJ.

POŁOŻENIE. — Zajmuje ono całą część południową Włoch, nadto wiele wysp, z których główną jest *Sycylia*.

MIASTO STOLECZNE. — NEAPOL zabudowany w amfiteatr u odnogi morza Śródziemnego, miasto największe we Włoszech, rezydencja króla, ma uniwersytet, bogate muzeum starożytności, towarzystwo naukowe i liczne zbiory przedmiotów sztuki; ma port wojenny i kupiecki, liczne fabryki i obszerny handel (400,000 mieszkańców, między tymi 80,000 *Lazaronów*). Niedaleko leżą dwa starożytne miasta *Herkulanum* i *Pompeja*, zasypane popiołem *Wezuwiuszu* w 79 r. po Narodzeniu Chrystusa, a odkryte w przeszłym stuleciu.

Gaeta nad zatoką tegoż nazwania, bardzo warowna twierdza i port kupiecki, (15,000 m.)

Salerno nad zatoką tegoż nazw. port kupiecki. Tu się odbywa najważniejszy jarmark w całym królestwie.

W Sycylii: **PALERMO** na północ, główne miasto, leży nad zatoką, ma port kupiecki i jest ogniskiem przemysłu Sycylijskiego, (177,000 m.)

MESSYNA, port wolny na kanale Messyńskim, ma fabryki jedwabne i znaczny handel, (85,000 m.)

Katunea u podnoża Etny, doskonały port kupiecki, (60,000 m.)

Wzdłuż pobraża zachodniego królestwa Obojga Sycylii albo Neapolitańskiego, jest wiele rozrzuconych małych wysp należących do tego królestwa, z których najznacniejsze są wyspy wulkaniczne *Liparyjskie*, połączone w gromadę na północ Sycylii. Największa z pomiędzy nich *Lipari* nadała nazwanie całej gromadzie.

MALTA i od niej zawisłe wyspy na morzu Śródziemnym, należą do Anglii; stolica *La Vallete*, bardzo silna forteca, ma 2 doskonałe porty.

Królestwo Obojga Sycylii ma powierzchni 2,033 m. kw. i 8,400,000 mieszkańców.

ROZLEGŁOŚĆ I LUDNOŚĆ WŁOCH. — Włochy z wyspami do nich należącymi mają powierzchni 5,850 mil kwadr., a ludności 24 milionów mieszkańców.

RELIGIA, RZĄD. — Wszyscy prawie Włoch mieszkańcy są wyznania katolickiego. Wszystkie rządy są monarchiczne ograniczone, wyjąwszy Rzeczpospolitą Święto-Maryńską. W Państwie Kościelnym panuje Papież obierany przez Kardynałów.

KLIMAT, PŁODY. — Włochy mają klimat najprzyjemniej-

szy i najłagodniejszy w Europie. Ziemia mile urozmaicona pasmem gór Apenińskich, przechodzących przez całe Włochy. Północna część otoczona wysokimi górami, dającymi początek wielkiej liczbie jezior i rzek, jest nie tak ciepła; lecz to jest część najobficiej rodząca zboże, wszelkiego rodzaju wina, i pełna bujnych pastwisk. Dalej ku południowi rosną drzewa oliwne, cytrynowe, pistacye, granaty, bawełna i trzcina. Między Rzymem a Neapolem są niezdrowe okolice, znane pod nazwiskiem *blot Pontyńskich*. Na koniec część południowa pokryta górami i lasy, niezbyt uprawna, chociaż żyzna, podlega silnym trzęsieniom ziemi. Rolnictwo i przemysł, mianowicie fabryki jedwabiu, kwitną tylko w północnych Włoszech.

TURCJA.

GRANICE. — Turcja Europejska graniczy:

Na północ z Rosją, Księstwem Wołoskiem, Serbkiem i Austryą;

Na zachód z Austryą i morzem Adryatyckiem;

Na południe z Grecją, Archipelagiem, Cieśniną Dardaneelską i morzem Marmora;

Na wschód z cieśniną Konstantynopolską i morzem Czarnem.

STOLICA. — KONSTANTYNOPOL, po turecku *Stambuł*, przy ujściu cieśniny Konstantynopolskiej do morza Marmora, rezydencya Sułtana. Godne są zastanowienia: *Seraj*, pałac rezydencyonalny Sułtana, mila obwodu, z wielką bramą (zład nazwisko *Porta*); *Siedm wież* (cytadella, więzienia stanu i skarbiec), *Aja-Sofia*,

meczet z dawnego kościoła S. Zofii, i wiele innych; ma fabryki broni, bawełny, jedwabiu, safianu, jaszczuru i prowadzi obszerny handel lądowy i morski, mając bardzo wygodny port. Z przedmieść godne są uwagi: *Galata* zamieszkałe przez kupców europejskich, i *Pera* mieszkanie posłów państw europejskich, (800,000 m.)

ADRIANOPOL (po turecku *Edirne*) nad Marycą, druga stolica Turcyi, ma liczne fabryki i obszerny handel, (120,000 m.)

Gallipoli nad cieśniną Dardaneelską, kupiecki port silnie warowny, (40,000 m.)

Sofia jedno ze znaczniejszych miast przemysłowych i handlowych w Turcyi, (50,000 m.)

Widin, Silistria i Ruszczuk, forteca nad Dunajem.

Warna przy ujściu Warny do Czarnego morza, port i silna forteca, (16,000 m.)

Szumla w górach Bałkanu, silna forteca, (30,000 mieszk.)

SARAJEWO (Bosna-Seraj), główne miasto w Bośni, prowadzi znaczny handel, (25,000 m.)

CETYNIA, główne miejsce Czarnogórze (Montenegro), kraju górzystego, zamieszkałego przez walecznych i niepodległych Czarnogórców, pochodzenia słowiańskiego, zostających pod zwierzchnictwem księcia. Ludność Czarnogórze wynosi 105,000 mieszkańców.

Saloniki nad zatoką t. nazw., ma liczne fabryki i obszerny handel; ważny port kupiecki, (70,000 m.)

Turcja na Archipelagu posiada wielką liczbę wysp, najznaczniejsza jest *Kandyja* (188 mil kw. 277,000 m.) zostająca pod zarządem Baszy Egiptu: *Kandyja* główne miasto warowne.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD.— Europejska Turcja ma powierzchni 6,210 mil kwadr. i około 10,000,000 mieszkańców, między niemi Turków nie więcej 1,160,000 Słowian 6 milionów, Greków 1 milion i Arnautów czyli Albańczyków 1½ miliona; resztę stanowią Ormianie, Cyganie, Żydzi i Frankowie (t. j. Francuzi, Włosi, Niemcy i t. d.). Religia panująca Mahometańska, lecz większa część mieszkańców wyznaje religię chrześcijańską greckiego obrządku. Rząd despotyczny.—

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL.— Klimat jest po większej części łagodny, lecz dla mnogich gór i występów morza bardzo zmienny. Na północ głównego pasma gór, jest ostrzejszy, mrozy podczas zimy bywają dokuczliwe; w południowej zaś skwary bywają wielkie; w dolinach i na wyspach klimat bardzo łagodny. Ziemia dość żyzna i wydaje pszenicę, kukurudzę, wszystkie owoce południowe, mianowicie figi, marzannę, bawełnę i tytoń. Z królestwa zwierzęcego godne są uwagi konie tureckie i jedwab. Rolnictwo na niskim stopniu, przemysł rękodzielny w ręku Greków, Ormianów i Żydów; handel także w ich ręku i w ręku Franków.

Do Turcyi liczą się jeszcze 3 Księstwa, mające swych własnych panów, przyznających jednak zwierzchnictwo Sułtana Tureckiego.

I, KSIĘSTWO SERBSKIE.

POŁOŻENIE. — Leży na północ półwyspu Bałkańskiego, między Austryą i krajami tureckimi.

Kragujewac główne miasto i rezydencja księcia, (10,000 m.)

Bielgrad przy ujściu Sawy do Dunaju, forteca, w której Sułtan ma prawo utrzymywać swoją załogę; ognisko handlu między Niemcami i Turcyą, (20,000 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA I RZĄD. — Ma ono powierzchni 600 mil kwadr. i 1,200,000 mieszkańców. Serbowie są wyznania greckiego. Serbia zostaje pod władzą księcia z krwi serbskiej, będącego pod opieką Rossyi, przyznającego jednak nad sobą zwierzchnictwo Sułtana, któremu płaci corocznie niewielki haracz.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Klimat umiarkowany; ziemia bardzo żyzna i wydaje wszelkiego rodzaju zboże, kukurudzę, owoce, winogron i inne płody. Przemysł rękodzielny i handel na niskim stopniu.

II. KSIĘSTWO WOŁOSKIE (Wotoszczyzna).

POŁOŻENIE. — Leży ono między Austryą, Mołdawią, Turcyą i Serbią.

Bukareszt, główne miasto i rezydencja Hospodara, (60,000 m.)

Braitow nad Dunajem, ważny port kupiecki, (30,000 m.)

III. KSIĘSTWO MOŁDAWSKIE (*Moldany*).

POŁOŻENIE. — Leży ono między Austryą, Rosyą, Turcyą i Księstwem Wołoskiem.

Jassy główne miasto i rezydencya Hospodara, (30,000 m.)

Galacz przy ujściu Prutu do Dunaju, port kupiecki, (18,000 m.)

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA I RZĄD. — Księstwo Wołoskie ma przestrzeni 1,200 mil kwadr. i 2 miliony mieszkańców, Mołdawskie zaś 800 mil kw. i 1 milion mieszkańców. Mołdawianie i Wołochowie są wyznania greckiego. Oba te księstwa zostają pod władzą swych Hospodarów (wybieranych przez naród z pomiędzy klasy bojarów), przyznających jednak nad sobą zwierzchnictwo Sułtana Tureckiego, któremu płacą corocznie niewielki haracz. Oba te księstwa zostają pod opieką Rosyi.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Klimat umiarkowany. Ziemia bardzo żyzna i wydaje wszelkiego rodzaju zboże, kukurudzę, owoce, winogron (mianowicie w Ks. Wołoskiem); bydła i koni bardzo wiele. Przemysł i handel nie w bardzo kwitającym stanie, gdyż mieszkańcy po większej części trudnią się hodowaniem i utrzymywaniem licznych stad.

G R E C Y A.

GRANICE. — Grecya graniczy:

Na północ z Turcyą;

Na zachód z morzem Jońskim;

Na południe z morzem Śródziemnem;

Na wschód z Archipelagiem.

PODZIAŁ. — Grecya dzieli się na 30 gubernij.

STOLICA. — ATENY rezydencya króla, ma uniwersytet Ottoński i wiele godnych uwagi pomników starożytności. *Porto-Leone* (dawny *Pirej*) nad zatoką Egina, służy portem dla Aten, (26,000 m.)

Missolungi nad zatoką Patras, forteca, sławna swą bohaterską obroną przeciwko Turkom w 1826 r.

PATRAS blisko odnogi tegoż samego nazwiska.

NAUPLIA albo *Napoli di Romania* nad odnogą tegoż nazwiska, silna forteca i kupiecki port, (13,000 m.)

TRIPOLITZA we środku Morei.

NAWARYN port na morzu Jońskim, wsławiony zwycięstwem morskiem, jakie Rosyianie, Francuzi i Anglicy odnieśli w 1827 r. nad flotą Turecką i Egipską.

WYSPY. — Wyspy zależące od Grecyi leżą u pobrzeża wschodniego tej krainy. Z pomiędzy nich można wymienić: *Negropont* albo *Eubea* oddzielona od Grecyi wąską cieśniną, przez którą most jest rzucony; *Syra*, *Andro*, *Naxia*, *Spezia*, *Egina*, *Tinos*.

Kuluri, w zatoce Ateńskiej.

Hydra, blisko pobrzeża Morei, najważniejsza przez swój handel wyspa, której marynarka największą zadała szkodę Turkom podczas wojny toczonej przez Greków za niepodległość.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Grecya ma powierzchnię 717 mil kw. i 1 milion mieszkańców. Grecy na-

leżą do Wschodniego Kościoła. Rząd monarchiczny ograniczony.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL. — Klimat bardzo łagodny i zdrowy. Ziemia żyzna, lecz źle uprawna, wydaje jednak wszelkie rodzaje zboża, owoce południowe, winogron, bawełnę, drzewa oliwne, szafran i inne płody. Przemysł na niskim stopniu, handel zaś, mianowicie morski, bardzo obszerny.

WYSPY JOŃSKIE.

POŁOŻENIE. — Wyspy Jońskie leżą u pobraży zachodnich i południowych Grecyi, i składają Rzeczpospolitą pod protekcją Anglii.

Siedm głównych wysp się liczy, z północy na południe:

KORFU, ze stolicą tegoż samego nazwiska, główne miasto całej Rzeczypospolitej, forteca i uniwersytet, (16,000 m.)

PAXO, wyspa najmniejsza z siedmiu.

SANTA-MAURA, niegdyś łącząca się z lądem.

THEAKI.

CEFALONIA, największa z wysp Jońskich, (70,000 mieszk.)

ZANTE, zwana *kwiatem Lewantu* z przyczyny żyzności.

CERIGO, na południe Morei.

LUDNOŚĆ, RELIGIA, KLIMAT I PŁODY. — Wyspy Jońskie mają powierzchni 51 m. kw. i ludności 200,000 mieszkań-

ców, wyznających religię grecką. Ciągnęła tam prawie panuje wiosna. Ziemia w powszechności skalista i wyschła, rodzi oliwę, cytryny, pomarańcze, figi i wino.

A Z Y A.

OGÓLNE UWAGI. — Azja zajmuje całą część wschodnią starożytnego łądu. Leży ona między 4° i 78° północnej szerokości i 44° i 208° długości. Największa ze wszystkich jestto część świata, zamykająca w sobie najwięcej mieszkańców i dostarczająca dla handlu najkosztowniejsze płody.

GRANICE. — Granicami Azji są:

Na północ ocean Północny;

Na zachód pasmo gór Uralskich, rzeka Ural, morze Kaspijskie, łańcuch gór Kaukazkich, morze Czarne, cieśnina Konstantynopolska, morze Marmora, cieśnina Dardanelaska, Archipelag, morze Śródziemne, międzymorze Suez i odńoga Arabska;

Na południe morze Indyjskie;

Na wschód Wielki ocean i morza przezeń utworzone.

PODZIAŁ AZJI. — Azja dzieli się na 11 części głównych, jakie są:

Syberya i kraje Kaukazkie, części Rosyi Azjatyckiej;

2 na zachód	}	Turcja Azjatycka; Arabia;
-------------	---	------------------------------

	Tartarya Niepodległa czyli Turkestan;
4 we środku	Persya czyli Iran; Kabulistan czyli Afganistan; Beludżystan;
2 ku południowi	Indostan; Indo-Chiny;
2 na wschód	Chiny; Japonia.

ROZLEGŁOŚĆ, KLIMAT I PŁODY AZYI. — Azya, licząc razem wyspy od niej zależące, zajmuje powierzchni do 870,600 mil kw., lecz zawiera w sobie rozległe pustynie, z których najznacniejsza jest zwana *Kobi* albo *Szamo*, zajmująca we środku niezmierną i wzniosłą równinę, gdzie zima jest długa i ostra, i ledwo w niektórych miejscach dają się widzieć ślady wegetacyi. Kraje ku północy, zawarte między tem wzgórzem i oceanem Północnym, wystawione są podczas zimy na surowe mrozy, a w lecie na gęste mgły nadzwyczaj szkodliwe dla wegetacyi, zawsze tu w nędznym zostającej stanie; kraje położone na zachód i wschód, mają klimat łagodny i zdrowy, sprzyjający uprawie zboża wszelkiego rodzaju, oliwy, bawełny i delikatnych owoców; na koniec kraje rozciągające się ku południowi i południo-zachodowi, dwie tylko mają pory roku: ciągle deszcze, albo niekiedy straszliwa susza od Kwietnia do Listopada, i niebo miłe i pogodne przez resztę roku. W tej to właśnie części Azyi królestwo roślin roztacza cały swój zadziwiający przepych; tutaj rosną: kawa, daktyle i wonności w Arabii; drzewo kokosowe, indygo i trzcina cukrowa w obu Indyach;

cynamon na wyspie Cejlan, herbata w Chinach, i wielu innych drzew, krzewów i roślin kosztownych.

LUDNOŚĆ i RELIGIE.—Azya, podług najprawdopodobniejszych wyliczeń, ma ludności 695 milionów dusz. Większa część mieszkańców Azyi wyznaje religie: Buddyjską, Brahmiańską i Mahometańską.

MORZA OBLEWAJĄCE AZYĘ. — Oprócz morza Kaspijskiego, morza Czarnego, morza Marmora, Archipelagu i morza Śródziemnego, któreśmy wymienili, jako stanowiące część granic zachodnich Azyi, Ocean północny tworzy morze Lodowate, którego część zowie się morzem *Karskiem*.

Wielki ocean czyli Wschodni oblewający jej wybrzeże wschodnie, tworzy na tem wybrzeżu 6 morz następnych, jakie są z północy ku południowi:

Morze *Beryngskie* między ostatecznym punktem wschodnim Syberyi i półwyspem Kameczatką na zachód, a Ameryką Północną na wschód.

Morze *Ochotskie* między Syberyą na zachód i Kameczatką na wschód. Południowa część tego morza przybiera niekiedy nazwisko morza Kurylskiego.

Morze *Japońskie* między Mandżuryą, prowincyą państwa Chińskiego na zachód, a wyspami składającymi państwo Japońskie na wschód.

Morze <i>Zółte</i>	} na wschód Chin.
Morze <i>Wschodnie</i>	

Morze *Chińskie* ku południo - wschodowi Chin i Indo-Chin.

Nadto ocean Wielki, przenikając wgłąb między Afryką, Azyą i Oceanią, tworzy rozległe morze albo raczej ocean Indyjski.

Odnogi. — Morza Azyi tworzą 11 celniejszych odnóg, jakie są:

Lodowate morze tworzy następujące zatoki:

Zatokę *Obską* przy ujściu rzeki tegoż samego nazwiska.

Zatokę *Jenisejską* przy ujściu rzeki t. nazw. na wybrzeżu północnym Syberyi.

Zatokę *Lenską* przy ujściu rzeki t. nazw.

Pięć utworzonych przez morze Indyjskie:

Odnoga *Oman* między Arabią, Persyą, Indostanem;

Odnoga *Aden*, utworzona przez odnogę Oman, między Arabią i Afryką;

Odnoga *Arabska*, zwana także *morzem Czerwonem*, utworzona przez odnogę Aden, i która oddziela na wschód Arabię od Afryki;

Odnoga *Perska*, utworzona przez odnogę Oman, między Arabią i Persyą;

Odnoga *Bengalska*, między Indostanem i Indo-Chinami.

Trzy na oceanie Wielkim:

Odnoga *Syamska* } utworzone przez morze
 Odnoga *Tonkińska* } Chińskie, ku południo-za-
 chodowi Indo-Chin.

Zatoka *Anadyrska*, utworzona przez morze Be-
 ryngskie, na wschód Syberyi.

CIEŚNINY. — Oprócz *Konstantynopolskiej* i *Dar-
 danelskiej*, są jeszcze w Azji cztery główne cieśniny,
 jako to:

Cieśnina *Bab-el-Mandeb*, łącząca odnogę Aden
 z odnogą Arabską, między Arabią i Afryką.

Cieśnina *Ormuz*, łącząca odnogę Oman z odnogą
 Perską, między Arabią i Persyą.

Cieśnina *Malakska*, łącząca morze Indyjskie z o-
 ceanem Wielkim; między półwyspem Malakka w Indo-
 Chinach i wyspą Sumatrą na oceanie.

Cieśnina *Sondska*, między wyspami Sumatrą i
 Jawą.

Cieśnina *Makassarska*, między wyspami Borneo
 i Celebes.

Cieśnina *La Perouse* (*Peruz*), łącząca morze Ja-
 pońskie z częścią Ochotskiego, zwanego Segalińskim,
 między wyspą Segalien a wyspą Jesso, jedną z wysp
 składających państwo Japońskie.

Cieśnina *Berynga*, łącząca morze Beryngskie
 z oceanem Północnym, między Azyą i Ameryką
 Północną.

RZĘKI. -- Szesnaście cenniejszych rzek Azji roz-

dzielają się następnym sposobem, podług morz oblewających pobraża, jako to:

Trzy wpadają do morza Lodowatego:

Lena

Jenissej } oblewające Syberyę;

Ob

Dwie do Aralskiego morza: *Sir-Darja* i *Amu-Darja*;

Jedna do Kaspijskiego morza: *Kura*;

Jedna do Czarnego morza: *Rion*;

Pięć do morza Indyjskiego, to jest, *jedna* przez odnogę Perską;

Szat-el-Arab, utworzona z połączenia *Eufratu* i *Tygru*, oblewających Turcyę Azyatycką;

Jedna przez odnogę Oman:

Sind albo *Indus*, oblewający Kabul i część północno-zachodnią Indostanu;

Trzy przez odnogę Bengalską:

Ganges

Bramaputra

} oblewające część północno-wschodnią Indostanu;

Dangbo albo *Irawaddi*, oblewająca Tybet i Indo-Chiny;

Jedna do morza Chińskiego:

Mej-Kung albo *Kamboż*, wypływająca z Tybetu i przechodząca Indo-Chiny z północo-zachodu na południo-wschod.

Trzy do oceanu Wielkiego, z których jedna przez morze Niebieskie:

Rzeka Niebieska albo *Yang-tse Kiang*, oblewająca Chiny;

Jedna przez morze Żółte:

Rzeka Żółta albo *Hoang-Ho*, oblewająca także Chiny;

Jedna przez morze Ochotskie:

Amur albo *Segalin*, oblewająca Mongolię i Mandżuryę, prowincye północne państwa Chińskiego, i wpadająca do cieśniny oddzielającej wyspę Segalin od lądu.

JEZIORA. — Liczne są jeziora w Azji; wymienimy tylko z nich znaczniejsze:

Jezioro *Aral*, niekiedy zwane także *morzem Aralskiem* dla swej obszerności, w Tartaryi.

Bajkał na południe Syberyi;

Batkasz w Dżungaryi;

Dzajsang (*Zajsan*) tamże;

Khuku-Noor (*Chuchu-nor*) w Chinach;

Urmia w Persyi;

Wan w Turcyi Azyatyckiej.

Małe jezioro *Asphaltita*, *Bahr-el-Louth*, albo, jak się jeszcze dzisiaj nazywa, *morze Martwe*, do którego wpada rzeka *Jordan*, na południo-wschód Turcyi Azyatyckiej; zasługuje na wzmiankę nie tak

dla swęj niewielkiej rozciągłości, jak z przyczyny starożytnego imienia.

PÓŁWYSPY. — W Azji liczy się siedm półwyspów, z których cztery wielkie, a trzy mniejsze.

Cztery wielkie są:

Anatolia, między morzem Czarném na północ, kanałem Konstantynopolskim, morzem Marmora, cieśniną Dardanelską i Archipelagiem na zachód, i morzem Sródzienném na południe.

Arabia, między morzem Czerwoném i cieśniną Bab-el-Mandeb na zachód, odnogą Oman, cieśniną Ormus i zatoką Perską na wschód.

Indostan, między odnogą Oman na południo-zachód i odnogą Bengalską na południo-wschód.

Indo-Chiny, między odnogą Bengalską na południo-zachód i morzem Chińskim na południo-wschód.

Trzy pomniejsze są:

Półwysep *Malakka* między cieśniną Malakską ku południo-zachodowi, morzem Chińskim i odnogą Syamską na wschód.

Korea, między morzem Żółtém na południo-zachód i Japońskim na północo-wschód.

Kamczatka, między morzem Ochotskim na południo-zachód i Beryngskim na północo-wschód.

PRZYŁĄDKI. — Główne przyłądki Azji w liczbie sześciu są:

Przylądek *Wschodni* na północo-wschód Syberyi;

Północno-Wschodni na północ Syberyi:

Fartash

Rasalgut

Macadon

} na południe i wschód Arabii.

Przylądek *Komorin* na południe Indostanu.

GÓRY. — Oprócz gór *Uralskich* i *Kaukazkich*, są jeszcze w Azji głównych gór pasma następujące:

Taurus

Liban

} w Turcyi Azyatyckiej.

Góry *Altajskie*, znane pod rozmaitemi nazwiskami gór *Sajańskich*, pasm *Jabtonnoj*, *Stanowej*, z pomniejszych, jakie są: *Kotywańskie*, *Bajkalskie*, *Nerczyńskie*, *Algidin*.

} na północy i między Syberją i państwem Chińskim.

Kamczatskie na półwyspie Kamczatce.

Bokda-Oola

Belur-Tag

Mus-Tag

Küen-Lun

} we środku między Tartaryą i państwem Chińskim.

Góry *Himalajskie*, ku południo-zachodowi państwa Chińskiego, mają w pośród siebie góry najwyższe w świecie, z których jest najznacniejszą *Dawala-Giri*, wysoka na 26,452 stopy.

Góry *Gatskie*, wzdłuż brzegu zachodniego Indostanu.

SYBERYA I KRAJE KAUKAZKIE.

(Patrz Cesarstwo Rossyjskie).

TURCYA AZYATYCKA.

GRANICE. — Turcyja Azyatycka graniczy:

Na północ z Rossyją i morzem Czarnem;

Na zachód z cieśniną Konstantynopolską, morzem Marmora, cieśniną Dardanełską, Archipelagiem i morzem Śródziemnem;

Na południe z Arabią;

Na wschód z Persyją.

PODZIAŁ. — Turcyja Azyatycka pod względem zarządu, dzieli się na 19 Ejaletów, lecz jeograficznie na 4 prowincyje: *Anatolię* czyli *Małą Azyę* z przyległemi wyspami, *Armenię* z krainą *Kurdów*, *Mezopotamię* i *Sorystan* albo *Syryę*.

I. *Anatolia*.

SMIRNA na Archipelagu, port najhandlowniejszy w Turcyi, (150,000 m.)

SKUTARI nad cieśniną Konstantynopolską, uważa się jako przedmieście Stambułu, (60,000 m.)

ALEP albo HALEB, miasto bardzo handlowe, punkt środkowy handlu karawanami i główny skład towarów perskich, indyjskich i tureckich; ma znaczne fabryki bawełnianych i jedwabnych wyrobów, (200,000 m.). Wiele ono ucierpiało od silnego trzęsienia ziemi w 1822 roku.

TRABEZUN (*Trebizonda*), najważniejszy port kupiecki na morzu Czarném (20,000 m.)

Brussa, sławne fabrykami jedwabnych wyrobów, (100,000 m.)

Angora, fabryki szalów (*angorskie kozy*), (80,000 m.)

II. *Armenia*:

Arzerum, miasto warowne i dosyć handlowe, (80,000 m.)

III. *Mezopotamia*:

Mossul nad Tygrem, ma sławne fabryki muślinów (60,000 m.)

Bagdad nad Tygrem, niegdyś stolica Kalifów, miasto handlowe.

BASRA (*Bassora*) przy rzece Szat-el-Arab, główny skład towarów, idących z Indyi i Persyi do Konstantynopola i dalej (60,000 m.)

IV. *Sorystan* czyli *Syrya*:

DAMASZEK (*Damas*), miasto najznacniejsze pod względem przemysłu w Turcyi Azyatyckiej, ma wiele fabryk, między którymi najznakomitsze fabryki pałaszy (*Damascenki*), (150,000 m.)

JERUZALEM niedaleko morza Martwego, dawna stolica Palestyny, gdzie się dopełniły najważniejsze tajemnice naszej wiary, (25,000 m.)

WYSPY. — Do Turcyi Azyatyckiej należą:

1) Na morzu Marmora i w Archipelagu wielka wysp liczba, z których znaczniejsze są: *Mitelene*, *Scio* i *Samos*.

Na morzu Śródziemnem wyspy: *Rodos* na zachód i *Cypr* na wschód.

ROZMAITE UWAGI. — Turcyja Azyatycka ma rozległość 25,000 mil kw., a ludności około 16 milionów, z których część wyznaje religię chrześcijańską, a największa liczba składa się z mahometanów. Część ta Azyi, jedna z najpiękniejszych świata, była siedliskiem potężnych mocarstw: Troja, Niniwa, Babilon, Sydon, Tyr, Jeruzalem, Antyochia, Bagdad i wiele innych miast wślawionych, pamiętnemi się stały potęgą, bogactwy i ludnością. I dzisiaj jeszcze ziemia niezrównanej żyzności, łagodności i różnaitości klimatu, sprzyjającą uprawie najdroższych i najrozmaitszych roślin, i wydaje wszystkie owoce południowe, drzewa oliwne, mak z którego się wyrabia opium, bawełnę, marzannę, galas; lecz najważniejszym produktem jest jedwab. Przemysł kwitnie tu bardziej niż w Turcyi Europejskiej, mianowicie fabryki: jedwabnych wyrobów, bawełnianych, safianu i kruszczowych wyrobów. Handel dosyć obszerny.

A R A B I A.

GRANICE. — Arabia graniczy:

Na północ z Turcyją Azyatycką;

Na zachód z morzem Czerwonem;

Na południe z odnogami Aden i Oman;

Na wschód z odnogą Oman, cieśniną Ormus i odnogą Perską.

MIASTA ZNACZNIEJSZE. — Na zachód: **MEKKA**, ojczyzna Mahometa, którego grób jest w *Medynie*, w tejże samej prowincyi zwanej *Hedjaz*, składającej część państwa Tureckiego.

Na południe: **SANA**, stolica prowincyi *Yemen*, gdzie się znajdują: *Mokka* wstawiona najprzedniejszą kawą, i *Aden*, nadające swe nazwisko odnodze, nad którą jest położone, należy do Anglików.

Na wschód: **MASKAT**, stolica prowincyi *Oman*, miasto najhandlowniejsze w Arabii, dające nazwisko przyległej zatoce, rezydencya Imama Maskatskiego, najpotężniejszego z książąt arabskich. Miasto to dosyć warowne i prowadzi handel perłami, (60,000 m.)

Lachsa główne miasto w prowincyi tegoż nazwiska, rezyd. szejka.

Grupa wysp *Bahrein*, zamieszкана przez Arabów (30,000 m.), którymi rządzi szejka, zostający pod opieką Anglii, sławna połowem pereł.

Kraj środkowy czyli *Nedszd* zamieszkały przez *Wehabitów*, naród waleczny i rozbojniczy, mający nad sobą dwóch naczelników: świeckiego i duchownego. Pierwszy nosi tytuł Emira, ma władzę wykonawczą i jest dowódcą potęgi *Wehabitów*. Z nimi złączyli się *Beduini*.

WIADOMOŚCI ROZMAITE. — Arabia ma rozległości około 47,000 mil kw., lecz część jej środkową zajmują wzniesione, jałowe i puste równiny, wydające się jak niezmierzone mo-

rza piaszczyste, jakie Arabowie przebywają na wielbłądach, z téj przyczyny nazwanych *okrętami pustyni*, których sama tylko łatwość, z jaką znoszą wszelkie niewygody, a nade wszystko pragnienie, czyni sposobnemi do odbywania podróży w tych stronach, gdzie częstokroć przez wiele dni natrafić nie można na kroplę wody. Sławne są także konie arabskie.

Na pobrzeżach grunt jest żyzniejszy, mianowicie ziemia w Yemen tak jest urodzajna, iż tej części Arabii nadano nazwisko Arabii Szczęśliwej, i wydaje ona: płody południowe, ryż, indygo, kawę, myrrę, aloes, kadzidła, gummę arabską i wiele innych płodów.

Liczbę mieszkańców Arabistanu kładą od 10 do 12 milionów. Część ich ma swe siedziby w miastach i wsiach wzdłuż pobrzeży, inne zaś ze swemi trzody koczują w pustyni, szukając tu i ówdzie miejsc wystarczających ku ich wyżywieniu. Ostatni, zwani są *Beduinami*. Arabowie wszyscy prawie są religii mahometańskiej, to jest, wprowadzonej przez Mahometa, który ogłosiwszy się prorokiem w połowie wieku VII po Chrystusie, opowiadał swą wiarę. W połowie XVIII wieku w tymże kraju wzrosła silna sekta tak nazwana *Wehabitów*, od nazwiska *Wehab*, ojca jej zakonodawcy, która jest wiarą mahometańską reformowaną. Wiele także Żydów i *Banjanów* (kupców indyjskich) znajduje się w Arabii; ci ostatni trzymają w swem ręku cały prawie handel.

TARTARYA CZYLI TURKESTAN.

GRANICE. — Tartaryą graniczy:

Na północ z Rosyją Azyatycką;

Na zachód z morzem Kaspijskiem i krajem Kirgizów Małej Hordy, hołdujących Rosyi;

Na południe z Persją i Kabulistanem czyli Afganistanem;

Na wschód z państwem Chinskiem.

PODZIAŁ. — Tartarya czyli Turkestan zawiera w sobie wiele oddzielnych Chanatów zupełnie od siebie niezależnych, i zostających pod władzą *Chanów*, którzy rządzą nimi despotycznie. Ważniejsze są:

Buchara z miastem stołecznem tegoż nazwiska, które jest rezydencją Wielkiego Chana, ma liczne fabryki bawełnianych wyrobów i jest punktem składowym całego handlu środkowej Azji, (100,000 m.)

Chiwa, z głównem miastem tegoż nazwiska nad kanałem Amu-Darja, główny targ niewolników w Turkestanie.

Taszkend ma znaczne fabryki bawełnianych i jedwabnych wyrobów, (40,000 m.)

Kokan, z głów. miastem tegoż nazw., które ma znaczny handel i przemysł, (110,000 m.)

ROZMAITE UWAGI. — Tartarya, inaczej *Turkestanem* zwana, w części zajętą równinami piaszczystemi, ma 32,000 mil kwadr. powierzchni i ludności około 4 milion. mieszkańców, po większej części Mahometanów. Ku północy mieszkają *Kirgizi*, podzieleni na 3 pokolenia, z których dwa mniej znaczne oddały się pod opiekę Rossyi. Na zachód znajduje się *Turkomania*, pierwsiastkowe siedlisko Turków. Strona południowa, zwana *Wielką Bucharya*, jest najżyźniejsza, najludniejsza i najbogatsza w Turkestanie. Panuje nad nią zwierzchni Chan, który ma nazwanie *Rządzący wiernych*.

Góry południowo-wschodnie zawierają w sobie kopalnie złota, srebra i drogich kamieni.

PERSYA CZYLI IRAN.

GRANICE. — Persya graniczy:

Na północ z Tartaryą, morzem Kaspijskiem i Rosyą;

Na zachód z Turcyą Azyatyką;

Na południe z odnogą Perską i cieśniną Ormus;

Na wschód z Beludżystanem i Kabulistanem.

STOLICA. — TEHERAN, rezydencya zimowa panującego, latem dla niezdrowego powietrza staje się pustą, (130,000 m.)

ISPAHAN, starożytna stolica, i dzisiaj jeszcze miasto największe w Persyi, ma fabryki materyj srebrem i złotem litych (200,000 m.)

Balfrusz niedaleko od Kaspijskiego morza, prowadzi handel z Rosyą (100,000 m.)

Reszt blisko Kaspijskiego morza, ważne fabryki jedwabnych wyrobów, (60,000 m.)

Abuszer, port i składy perskich i indyjskich towarów.

SZYRAZ, w dolinie wstawionej delikatnemi winami.

ROZMAITE UWAGI. — Persya czyli *Iran*, ma powierzchnię 23,000 mil kw. i około 9 milionów mieszkańców, którzy wszyscy prawie są Mahometanie tak zwani *Sziisi* albo sekty

Alego, wprost przeciwnej sekcie *Omara* albo *Sunitów*, do jakiej należą Turcy. Panujący zwany *Szachem* rządzi z władzą nieograniczoną. Kraj ten zajmuje wzgórze podniesione, którego część pokrywają pustynie piaszczyste solą przejęte, lecz gdzie się znajdują miejsca obficie rodzące delikatne owoce. W tych to stronach w obfitości rodzą się figi, morele, brzoskwinie, morwy, migdały, i t. d. Z fabryk zasługują na uwagę: fabryki skóry, safianu, jedwabnych i bawełnianych wyrobów, kobierców, szali i materyj z koziego włosa, miedzianych wyrobów i pałaszy. Handel obszerny.

KABULISTAN CZYLI AFGANISTAN.

GRANICE. — Kabulistan graniczy:

Na północ z Tartaryą;

Na zachód z Persyą;

Na południe z Beludżystanem;

Na wschód z Indostanem.

STOLICA. — KABUL, letnia rezydencja głównego Szacha (60,000 m.)

KANDAHAR, dawna stolica.

ROZMAITE UWAGI. — Kabul, zwany także *Afganistanem*, ma około 12,000 mil. kw. rozległości i 10 milionów mieszkańców, między którymi religia mahometańska jest panującą, chociaż wiele jest wśród nich Brahmistów. Władza panującego, zwanego *Szach* albo *Padiszach*, ograniczona jest wpływem możniejszych mieszkańców.

Kabul, kraj górzysty ma temperaturę rozmałą. Znajdują się w nim, szczególnie ku północo-wschodowi, żyzne i uprawne równiny, gdzie się dwa żniwa zbierają do roku.

i gdzie się rodzą wszystkie gatunki zboża, bawełna, trzcina cukrowa i t. d.

BELUDŻYSTAN.

GRANICE. — Beludżystan graniczy:

Na północ z Kabulistanem;

Na zachód z Persją;

Na południe z odnogą Oman;

Na wschód z Indostanem.

STOLICA. — KELAT ku północy, miasto handlowe i przemysłowe, rezydencja Chana.

ROZMAITE UWAGI. — Beludżystan jest kraj mało znany, którego powierzchnia kładą około 7,000 mil kw. a ludności do 2 milionów mieszkańców, dzielących się na dwa główne ludy: *Beludżów* i *Brachonistów*, którzy są religii mahomekańskiej, i podlegli wielu naczelnikom czyli Chanom, uznającym nad sobą władzę Chana Kelatskiego.

Kraj ten przecięty wysokich gór łańcuchami i pełen pustyń piaszczystych; ma jednak żyzne doliny, rodzące zboże, bawełnę, cukier, daktyle, migdały i t. d.

I N D O S T A N.

GRANICE. — Indostan graniczy:

Na północ z państwem Chińskim;

Na zachód z Kabulistanem, Beludżystanem i odnogą Oman.

Na południe z morzem Indyjskim;

Na wschód z odnogą Bengalską i Indo-Chinami.

PODZIAŁ. — Indostan może być rozdzielonym na cztery części, jakie są:

- A. Kraje niepodległe;
- B. Posiadłości angielskie bezpośrednie;
- C. Kraje hołdownicze albo sprzymierzone z Anglikami;
- D. Posiadłości innych narodów.

A. Kraje niepodległe.

I. *Królestwo Sindya* w północno-zachodniej części Indystanu, jedyny kraj Maratów, który pozostał niepodległym; ma powierzchni 1,900 mil kwadr. i 4 miliony mieszkańców.

Gwalior główne miasto z niedostępną fortecą na wysokiej skale.

II. *Królestwo Nepal (Nipal)* między Tybetem i posiadłościami angielskimi ma powierzchni 2,500 m. kwadr. i 2½ miliony mieszkańców.

Katmandu główne miasto.

III. *Kraina Sind* leży po obu stronach Indu i ma powierzchni 2,500 m. kw. i 1 milion mieszkańców.

Hajderabad, główne miasto, (20,000 m.)

B. *Posiadłości angielskie bezpośrednie*
działa się na 4 prezydentury:

I. *Prezydentura Bengalska*: *Kalkutta* nad odnogą Gangesu, stolica wszystkich posiadłości angielskich

skich w Indostanie, rezydencya angielskiego generał-gubernatora, ma towarzystwo do rozkrzewiania historyi azyatyckiej, starożytności, kollegium Williams, sławny ogród botaniczny, obserwatoryum i prowadzi bardzo obszerny handel, (600,000 m.)

Patna nad Gangesem, wydaje bardzo wiele opium i indygo (250,000 m.)

Benares nad Gangesem, główna siedziba nauk indyjskich i środkowy punkt handlu drogiemi kamieniami (600,000 m.)

II. *Prezydentura Agra: Allahabad* między Dżumną i Gangesem główne miasto i główny skład broni dla całej Indyi.

Delhi nad Dżumną, niegdyś stolica Państwa Wielkiego Mogola i dotychczasowe siedlisko jego potomków (300,000 m.)

III. *Prezydentura Madraska: Madras* główne miasto, ma liczne fabryki i prowadzi bardzo obszerny handel (460,000 m.)

IV. *Prezydentura Bombajska: Bombaj* główne miasto i port kupiecki i wojenny z warsztatami okrętów (260,000 m.). W bliskości leżą wyspy *Elephante* i *Salsette* na których się znajdują olbrzymie *pagody* (świątynie indyjskie) wyciosane w skale.

Surat ma liczne fabryki i prowadzi obszerny handel z Persyą (160,000 m.)

Posiadłości Angielskie bezpośrednie mają powierzchni 24,155 mil kwadrat. i 99,760,000 mieszkańców.

C. *Kraje hotdownicze lub sprzymierzone z Anglikami.*

Między posiadłościami pośrednimi, są następujące:

I. *Królestwo Dekan* albo posiadłości *Nizama Hejderabadzkiego*: *Hejderabad* główne miasto, (200,000 mieszkańców).

Golkonda z najbogatszymi w całej Indyi kopalniami dyamentów.

II. *Królestwo Lahor* czyli *kraj Sejków*: *Lahor* główne miasto, (100,000 m.). Tu należy także sławna *dolina kaszmirska* z głównem miastem *Kaszmir*, sławnem wyrobem szali, (40,000 m.)

Część królestwa Lahor, (4,700 mil kwadr. i 3 miliony ludności), stanowi bezpośrednią posiadłość Anglików.

Posiadłości pośrednie Anglików, mają powierzchni 32,650 mil kwadr. i 43 miliony mieszkańców.

D. *Posiadłości innych narodów.*

1. *Posiadłości Francuzkie* (25 m. kw. i 200,000 m.)

Chandernagor (*Szandernagor*) nad *Hougly* (*Huli*), na północ *Kalkuty*.

Pondiszery, port na morzu *Koromandelskiem*, miejsce naczelne osad Francuzkich w *Indostanie*.

II. *Posiadłości Portugalskie* (33 mil kwadratow.
i 90,000 m.)

Na wybrzeżu zachodniem: *Diu*, twierdza na wyspie tegoż samego nazwiska. — *Goa*, na południe, na wysepce u pobraża, niegdyś miejsce naczelne posiadłości Portugalskich w Indostanie, które jest dopiero w *Pandjim* albo *Villa nowa de Goa*.

III. *Posiadłości Duńskie* (15 m. kwadr. 35,000 m.)

Na wybrzeżu Koromandelskiem. *Tranquebar* (*Trankebar*), port handlowy, miejsce naczelne posiadłości Duńskich w Indostanie.

Wyspy przyległe.

W bliskości pobraża Indostanu znajdują się dwie gromady wysp i jedna wielka wyspa.

Dwie gromady wysp są:

Lakedywskie, na zachód wybrzeża Malabarskiego, w liczbie 32, wszystkie bardzo małe i zależą od zwierzchnika podlegającego Anglikom.

Maldywskie w stronie południowo-wschodniej *Lakedywskich*, i jak tamte otoczone koralowemi rafami. Zostają pod władzą Sułtana niepodległego.

Wielka wyspa jest:

CEJLAN, położona w stronie południowo-wschodniej Indostanu. Stolica *Colombo* (*Kolombo*), port ku południo-zachodowi. *Kandy*, miasto leżące we środku wyspy, dawniej było stołeczne.

Wyspa ta wydaje najlepszy cynamon i wszystkie płody strefy międzyzwrotnikowej; ma także kopalnie drogich kamieni (hiacynty, cyrkony, szafiry, topazy), a u brzegów jej poławiają się kosztowne perły. Ma ona powierzchni 1,000 mil kwadr. i 1 milion mieszkańców i jest bezpośrednią własnością korony Angielskiej.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA.— Indostan zajmuje przestrzeń mającą rozległości do 65,000 mil kw. i zawiera ludności około 140 milionów mieszkańców. Religia panująca Brahmańska, którą wyznają 115 milionów; Mahometanów liczy się 16 milionów, Sejków $4\frac{1}{2}$ miliony, Chrześcian zaś około półtora miliona, po większej części Europejczyków. Hindusowie albo Indyjanie dzielą się podług religii na cztery kasty albo klasy, nigdy się z sobą niełączące; piąta, zwana kastą *Pania*, wyłączona jest z miast i kościołów, pędzi życie w pogardzie i poniżeniu.

RZĄD.— Rozległe posiadłości Angielskie w Indostanie, wyjąwszy wyspę Cejlan, nie zależą bezpośrednio od rządu Angielskiego, lecz od towarzystwa czyli *Kompanii Wschodnio-Indyjskiej*, której one zostały ustąpione na czas określony. Władcy sprzymierzeni Anglików i niepodlegli, rozmaite noszą nazwiska: *Nizamów, Nabaków, Rajaków* i t. d.

KLIMAT, PŁODY — Niezmierzona rozległość Indostanu i różnorodność wielka, jaką przedstawia widok tego kraju, są przyczyną wielkiej różnorodności klimatu i temperatury. Ku północy u spodu gór Himalaja, których najwyższe szczyty, pokryte wiecznymi śniegi, wzbijają się więcej niż na 26 tysięcy stóp wysokości, znajdują się żyzne doliny. Płodne równiny, których żyzność podwyższają wylewy Sindu albo Indu, do równin Gangesu, oddziela rozległa pustynia piaszczysta. Dalej ku południowi wzniesione wzgórza i góry *Gates*, zatrzymując chmury nadchodzące ze wschodu i za-

chodu, sprawiają, iż na wybrzeżach Malabarskiem i Koromandelskiem panuje zupełnie odmienna temperatura. Wszystkie te góry dają początek wielkiej liczbie rzek, przeryniających Indostan we wszystkich kierunkach i utrzymujących wilgoć, jaka, łącznie z gorącym klimatem, rozwija bogatą vegetację. Ryż, banany, cukier, rozmaite korzenie, jedwab, bawełna, opium, indygo, są najcenniejsze płody tej obfitującej we wszystko krainy, gdzie się także znajdują kopalnie dyamentów i perły, które się najwięcej poławiają w cieśninie oddzielającej ją od wyspy Cejlanu; lecz ona także żywi wielką liczbę zwierząt szkodliwych, jak nosorożca, tygrysa, węża dusiciela, najjadowitszego węża okularnika, ogromne krokodyle i wiele innych płazów niebezpiecznych. Słonie są w niej dziwnej piękności, mianowicie na wyspie Cejlan.

INDO-CHINY.

GRANICE. — Indo-Chiny graniczą:

Na północ z państwem Chińskiem;

Na zachód z Indostanem, odnogą Bengalską i cieśniną Malakską;

Na południe z odnogą Siamską i morzem Chińskiem;

Na wschód z temże morzem i odnogą Tonkińską.

PODZIAŁ. — Indo-Chiny składają się z pięciu głównych części, które są:

I. *Cesarstwo Birmańskie* leży w zachodniej części półwyspu, ma ono powierzchni 13,000 mil kw. i około 6 milionów mieszkańców.

Awa nad Irawaddy, główne miasto i rezydencya cesarza, i forteca (50,000 m.).

Rangun nad odnogą Irawaddy, najważniejszy port kupiecki w całym cesarstwie; główny przedmiot wywozu stanowi drzewo *thik*.

II. *Królestwo Siam* na południe od cesarstwa Birmańskiego, ma powierzchni 11,000 mil kwadr. i około 3,600,000 mieszkańców.

Bankok nad rzeką Menam, główne miasto i rezydencya króla, po większej części złożone z pływających domów bambusowych, ma wygodny port i znaczny przemysł (400,000 m., z których $\frac{2}{3}$ Chińczyków).

III. *Cesarstwo Anam*. leży we wschodniej części półwyspu, ma ono powierzchni 7,000 mil kw. i około 12 milionów mieszkańców.

Hue czyli *Fu-czuau*; główne miasto i rezydencya cesarza, z cytadellą obwarowaną przez inżynierów francuzkich (60,000 m.)

Sajgon nad rzeką t. nazw., miasto najhandlowniejsze w całym cesarstwie; ma silną cytadellę i doskonały morski arsenał.

IV. *Małe udzielne państwa półwyspu Malakki*, mają powierzchni 3,000 mil kwadratowych i około $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców. Ze wszystkich państw najsilniejsze *Salengor*, którego mieszkańcy zostają pod władzą Sułtana, i trudnią się rozbojem morskim.

V. *Posiadłości Angielskie*, należące do prezydentury Bengalskiej, składają się z byłych królestw *Assamu* i *Arakanu*, kilku prowincyj zawojowanych u Birmanów i wysp: *Księcia Walijskiego* i *Singapur*. Mają one powierzchni 2.000 mil kwadr. i 1 milion mieszkańców.

George-town (Dżorż-taun), na wyspie Księcia Walijskiego, miasto bardzo handlowe i dobry port.

Singapur, na wyspie t. nazw., miasto bardzo kwitnące pod względem handlu i wolny port.

W y s p y.

Do Indo-Chin zwyczajnie się odnoszą 2 następne gromady wysp:

Wyspy <i>Andamańskie</i>	}	w zatoce Bengalskiej.
Wyspy <i>Nikobarskie</i>		

Pierwsze należą do Anglii, drugie zaś do Danii; obie te grupy wysp obfitują w drzewo do budowy okrętów.

ROZLEGŁOŚĆ, POŁOŻENIE, RELIGIE, RZĄDY.—Rozmaite kraje składające Indo-Chiny, zwane także *Indyami Zagangeskimi* lub *półwyspem wschodnim Indyi*, mają powierzchni 40,000 mil kwadr.; zawierają ludności około 36 milionów mieszkańców, z których większa część wyznaje wiarę Buddyjską; w państwie jednak Anamskiem, które jest w części zaludnione przez osady Chińskie, znaczna jest liczba stronników Konfucjusza, filozofa Chińskiego, w zasadach swej nauki przypuszczającego jednego tylko Boga. Wiara brah-

mańska panuje w Assam, mahometańska w Arrakanie i na półwyspie Malakka, którego mieszkańcy należą do pokolenia Malajskiego, którego język bardzo jest upowszechniony w Indyach. Birmanowie, królestwo Siamskie i cesarstwo Anamskie, zostają pod rządem władców despotycznie panujących.

KLIMAT, PŁODY. — Indo-Chiny w powszechności mają klimat wilgotny i gorący. Ziemia obficie rodzi ryż, cukier, kawę, herbatę, bawełnę, indygo i rozmaite korzenie, użyteczne i kosztowne drzewa, mianowicie thik, gummowe i pokostowe, i zawiera w sobie kopalnie złota, srebra, cyny, rubinów, safirów i marmuru. Zwierzęta są prawie też same, co w Indestanie.

C H I N Y.

GRANICE. — Cesarstwo Chińskie graniczy:

Na północ z Syberją;

Na zachód z Tartaryą i Indostanem;

Na południe z Indostanem i Indo-Chinami;

Na wschód z morzem Chińskim, Wschodniem, Japońskim i Ochotskiem.

PODZIAŁ. — Cesarstwo Chińskie składa się z krajów: I. bezpośrednio podległych; II. haracz opłacających; i III. zostających pod opieką Chińską.

I. Kraje bezpośrednio podległe.

Tu należą: *Właściwe Chiny* z częścią *Mandiu-ryi* (podzielone na 18 prowincyj czyli *Szen*), *Dżungarya* i *Mata Bucharya* czyli *Turfan*.

STOLICA. — **PEKIN**, ku północo-wschodowi, miasto rozległe i ludne, rezydencya cesarza (2 miliony m.)

NANKIN, nad rzeką Niebieską albo Yang-Tseu-Kiang, dawniejsza stolica, miasto nauk: sławne wieżą porcelanową o 9 piętrach, i bawełną żółtą, rosnącą w okolicach, z której się wyrabia nankin.

KANTON, nad morzem Chińskim. Miasto to ma bardzo wygodny port i jest ogniskiem handlu chińskiego, europejskiego i północno-amerykańskiego.

Tu należą wyspy: *Formoza* czyli *Tajwan* i *Hajnan*, zamieszkałe w części przez Chińczyków. Obie te wyspy nadzwyczaj są żyzne.

Jarkand. główne miasto w Małej Bucharyi, warowne i handlowe.

II. Kraje haracz opłacające.

a) *Mandzurya* zajmuje wschodnią część Azji od półwyspu Korei aż do granic Syberyi, zamieszkałą jest przez Mandżurów należących do Tuuguzkiego plemienia, i inne mało znane plemiona; południowa zaś część zasiedlona przez Chińczyków.

Do Mandzuryi należy północna część wyspy *Sachalin* czyli *Tarrakaju*, zamieszkała także przez plemiona Tunguzkie.

b) **MONGOLIA**, na północ Chin, od których oddziela ją mur rozciągający się na mil 200, wzniesiony przez Chińczyków dla obwarowania się od napadów Tata-

rów Mongolskich. Miasto główne *Urga* ku północy. Część tego kraju zajmuje wielka pustynia *Kobi*, rozciągająca się na zachód. Blisko granicy Rosyjskiej jest miasteczko pograniczne *Majmaczyn* (naprzeciwko Rosyjskiej *Kiachty*), w którym się odbywa handel zamienny z Rosyją.

III. Kraje zostające pod opieką Chińską.

a) *Tybet* leży między Mongolią, właściwymi Chinami i Indostanem, i jest to najwyższy kraj na całej kuli ziemskiej. Tu biorą początek największe rzeki Azyi. Mieszkańcy należą do plemienia Mongolskiego i zostają pod władzą dwóch duchownych osób: *Dalaj-Lamy* i *Tyszu-Bogdo-Lamy*, przyznających nad sobą zwierzchnictwo cesarza Chińskiego. Tybet ma przestrzeni 27,000 m. kw. i około 2 milionów mieszkańców i dzieli się na *Wielki Tybet* czyli *Wschodni* i *Mały Tybet* czyli *Zachodni*.

Lassa, główne miasto Wielkiego Tybetu i rezydencya Dalaj-Lamy.

b) *Butan*, leży na południowej stronie gór Himalajskich. Mieszkańcy jego należą do plemienia Mongolskiego i zostają pod władzą duchownej osoby *Dharma-Lamy*, który uchodzi za bóstwo w postaci ludzkiej. Zastępcą jego w sprawach świeckich jest *Daeb-Radzach*. Władca Butanu przyznaje nad sobą zwierzchnictwo cesarza Chińskiego. W Butanie liczą

przestrzeni około 3,000 mil kwadratowych i 1 $\frac{1}{2}$ miliona mieszkańców.

Tassisudon, główne miasto u podnoża Czumalari.

c) *Półwysep Korea* prawie nieznaną, gdyż wstęp cudzoziemcom zupełnie jest wzbroniony. Ma on powierzchnię 7,000 mil kwadr. i około 8 milionów mieszkańców będących mieszaniną Mandżurów i Chińczyków. Półwyspem włada król dziedziczny nieograniczenie, chociaż sam opłaca haracz cesarzowi Chińskiemu.

King-ki-tao, główne miasto i rezydencya króla.

d) *Wyspy Lieu Kieu*, zawierają przestrzeni 430 mil kwadr. i 400,000 mieszkańców, zostających pod władzą osobnego księcia, który przyznaje nad sobą zwierzchnictwo cesarza Chińskiego.

Do Anglii należy wyspa *Hong-Kong*. Po ostatniej zaś wojnie z Chińczykami, na mocy traktatu w Nankin, Anglicy wyrobili otwarcie 5 portów dla wszystkich cudzoziemskich okrętów bez wyjątku.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Państwo Chińskie największe w Azji, najrozleglejsze w świecie po Rosyi, zdaje się być najludniejszem, ma do 255,000 mil kwadrat. rozległości i do 360 milionów mieszkańców, z których większa część trzyma się Buddaizmu; jednak cesarz i klasa *Mandarynów* albo pismiennych, mająca prawo do publicznych urzędów, wyznają religię Konfucjusza. W Chinach właściwych panuje cesarz; inne kraje w obrębie cesarstwa

Chińskiego zajęte zostają pod rządem swych królów lub banów, płacących daninę i uznających opiekę Chin. Często wszystkie ludy północne wspomniane są pod nazwiskiem *Tutarów*, a kraje pod nazwaniem *Tartaryi Chińskiej*.

KLIMAT, PŁODY. — Kraj tak rozległy jak Chiny, musi mieć rozmaite płody i różne klimata. Chiny właściwe mają obszerne równiny, rodzące w obfitości ryż i wszystkie gatunki zboża. W nich, podług rozmaitej szerokości, rosną drzewa morwowe, pomarańczowe, bawelna, indygo, trzcina cukrowa, herbata i t. d. Korea pokryta jest wysokimi górami, zawierającymi w sobie kopalnie złota i srebra; równiny Mongolii rodzą rabarbar; wysokie góry Tybetu dają pożywienie kozom, których szersść delikatna służy do wyrobienia kosztownych tkan kaszemirskich; one także zawierają bogate kopalnie złota. Oprócz tych płodów, z Chin wywożą się: porcelana, papier, sławny tusz, wyroby lakierowane i z kości słoniowej.

J A P O N I A.

POŁOŻENIE I WYSPY JĄ SKŁADAJĄCE. — Państwo Japońskie położone na wschód Azyi, oddzielające się od niej morzem, któremu daje nazwisko, składa się z pięciu wysp i archipelagu, które są:

WYSPA SAKHALIAN (*Sachalin*), na północ, której Japonia tylko część południową posiada;

JESSO, na południo-wschód Sakhaliana;

NIPHON, we środku, największa w Japonii;

SIKOKU

KIESIU

} na południe Niphon.

Część południowa archipelagu wysp Kurylskich, którego część północna należy do Syberyi.

MIASTO STOLECZNE. — JEDDO, na wyspie Niphon, jedno z najpiękniejszych miast w Azji, rezydencya cesarza, nazywanego *Kubo* (1½ miliona m.)

MIAKO, na południe Niphona, miasto znamienite pod względem nauk w Japonii, miejsce przebywania *Dairi* albo naczelnika duchownego.

NANGASAKI, ku południo-zachodowi wyspy Kiusiu, jedno miasto, do którego Europejczycy t. j. Holendrzy mają wolny przystęp w prowadzeniu handlu.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIA, RZĄD. — Japonia w północno-wschodniej stronie Azji ma podobne położenie, jak wyspy Brytańskie w stronie północno-zachodniej Europy. Naznaczają jej powierzchni do 12,000 mil kw., a ludności do 40 milionów mieszkańców, należących do tegoż pokolenia, co i Chińczycy. Religia bałwochwalska dzieli się na dwie sekty, Buddyjską i sektę *Sinto*, właściwą temu krajowi. Rząd, który niegdyś wyłącznie należał do *Dairi*, będącego razem naczelnikiem religii, od końca XVI wieku jest w rękach *Kubo*, albo świeckiego monarchy, który cień tylko władzy zostawił *Dairi*, albo władzcy duchownemu, chociaż ostatniego czezą prawie jak bóstwo.

KLIMAT, PŁODY, HĘKODZIELA. — Wyspy Japońskie są najeżone górami, i często ulegają silnym trzęsieniom ziemi i straszliwym uraganom. Temperatura bardzo jest zmienna, zimy mroźne, lata skwarne i burze częste. Ziemia, jak mówią, zawiera w sobie bogate kopalnie złota, srebra, miedzi i kamieni drogich, lecz mało jest urodzajną, i płodność

swą winna jest tylko usilnym pracom mieszkańców, którzy poczytują się jednym z najprzemysłniejszych narodów w Azji, dostarczają dla handlu materye jedwabne, bawełniane, porcelanę, papier i t. d.

A F R Y K A.

OGÓLNE WYOBRAŻENIE. — Afryka stanowi część trzecią starego ładu. Jest to wielki półwysep, łączący się z Azją między morzem Suez. Leży ona między $37\frac{1}{3}^{\circ}$ północnej i $34\frac{2}{3}^{\circ}$ południowej szerokości, i między 0° i 69° długości.

GRANICE. — Afryka graniczy:

Na północ z morzem Śródziemnem;

Na zachód z oceanem Atlantyckim;

Na południe z oceanem Południowym;

Na wschód z morzem Indyjskiem, morzem Czerwonym i między morzem Suez.

ROZLEGŁOŚĆ I PUSTYNIE AFRYKI. — Afryka ma około 544,700 mil kwadr. rozległości, lecz czwartą prawie część tej niezmierniej przestrzeni zajmują, mianowicie ku północy obszerne pustynie piaszczyste. Niektóre tylko znajdują się żyzne miejsca zwane *oazami*, rozproszone w znacznych od siebie odległościach, wśród tych oceanów ruszającego się piasku, czasem nanoszonych skwarnemi wiatry, jakie pochłaniają karawany podróżujących i kupców, puszczających się na niebezpieczeństwa takowej przez nie przeprawy dla prowadzenia handlu wewnątrz kraju.

LUDNOŚĆ I RELIGIE. — Do 275 milionów mieszkańców naznaczają ludności w Afryce, gdzie północna część zalud-

niona była przez Arabów, którzy przynieśli z sobą religię mahometańską i pomieszali się z *Koptami*, *Berberami* i *Maurami*, starożytnymi tych stron mieszkańcami, inni mieszkańcy należą do pokolenia Murzynów, zostających w bałwochwalstwie.

KLIMAT, PŁODY, ZWIERZĘTA. — Afryka, którą równik przecina we środku prawie na dwie równe części, przedstawia część świata spieczoną od promieni słońca, przez rok cały padających prostopadłe. Dwie tam tylko są pory roku: sucha, kiedy skwarny upał jest do niezniesienia, i dżdżysta podczas ciągłych deszczów, trwających bez przerwy przez trzy miesiące. Z tej przyczyny wylewają podówczas wszystkie rzeki mające źródła w tych stronach; wylewy te atoli bynajmniej nie szkodliwe, pokrywają ziemię mułem użyźniającym; ztąd więc wszystkie kraje przez nie oblewane, mianowicie na wybrzeżach, są nadzwyczaj urodzajne. Z gatunków drzew tu rosnących, zasługuje na wzmiankę *Baobab* drzewo, którego pień niekiedy ma do 100 stóp obwodu.

Afryka jest najbogatszą ze trzech części starego łądu co do drogich kruszców; lecz z drugiej strony ona także zawiera więcej szkodliwych zwierząt, jako to: tygrysów, lwów, lampartów, hyen, szakalów i t. d.; w rzekach kryją się ogromne krokodyle, a w lasach potworne płazy, między którymi wąż dusiciel jest znaczniejszym. Nadto znajdują się w Afryce słonie, nosorożce, hippopotamy, girafy, bawoły, wielbłądy i t. d.

PODZIAŁ AFRYKI. — Afryka dzieli się na czternaście głównych części, jakie są:

Trzy w stronie	}	Egipt;
południowo-wschodniej		Nubia;
		Abissynia.

- Trzy w stronie północno zachodniej } Barbarya czyli Berberya, składająca się ze czterech państw: *Tripoli*, *Tunisu*, *Algieru* i cesarstwa *Marokko*;
Sahara;
Senegambia.
- Dwie w południowo-zachodniej } Gwinea północna;
Gwinea południowa.
Sudan albo Nigrycya;
- Dwie we środku } Kafrerya czyli kraje nieznanne środkowej Afryki.
- Trzy w stronie południowo-wschodniej } Ażau;
Zanguebar;
Mozambik z wybrzeżem *Sofala*.
- Jedna na południe: *Przylądek Dobrej Nadziei* z krajem *Hottentotów*.

WYSPY. — Afryka otoczona jest znaczną liczbą wysp, rozsianych na oceanie Atlantyckim i na morzu Indyjskiem, z których cenniejszą jest wielka wyspa *Madagaskar*, położona w stronie południowo-wschodniej.

ODNOGI. — Oprócz odnogi *Aden* na pobrzeżach Afryki, jest jeszcze sześć głównych odnog, a w szczególności:

Jedna utworzona przez morze Czerwone:

Odnoga *Suez* na wschód Egiptu;

Dwie przez morze Śródziemne:

Odnoga *Cabes* }
 Odnoga *Sidre* } na północ Barbaryi.

Jedna utworzona przez ocean Atlantycki:

Odnoga *Gwinejska*, zabiegająca między Gwineą północną i Gwineą południową, i sama tworząca dwie inne zatoki, jako to:

Zatoka *Benin* }
Biafra } na pobrzeżach Gwinei północnej.

CIEŚNINY. — Oprócz cieśniny *Gibraltarskiej* i *Babel-Mandeb*, znajduje się jeszcze w południowo-wschodniej stronie Afryki cieśnina:

Kanał *Mozambicki*, między pobrzeżem Mozambiku i wyspą Madagaskar.

RZĘKI. — Dziewięć głównych rzek w Afryce można następnie rozdzielić.

Jedna wpada do morza Śródziemnego:

Nil oblewający Abissynią, Nubią i Egipt.

Piec do oceanu Atlantyckiego:

Senegal }
Gambia } oblewające Senegambią:

Niger, *Quorra* albo *Dzolibia*, wypływająca z gór położonych w południowo-wschodniej stronie Senegambii, przechodzi w znacznej części przez Sudan i Gwineę, i wpada do odnogi Gwinejskiej.

Kongo albo *Zaira* i *Coanza* (*Koanca*), nad-

plywają z wewnętrznych części i oblewają Gwineę południową.

Jedna do kanału Mozambickiego:

Zambeza oblewająca Kafreryę, wielkorządztwo Mozambickie.

Dwie płyną wewnątrz:

Eu (Yeou) } oblewają Nigrycyę i wpadają do
Szary (Shary) } jeziora *Czad*.

JEZIORA. — Jeziora Afryki mało są znane: można atoli wymienić z nich główne:

Jezioro Czad, w Sudanie, największe w Afryce.

Dambea w Abissynii.

Marawi we wschodniej stronie południowej Afryki.

PRZYŁĄDKI. — Afryka ma dziesięć głównych przyłądków, jakie są:

Jeden na północy:

Przyładek *Bon*, na północ Barbaryi.

Pięć na zachód:

Przyładek *Bajador* }
Biały } na zachód Sahary;

Przyładek *Zielony*, na zachód Senegambii;

Przyładek *Palmowy*, na południe Gwinei północnej;

Przyładek *Lopez*, między obiema Gwineami.

Dwa na południe:

Przyładek *Dobrej Nadziei*;

Przylądek *Iglisty*.

Dwa na wschód:

Przylądek *Prądów*, na wybrzeżach Mozambiku;

Przylądek *Guardafui*, w północno-wschodniej stronie wybrzeża Ajan.

GÓRY. PASMA GÓR. — Cztery są główne:

Atlas w Barbaryi;

Abisyńskie w Abissynii.

Góry *Kong*, na południo-zachód Sudanu;

Góry *Księżycowe*, na południo zachód Abissynii.

Są jeszcze w Afryce góry należące do głównego pasma gór południowych, jakie pod rozmaitemi nazwiskami rozciągają się aż do przylądka *Dobrej Nadziei*.

E G I P T.

GRANICE. — Egipt graniczy:

Na północ z morzem Śródziemnem;

Na zachód z pustynią Libii i Tripoli;

Na południe z Nubią;

Na wschód z morzem Czerwonem, Arabią i Syryą.

Egipt jeograficznie dzieli się na trzy części: na *Niższy*, *Środkowy* i *Wyższy*.

A. *Niższy Egipt*.

ALEXANDRYA nad morzem Śródziemnem, port najhandlowniejszy w Egipcie.

ROZETTA i DAMIETTA, ważne porty morskie u dwóch głównych ujść Nilu.

SUEZ, port na morzu Czerwonym, nadający nazwisko miedzymorzu.

B. Środkowy Egipt.

KAIR, stolica całego Egiptu, $\frac{1}{2}$ mili na wschód od Nilu, miasto warowne z cytadelą i rezydencyą baszy (250,000 m.)

C. Wyższy Egipt.

SYOUT (*Sint*), główne miasto wyższego Egiptu; *Dżyrdzech* na lewym brzegu Nilu; *Assuan*, *Denderah* także w wyższym Egipcie.

OAZY. — Z liczby oazów zależących od Egiptu i położonych na zachód, znaczniejsze są:

Mała oaza, albo *el Bahryek*.

Wielka oaza albo *el Khargeh* i *Dakhel*, na zachód Wielkiej.

OGÓLNE WIADOMOŚCI. — Egipt więcéj jest znany niż inne kraje Afryki; wielki zaś obudza interes z przyczyny rozlicznych pomników starożytności natrafianych na każdym kroku, między któremi szczególniej się sławią *Piramidy*, nieopodal Kairu wzniesione, przeszło już od 4 tysięcy lat. Najwyższa z nich ma 448 stop wysokości.

Egipt ma obszerności 8,000 mil kwad., lecz na tej przestrzeni na zachód i wschód znajdują się rozległe pustynie piaszczyste i suche, tak, iż rzeczywiście Egipt ogranicza się

wązką doliną Nilu, rozszerzająca się ku morzu, którą uznają peryodyczne wylewy rzeki, zastępujące miejsce deszczów bardzo rzadkich w tym kraju. Tu rosną drzewa palmowe, daktyle, pomarańcze, trzcina cukrowa, bawełna, która stanowi główny przedmiot wywozu; len, konopie, ryż, zboże i *papyrus*, którego kora zastępowała u starożytnych miejsce dzisiejszego papieru do pisania.

Ludność Egiptu wynosi około 2 milionów mieszkańców, należących do rozmaitych pokoleń, jako to: *Koptów*, pochodzących od dawnych Egipcyan i będących chrześcianami; *Arabów*, których pokolenia prowadzą życie koczujące w pustyniach; *Turków* mieszkających po miastach; nakoniec *Mameluków*. Trzy ostatnie plemiona są wiary mahometańskiej. Egipt stanowi część państwa Tureckiego, pod oddzielnym rządem Paszy albo Vice-Króla.

N U B I A.

GRANICE. — Nubia graniczy:

Na północ z Egiptem;

Na zachód z Nigrycją;

Na południe z Abissynią;

Na wschód z morzem Czerwonem.

Kraje składające Nubię, w części zupełnie należą do baszy Egipskiego, w części zostają pod władzą udzielnych książąt płacących mu haracz.

MARAKEH, zwane także *Nową Dongolą*, na lewym brzegu Nilu, główne miasto kraju Dongola, który słynie pięknnością swoich koni.

Na południe SENNAAR, nad *Bahr-el-Azrek* albo

rzeką Błękitną, wpadającą do Nilu, stolica dawnego królestwa.

Na zachód od Sennaar leży oaza *Kordofan* zamieszkała przez Negrów, Nubijczyków i Beduinów. Należy do baszy Egipskiego.

Kartum, niedaleko od połączenia się Nilu błękitnego i białego, siedziba namiestnika Egipskiego.

Suakim nad morzem Czerwoném, jeden z najlepszych i najwięcej zwiedzanych portów.

ROZMAITE UWAGI. — Powierzchni Nubii oznaczają do 20,000 mil kw., a ludności do 2 milionów mieszkańców, po większej części Mahometanów. Dolina Nilu i królestwo Sennaar, oblewane wodami wpadającemi do tej rzeki, są bardzo żyzne, w Nubii znajdują się cenniejsze zwierzęta Afryki, także złoto, drzewo sandałowe, hebanowe i t. d.

ARISSYNIA czyli HABESZ.

GRANICE. — Abissynia graniczy:

Na północ z Nubią;

Na zachód z Nubią i Sudanem;

Na południe z Kafirryą i wybrzeżem Ajau;

Na wschód z cieśniną Bab-el-Mandeb i morzem Czerwoném.

Abissynia stanowiła niegdys jedno państwo, które zostawało pod władzą monarchy zwanego *Negus*; teraz zaś potworzyły się pojedyncze państwa, z których główniejsze są:

I. *Tigre* zajmuje północno-wschodnią część z głównem miastem *Antalo*. Niedaleko zład leżą zwaliska *Axum*, dawnej stolicy Abissynii.

II. *Amhara* czyli *Gondar* na zachód od *Tigre*, z głównem miastem *Gondar*, które leży na północ od jeziora *Dembea*, i jest rezydencją *Negusa*, którego władza zostaje w ręku *Rasa*, czyli księcia.

ROZMAITE UWAGI. — Powierzchni Abissynii kładą 15,000 mil kw., a ludności do 4 milionów mieszkańców, których część wyznaje religię chrześcijańską, pomieszana z obrzędami żydowskiemi i zabobonrtemi. Od lat wielu silne zaburzenia panujące w Abissynii rozdzieliły to niegdyś wielkie państwo na drobniejsze części, zostające pod panowaniem oddzielnych władców. Nadto wiele w niej jest ludów Murzyńskich, które utrzymały swą niepodległość. Część południową zajmują *Gallasowie*, naród dziki, barbarzyński, pochodzący ze środkowej Afryki. Płody Abissynii są: pszenica, kukurudza, tef (osobny rodzaj roślin chlebowych, właściwych Abissynii i Nubii) ryż, bawełna i inne płody południowe. Lecz główne bogactwo mieszkańców stanowią liczne stada bydła i koni. Wywożą z niej piasek złoty, pióra strusie i kość słoniową.

BARBARYA CZYLI BERBERYA.

GRANICE. — Barbaryja graniczy:

Na północ z morzem Śródziemnem;

Na zachód z oceanem Atlantyckim;

Na południe z Saharą;

Na wschód z Egiptem.

Barbaryja składa się z czterech państw, jakiemi są: *Tripoli, Tunis, Algier* i cesarstwo *Marokańskie*.

I. T R I P O L I.

Tripoli leży między Egiptem, morzem Śródziemnym, Tunisem i Saharą; ma powierzchni przeszło 8,000 mil kwadr. i 1,300,000 mieszkańców po większej części Maurów i Beduinów. Zostaje on pod władzą baszy, przyznającego nad sobą zwierzchnictwo Sułtana Tureckiego.

STOLICA.— TRIPOLI, nad morzem Śródziemnym, rezydencyja baszy, ma port warowny.

DERNE, miasto główne w kraju *Barkach*.

MURZUK, stolica oazy *Fezzan*, której władzca płaci haracz baszy Tripoli.

II. T U N I S.

Tunis leży między Tripoli, morzem Śródziemnym, Algierem i Saharą. Ma powierzchni około 3,000 m. kw. i 2 milionów mieszkańców. po większej części Maurów i Beduinów. Zostaje on pod władzą beja w niejakiej zależności od Tureckiego sułtana.

STOLICA.— TUNIS, port nad morzem Śródziemnym i rezydencyja beja; prowadzi bardzo obszerny handel (120,000 m.)

Na południe od Tunisu leży *Biledulgerid* albo kraj daktyłowy, zamieszkały przez Berberów i Bedui-

nów, którzy zostają pod władzą udzielnych książąt płacących haracz bejowi Tunisu.

III. A L G I E R.

Algier leży między Tunisem, morzem Śródziemnem, Marokko i Saharą; ma powierzchni 5,000 m. kw. i 2 miliony mieszkańców, składających z Maurów, Beduinów, Berberów czyli Kabyłów i Europejczyków mianowicie Francuzów, których liczą przeszło 100,000. Algier należy do Francyi i zostaje pod zarządem gubernatora wojennego.

Dzieli się on na 3 dywizye wojskowe: Algier, Oran i Konstantynę.

STOLICA. — ALGIER zabudowany w amfiteatr nad brzegiem morza Śródziemnego, siedziba najwyższych francuzkich władz cywilnych i wojskowych; miasto dosyć warowne, ma wygodny port i arsenał marynarki. (40,000 m.)

KONSTANTYNA, główne miasto prowincyi nad rzeką Rummel.

ORAN, główne miasto prowincyi z cytadellą.

IV. M A R O K K O.

Cesarstwo Marokańskie albo *Fez i Marokko*, leży w północno-zachodniej części Afryki między cieśniną Gibraltarską, morzem Śródziemnem, Algierem, Saharą i Oceanem Atlantyckim; ma ono powierzchni przeszło

14,000 mil kw. i do 8 milionów mieszkańców, składających się po większej części z Maurów i Beduinów. Władca Marokko ma tytuł sułtana i rządzi despotycznie.

STOLICA.— MAROKKO, ku południo-zachodowi, na równinie żyznej i pokrytej gaikami drzew pomarańczowych, rezydencya sułtana (80,000 m.)

Na północ CEUTA, nad cieśniną Gibraltarską, należy do Hiszpanii.

FEZ, jedno z większych miast w północnej Afryce, ma wiele meczetów i znaczne fabryki (100,000 m.)

MEQUINEZ, ma okazały pałac, otoczony ogrodami, gdzie cesarz często przebywa.

Na południe MEGADOR, nad oceanem Atlantyckim, port najhandlowniejszy państwa i siedziba europejskich konsulów.

TAFILET, u stop góry Atlasu, miasto dosyć handlowe.

ROZMAITE UWAGI.— *Barbarya* czyli *Berberya*, tak nazwana od pierwobytnych mieszkańców *Berberów*, zamieszkałą jest przez Maurów, Beduinów, Turków, Berberów czyli Kabyłów, Żydów i Europejczyków (w Algierze) i Negrów niewolników. Większa część mieszkańców wyznaje religię mahometańską.

Pasma gór Atlasu przechodzące przez Barbaryą z zachodu na wschód, dzieli kraj ten na dwie części, mające klimat całkiem odmienny: północna część, górami Atlasu zasłonięta od szkodliwych skutków skwarne go wiatru pustyni, przedstawia wszędzie, gdzie tylko jest dostateczny zapas wody,

plodaa do zadziwienia wegetacyę, dostarczającą w obfitości zboża wielu stronom Europy. Drzewa oliwkowe, migdałowe, figowe, cytrynowe, pomarańczowe, winne latorośle, tu wydają wyborne owoce. W Barbaryi znajdują się zwierzęta drapieżne i szkodliwe; lew Atlaski jest najstraszliwszy; z pomiędzy pożytecznych, celniejszy jest wielbłąd lekki i rączy w biegu, i sławne konie.

SENEGAMBIA.

NAZWANIE I GRANICE.— Senegambia, której nazwisko pochodzi od rzek Senegala i Gambii, przez nią przechodzących, graniczy:

Na północ z Saharą;

Na zachód z oceanem Atlantyckim;

Na południe z Gwineą;

Na wschód z Sudanem.

Pomiędzy ludy zamieszkującemi Senegambię, celniejsze są:

JALOFOWIE, ku północo-zachodowi;

FULAHOWIE, ku wschodowi;

MANDINGI, na południe.

OSADY EUROPEJCZYKÓW.— Francuzi, Anglicy i Portugalczycy pozakładali w tym kraju, mianowicie na pobrzeżach, osady, z których ważniejsze są:

a) Świętego LUDWIKA (*Saint Luis*), na wyspie przy ujściu Senegala, miejsce naczelne osad francuzkich. *Podor*, twierdza Karola (*de fort Charles*), nad Senegalem; wyspa *Gorea*, niedaleko *Przylądka Zielonego*, także należy do Francuzów.

b) *BATHURST*. przy ujściu Gambii, miejsce naczelne osad Angielskich, na wyspie *Stój Maryi*. W bliskości ujścia Gambii leży wysepka *Mac-Carthy* z osadą usamowolnionych niewolników.

c) *Cacheo*, główne miasto posiadłości Portugalskich. Tu należy także wyspa *Bissao*.

ROZMAITE WIADOMOŚCI.— Senegambia ma powierzchni do 20,000 mil kw., a ludności 12 milionów mieszkańców, należących do dwóch różnych pokoleń: na północy są Maurowie przybyli z nadbrzeżów morza Śródziemnego, wyznający wiarę mahometańską, pomieszana z bałwochwalcstwem; na południe Murzyni bałwochwalczy.

Na pobrażach niewiele wzniesionych Senegambii, i na brzegach rzek użyznianych jak Egipt ich wylewami, i przez peryodyczne deszcze, padające od miesiąca Lipca do Października, wegetacya szybko i najbujniej się rozwija. Tu to właśnie drzewo Baobab dosięga olbrzymich wymiarów, które mu pierwsze dają miejsce w królestwie roślinnem. Drzewa palmowe, kokosowe, cytrynowe, pomarańczowe, wszędy uprzyjemniają widok; lecz skwarne upały do niewytrzymania, niezdrowe powietrze, mnóstwo krokodyłów i plugawych płazów najniebezpieczniejszych, umniejszają powaby tej pięknej krainy, która dostarcza złota, amby, gummy, pieprzu, piór strusich i słoniowej kości.

Wyspy *Bissagos*, leżące niedaleko pobraża Senegambii, również się zalecają swą żyznością.

S A H A R A.

GRANICE. — Sahara albo wielka pustynia, której część wschodnia nosi nazwisko *pustyni Libijskiej*, graniczy:

Na północ z Barbarą ;
 Na zachód z oceanem Atlantyckim ;
 Na południe z Sudanem ;
 Na wschód z Egiptem i Nubią.

Cała ta przestrzeń według przyrody gruntu, dzieli się na dwie połowy: na wschodnią i zachodnią. We wschodniej połowie znajdują się liczne oazy, mianowicie na zachód od Egiptu, z których największa *Dar-Fur*, zamieszkała przez Berberów zostających pod władzą sultana.— Zachodnia połowa pustyni, daleko większa z wyjątkiem małych oaz, jest to wszędzie horyzontalna równina pozbawiona wody i wszelkiej roślinności. Brzegi tej pustyni zamieszkują Maurowie.

LUDY I MIASTA.—Części mniej bezpłodne wielkiej pustyni i liczne tam rozsiane oazy, zamieszkują ludy napółdzikie, jak:

TIBBUSOWIE, na wschód:

TUABIKI, we środku i na południe, gdzie posiadają miasto handlowe *Aghades*, rezydencję najprzemotniejszego z ich naczelników.

TEATY, rozciągający się na zachód aż do państwa Marokańskiego, u których główne miasto jest *Agably*.

ROZMAITE UWAGI.— Sahara, albo wielka pustynia, zalega przestrzeń na mil kwadr. 110,000, a zatem prawie szóstą część Afryki zajmuje. Wewnętrzna część mało jest znana, równie jak ludność, której naznaczają do miliona mieszkańców, pochodzących od Maurów i Berberów, trzymających się

wiary mahometańskiej i zostających pod rządem wielu niepodległych naczelników. Ludy bliższe pobrzeża, poczytują się za najdziksze, i najokrutniej obchodzą się z nieszczęśliwymi rozbitami, kiedy burze lub prądy morskie wpędzą ich okręty na niebezpieczne mielizny i skały, brzeg ten okrążające i dosyć daleko do oceanu zabiegające.

Zadna rzeka nie przechodzi przez Saharę; znajdują się tam tylko małe strumyki wody niewielkiej rozciągłości, jakie, przebiegłszy doliny przez nie zamienione w płodne oazy, giną natychmiast w piaskach. W tych to oazach pobudowane są miasta i wsi ludów Sahary; lecz najwięcej pędzą one życie pod namiotami i przechodzą z oazy do oazy, pasąc trzody wielbłądów, koz i baranów. Nieraz o przystęp do szukanych źródeł muszą się ubijać ze lwami, panterami i ogromnemi węzami, najwięcej rozmnożonemi w tych niezmiernych pustyniach; gdzie także blakają strusie i gazelle.

GWINEA PÓŁNOCNA CZYLI WYŻSZA.

GRANICE.— Gwinea północna graniczy:

Na północ z Sudanem;

Na zachód z oceanem Atlantyckim;

Na południe z odnogą Gwinejską i Gwineą południową;

Na wschód z Kafreryą.

Gwineę północną czyli wyższą, dzielą na następujące wybrzeża:

a) *Wybrzeże Sierra Leone*, na którym zasługuje na uwagę angielska kolonia Negrów oswobodzonych z niewoli i wyznających religię chrześcijańską.

Freetown (Fri-taun) główne miasto posiadłości angielskich w Gwinei i rezydencja generał-gubernatora.

b) *Wybrzeże Malaghetta* czyli *pieprzowe*, na którem towarzystwo kolonizacyjne Zjednoczonych Stanów Północnej Ameryki założyło osadę *Liberia* dla wolnych Negrów chrześcian. Główne miasto *Monrowia*.

c) *Wybrzeże stoniowej kości* niema osad europejskich.

d) *Wybrzeże złote* ma najwięcej osad, z których ważniejsze: *Cap-Coast-Castle (Kap-kost-Kastl)*, główne miasto osad angielskich i rezydencja gubernatora; warownia *Christiansborg* należy do Duńczyków, i warownia *Elmina* albo *Sw. Jerzego* do Holendrów. Na złotem wybrzeżu znajduje się dość silne państwo *Aszanti*, z głównem miastem *Kumassi*, rezydencją króla.

e) *Wybrzeże niewolników*, ma bardzo mało posiadłości europejskich.

f) *Wybrzeże Benin*, zawiera w sobie królestwo tegoż nazwiska. *Benin* główne miasto i rezydencja króla.

GWINEA POŁUDNIOWA CZYLI NIŻSZA.

GRANICE.— Gwinea południowa, zwana także często *Kongo*, od nazwiska jednego z królestw w niej się mieszczących, graniczy:

Na północ z Gwineą północną ;
 Na zachód z oceanem Atlantyckim ;
 Na południe i wschód z Kafirryą.

MIASTA ZNACZNIEJSZE.— Wewnątrz :

SAN SALWADOR albo *Panza*, na północ, stolica królestwa *Kongo*, należące do Portugalczyków.

Na wybrzeżu :

LOANGO, stolica królestwa *Loango*.

LOANDO albo *St. Paul-de-Loando*, stolica królestwa *Angola* i miejsce naczelne wszystkich osad Portugalczyków, panujących w tej części Afryki.

BENGUELA albo *St. Philippe de Benguela*, stolica królestwa *Benguela*, także Portugalczyków.

Na południe od Bengueli aż do rzeki *Oranje*, leży wybrzeże puste i prawie zupełnie nieznanne, które Anglicy wzięli w swoją posiadłość i pod 30° południowej szerokości założyli kolonię.

ROZMAITE WIADOMOŚCI O OBU GWINEACH.—Gwinea północna ma 30,000 mil. kw. rozległości i 10 milionów mieszkańców; Gwinea zaś południowa ma 13,000 mil kwadr. powierzchni i 3 miliony mieszkańców; wszyscy są Murzyni i bałwochwalcy. Usiłowania misyonarzy portugalskich w celu rozprzestrzenienia wiary chrześcijańskiej pomiędzy tymi, którzy należą do Portugalii, to tylko sprawiły, iż oni niektóre obrządki chrześcijaństwa pomieszali ze swą pełną przesądów i zabobonów wiarą.

Nieznośne i duszące upały panujące w Gwineach, zwłaszcza podczas deszczów, trwających czasem przez sześć mie-

sięcy, czynią klimat ich szkodliwym dla Europejczyków, lecz sprzyjają kwitnieniu najokazalszych kwiatów i całej wegetacyi nadają nadzwyczajnego stopień rozwijania się, mianowicie w pobrażach powszechnie poziomych i utworzonych z mułu użyzniającego, nagromadzonego od wielu wieków przez wylewy licznych rzek, wypływających z gór wysokich, stanowiących granice obojęd Gwinczi z północy i ze wschodu. Słonie, gazelle, antylopy, małpy, żyją w niepoliczonych gromadach, widzieć się tu także dają girafy i nosorożce, mnóstwo węzów, a szczególnie ogromnych dusicieli. Piasek złoty, kość słoniowa i pieprz, są cenniejszymi tych stron płodami, zkad także wywożono do rozmaitych części Ameryki w znacznej liczbie niewolników czarnych, niecnny handel, utrzymujący się dotychczas jeszcze mimo starania dla jego zniesienia, przez pierwsze narody Europy podejmowane.

S U D A N.

GRANICE.—Sudan, także nazwany *Nigrycją*, ponieważ część mieszkańców kraju tego należy do pokolenia Negrów, graniczy:

Na północ z Saharą :

Na zachód z Senegambią :

Na południe z Kafreryą :

Na wschód z Nubią.

MIASTA ZNACZNIEJSZE.—Z zachodu na wschód SEGO, stolica państwa *Bambarach*.

TOMBUKTU albo *Timbaktu*, miasto ważne przez handel, jaki prowadzi za pośrednictwem karawanów z Barbaryą i Egiptem.

SAKATI, stolica państwa *Haussa*, i rezydencya naj-
 orzemoźniejszego władzcy *Fellahów*, narodu odmien-
 nego od Murzynów, który panuje w całej tej części
 Afryki środkowej.

KOUKA blisko jeziora *Czad*, stolica państwa *Bornu*.

K A F R E R Y A

CZYLI NIEZNANE KRAJE ŚRODKOWEJ AFRYKI.

GRANICE. — Kafirerya graniczy:

Na północ z Sudanem;

Na zachód z Gwineą północną, południową i ocea-
 nem Atlantyckim:

Na południe z krajem *Hotentotów* i morzem In-
 dyjskiem;

Na wschód z *Mozambikiem* i *Zanguebarem*.

Kafirerya zajmuje wszystkie części nieznane środ-
 kowej Afryki, do których przydać należy wybrzeże pu-
 ste, zwane niekiedy *Cymbebasia*, ku południo-zacho-
 dowi, i *Ziemie Natal* ku południo-wschodowi. Wię-
 cej nieco znany jest kraj *Monomotapa*, leżący w po-
 łudniowo-wschodniej stronie.

Zimbae, ku południo-wschodowi, stolica pań-
 stwa *Monomotapa*.

LITAKU, ku południowi, stolica *Betżuanów*.

NATAL, na wybrzeżu morza Indyjskiego, miasto głów-
 ne kraju *Natal*, gdzie Anglicy mają osadę.

ROZMAITE WIADOMOŚCI O SUDANIE I KAFRERYI — Dwa te kraje, mające powierzchni do 200,000 mil kw., zamykające ludności do 40 milionów mieszkańców, po większej części bałwochwalców, zajmują całą część środkową Afryki. Wysokie pasmo gór, łączących góry Kong z górami Księżycowemi, zdaje się je oddzielać od siebie. W nich się zawiera wielka liczba królestw, mniej lub więcej rozległych i mało znanych Europejczykom. Jednakże podróżni, którzy w ostatnich latach przedarli się do Sudanu, znaleźli tam lud więcej uobyczajony, niżeli zwykle przypuszczano dotąd: między nimi odznaczają się *Fellahowie*, należący do pokolenia Maurów i wyznający wiarę mahometańską, którzy podbili najpiękniejsze krainy Sudanu. Kraje te oblewane licznymi rzekami wpadającymi do jeziora Czad, znajdującego się w środku, lub do Nigru, są uprawne i rodzą w obfitości ryż, *durrah* (gatunek prosa), bawełnę, konopie, indygo i t. d.; znajdują się tam także złoto i żelazo, i wszystkie prawie zwierzęta Afryki.

Północna część Kafireryi całkiem jest nieznaną; co się zaś tycze południowej, zdaje się, iż ją przeryniają wysokie góry, doliny i żyzne równiny. Mieszkańcy tej części Kafireryi odznaczają się od innych czarnych piękniemi kształty ciała, łagodnością obyczajów i przemysłem. Żręcznie umieją oni kuć żelazo i miedź, dobywane z zamożnych kopalni, jakie kraj ten posiada.

A Ż A N (*Ażan*).

GRANICE. — Pod nazwiskiem *wybrzeża Ażan*, zwykle zajmują się kraje graniczące:

Na północ z odnogą Aden;

Na zachód z Abissynią i Kafireryą;

Na południe z Zanguebarem;
Na wschód z morzem Indyjskiem.

ZEILAH, nad cieśniną Bab-el-Mandeb, port handlowy, uważany za stolicę tego kraju,

Berbera nad zatoką Aden ważny port, prowadzi znaczny handel z Indją i Arabią.

UWAGI. — Kraje zajęte pod nazwiskiem *Ażan* mają 10,000 mil kw. rozległości i 400,000 mieszkańców. Część południowo-wschodnia, do której się stosuje nazwanie *wybrzeża Ażan*, jest pustą krainą, nie mającą miasta. Wybrzeże odnogi Aden, zwane królestwem *Adel* albo *Zeilah*, jest kraj bagnisty, zamieszkały przez lud czynny, zwany *Somaulisami*, prowadzący handel w odnodze Arabskiej i w wyższej Afryce. Są oni Mahometanie i zostają pod rządami króla ustawnie wojującego z Abissyńczykami. Płody tych krajów są: pieprz, proso, złoto, kość słoniowa i wonne kadzidła.

Z A N G U E B A R.

GRANICE. — Zanguebar graniczy:

Na północ z wybrzeżem Ażan;

Na zachód z Kafireryą;

Na południe z Mozambikiem;

Na wschód z morzem Indyjskiem.

MIASTA ZNACZNIEJSZE. — Wszystkie są stołecznemi krajów jedno z niemi nazwisko mających, położonych na wybrzeżu lub wyspach przyległych, a mianowicie z północy ku południowi:

MAGADOSZO, stolica królestwa, którego władca zależy od Imana Maskatu.

MELINDA, miasto znaczniejsze na tem wybrzeżu. Niegdyś należało do Portugalczyków, których krajowcy zmusili do odstąpienia.

MOMBAZA, gdzie Anglicy mają osadę.

GUILOA, płacące daninę Portugalczykom.

UWAGI. — Powierzchni Zanguebaru naznaczają do 9,000 mil kw., ludności zaś do 2 milionów mieszkańców, w części Arabów, Mahometanów i Murzynów bałwochwalców, podzielonych na wiele pokoleń. Równiny bagniste i niezdrowe, pokrywające największą część tego kraju, zajęte są lasami, gdzie żyją niepoliczony trzody słoni, dostarczających wiele kości słoniowych.

M O Z A M B I K.

GRANICE. — Kraje zajęte pod nazwaniem *Wielkorządztwa Mozambickiego* przez Portugalczyków, mających na tem wybrzeżu wiele osad, graniczą:

Na północ z Zanguebarem:

Na zachód i południe z Kafreryą;

Na wschód z kanałem Mozambickim.

STOLICA. — MOZAMBIK, na wyspie u wybrzeża, rezydencya jenerał-gubernatora posiadłości Portugalskich we wschodniej Afryce.

Wybrzeże Sofala, na którem Portugalczycy mają także swoje osady, z których ważniejsza jest *Sena* nad rzeką Zambeze.

UWAGI. — Rozległość kraju tego kładą do 13 tysięcy mil kw., a ludność do 4 milionów mieszkańców, Murzynów pogan, podzielonych na małe ludy, zostające pod rządem naczelników prawie niepodległych, ponieważ Portugalczykowie panują rzeczywiście tylko na wybrzeżu. Ziemia mnóstwem rzek oblewana obficie rodzi ryż. Lasy są napełnione słoniami. Kraj Sofala ma kopalnie złota i srebra.

OSADY PRZYŁĄDKA DOBREJ NADZIEI.

GRANICE. — Wielkorządztwo Kapu, zwane także *Przyłądkiem Dobrej Nadziei*, który się znajduje ku południu-zachodowi, graniczy:

Na północ z krajem Hottentotów;

Na zachód z oceanem Atlantyckim;

Na południe z oceanem Południowym.

Na wschód z Kafreryą.

STOLICA. — KAP, port na północ przyłądka Dobrej Nadziei, rezydencya wielkorządcy wysyłanego przez Anglią, do której kraj ten należy od 1806 roku.

HOTTENTOCI — Hottentoci, zamieszkujący wielką część wielkorządztwa Kapu i całą stronę leżącą na północ tego kraju, są ludem koloru ciemno-czerwonego, dzielącym się na wiele małych narodów, z jakich niektóre są wielce dzikie. Mają one tylko nędzne wsi zwane *Kraals*.

UWAGI. — Wielkorządztwo Kapu i kraj Hottentotów zawierają 15,000 mil kw. rozległości i 500 tysięcy mieszkańców, z których około 60,000 białych po większej części Hol-

lendrów lub Anglików, religii protestanckiej. Inni mieszkańcy są Murzyni niewolnicy i Hottentoci bałwochwalecy, których Missyonarze usiłują nawrócić na wiarę chrześcijańską.

Wielkorządztwo Kapu ma klimat zdrowy i umiarkowany, chociaż przez lato wystawione jest na wiatr skwarny nieraz wszelką wegetacyę niszczący; od miesiąca Maja do Sierpnia ciągle deszcze go zatapiają (1). Płody Europejskie połączone są w tym kraju z płodami Afryki.

WYSPY AFRYKAŃSKIE.

PODZIAŁ. — Wyspy Afrykańskie dzielą się na *wyspy położone na oceanie Atlantyckim i wyspy leżące na morzu Indyjskiem*.

WYSPY POŁOŻONE NA OCEANIE ATLANTYCKIM. — Znajduje się tu pięć gromad wysp:

AZORSKIE, należące do Portugalczyków, z których główna jest *Terceira*.

WYSPY MADERY, także Portugalczyków: z których znaczniejsza *Madera*.

(1) Uczynić tu uwagę należy; iż w stronach położonych na południe równika pory roku zupełnie są przeciwne panującym w klimatach północnych. Tak więc ludy mieszkające w tym kraju mają zimę, kiedy u nas jest lato. W krainach zwrótnikowych i im przyległych niema właściwej zimy; zastępuje ją pora deszczów, trwająca blisko 5 miesięcy pod równikiem i około trzech miesięcy w bliskości zwrotników.

KANARYJSKIE, z których znaczniejsze są: *Kanarya*, *Teneriffa* i *Ferro*, należące do Hiszpanów.

WYSPY PRZYŁĄDKA ZIEŁONEGO, Portugalczyków, w których znaczniejsza jest *San Yago*,

Wyspy *odnogi Gwinejskiej*, z których znaczniejsze są: *Fernando-Po*, Anglików; *Świętego Tomasa* i wyspa *Książęcia*, Portugalczyków.

WYSPA WNIĘBOWSTAPIENIA }
WYSPA ŚWIĘTEJ HELENY } należące do Anglików.

Trzy wyspy *Posilenia*, na zachód od Przylądka Dobrej Nadziei.

WYSPY NA MORZU INDYJSKIEM.

Na morzu Indyjskiem znajduje się jedna wielka wyspa, trzy gromady wysp i dwie wyspy mniej znaczne.

Wielka wyspa:

MADAGASKAR, oddzielona od Afryki kanałem Mozambickim i podzielona na wiele królestw, z których najprzemożniejszym zdaje się być *Seklawów*, ku północzowi. Francuzi na pobrzeżu wschodniem mają wysepkę *Święta Marya*.

Trzy gromady wysp są:

Wyspy MASKARENŃSKIE, z których znaczniejsze są: *Bourbon*, należąca do Francyi, stolica *Saint-Denis*; *L'ILE DE FRANCE* albo MAURYCEGO z głównem miastem

Port-Louis i *Rodryg*, należące do Anglików, którzy je zabrali Francuzom.

Wyspy **SESZELSKIE**, dzielące się na dwie gromady: na wyspy *Amiranty* i *Mahe*; należą do Anglików.

Komorskie, u wejścia północnego do kanału Mozambickiego. Francuzi zajęli jedną z wysp Komorskich *Mayotte*.

Dwie wyspy mniej znaczne są:

Zanziber, u wybrzeża Zanguebar, wyspa handlowa, zależąca od Imama Maskatu w Arabii.

Sokotora, naprzeciw przylądka Guardafui, należy także do Imama Maskatu; obfituje ona w doskonały *aloes*.

UWAGI. — Powierzchni wszystkich wysp Afryki naznaczają do 12,000 mil kw., a ludności do 5 milionów mieszkańców. Wielka wyspa *Madagaskar* w tem obrachowaniu zajęta, jako mająca 10,000 mil kwadr. powierzchni i do 3 milionów mieszkańców, w pogaństwie zostających, jest, jak powiadają, uprawna, i zdrowe ma powietrze wewnątrz, lecz brzegi bagniste i niezdrowe.

Między innemi wyspami, należącemi do Afryki, gromada wysp wulkanicznych *Azorskich*, na których mieszkańców jest do 25 tysięcy, zaleca się klimatem przyjemnym i wybornemi owocami. — *Madera* sławi się winem. — *Kanaryjskie* — łagodnością klimatu, żyznością ziemi, wydającej wino, cukier i t. d., i ludnością wynoszącą 200,000 mieszkańców, zwracają na się uwagę. — Wyspy *przylądka Zielonego* wulkaniczne, piaszczyste, niezdrowe, zawierają 70,000 mieszkańców. —

Wyspy odnogi Gwinejskiej są żyzne, lecz niezdrowe, z przyczyny zbyt ciepłego gorąca. — *Wniebowstąpienia*, dostarcza okrętom tam przybijającym niepomiernej wielkości żółwiów. — *Św. Heleny* pamiętna się stała więzieniem i śmiercią Napoleona Bonapartego. — *Bourbon* i *Ile de France*, pokryte górami wulkanicznymi we środku, na brzegach obficie rodzą kawę, cukier, indygo, korzenie i t. d., i mają ludności więcej niż 190,000 mieszkańców.

A M E R Y K A.

Ameryka leży między $71\frac{1}{2}^{\circ}$ szerokości północnej i 54° południowej; i między 209° i 343° długości.

PODZIAŁ. — Ameryka naturalnym sposobem dzieli się na dwa wielkie półwyspy, połączone miedzymorzem Panama. Półwysep leżący ku północy zowie się *Ameryką północną*; ku południowi, *Ameryką południową*.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ. — Powierzchnia Ameryki wynosi 667,000 mil kwadr. a ludność do 49 milionów mieszkańców, z których plemienia *białego*, to jest, Europejczyków lub od nich pochodzących, liczy się 20 milionów, Indyan albo Amerykanów właściwych 13 milionów, *Murzynów*, *Mulatów*, *Metyśów* i innych mieszkańców 16 milionów.

KLIMAT, PŁODY. — Niezmierna rozległość Ameryki każe się domyślać wielkiej różnorodności klimatów i płodów wszystkich innych części świata. Uważać jednak należy, iż nie tak wielkie są w niej upały, jak na starym lądzie, co przypisać szczególniej wypada wysokim górom w Ameryce, które dają początek wielkiej liczbie mniejszych i większych

rzek. Nigdzie także nie znajduje się w takiej obfitości drogie kruszce.

AMERYKA PÓŁNOCNA.

GRANICE. — Ameryka północna graniczy:

Na północ z oceanem północnym i morzami jego;

Na zachód z Wielkim oceanem;

Na południe z międzymorzem Panama i morzem Antylskim;

Na wschód z oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Ameryka północna dzieli się na siedm wielkich części, jakie są:

	}	<u>Kraje podbiegunowe;</u>
<i>Trzy</i> na północy		<u>Ameryka Rosyjska;</u>
		Nowa Brytania czyli posiadłości Angielskie w Północnej Ameryce.
<i>Jedna</i> we środku:	}	<u>Stany Zjednoczone.</u>
<i>Dwie</i> na południe		<u>Mexykańskie Zjednoczone Stany;</u>
		Guatemalae czyli Zjednoczone Stany środkowej Ameryki.
<i>Jedna</i> na oceanie Atlantyckim:		Wyspy Antylskie.

MORZA OBLEWAJĄCE AMERYKĘ PÓŁNOCNĄ. — Trzy oceany, oblewające Amerykę Północną, tworzą na wybrzeżach, oprócz morza Beringa, trzy inne morza, jako to:

Jedno utworzone przez ocean Północny:

Morze Baffińskie, między krajami podbiegunowymi.

Jedno przez Ocean Atlantycki:

Morze Antylskie, zachodzące wgląb między oboma Amerykami.

Jedno przez ocean Wielki czyli Spokojny:

Morze Rumiane albo *Kortezskie*, zwane także odnogą *Kalifornii*, na zachód Meksyku.

ODNOGI. — Morza wymienione tworzą pięć głównych odnóg, jakie są:

Trzy utworzone przez Ocean Atlantycki:

Odnoga <i>Hudsonska</i>	} na wschód Nowej Brytanii.
Odnoga <i>Św. Wawrzyńca</i>	
Zatoka <i>Fundi</i>	

Dwie przez morze Antylskie:

Odnoga *Meksykańska*, na wschód Meksyku;

Zatoka *Honduras*, ku północo-wschodowi Guatimali.

CIEŚNINY. — Oprócz cieśniny Beryngskiej, należy jeszcze wymienić w Ameryce Północnej: cztery główne cieśniny, jakimi się łączy Ocean Atlantycki, jako to:

Przez cieśninę *Dawis*, z morzem Baffińskim:

Przez *Hudsonską*, z zatoką Hudsonską;

Przez cieśninę *Belle-Ile*, z odnogą Świętego Wawrzyńca;

Przez *Florydzką*, z odnogą Meksykańską.

RZEKI. — Rzeki Ameryki Północnej następnie można uszykować, a mianowicie:

Dwie wpadają do oceanu Północnego:

Mackensie (*Makenzi*), i *Rzeka kopalni miedzi* oblewają Nową Brytanię.

Trzy do oceanu Atlantyckiego:

Świętego Wawrzyńca, oblewająca Nową Brytanię i wpadająca do odnogi Świętego Wawrzyńca;

Mississipi, oblewająca Stany Zjednoczone i wpadająca do odnogi Meksykańskiej. Poboczne rzeki wpadające do niej z prawej strony: *Missuri* dłuższa od rzeki głównej, *Arkanzas* i *Red-River* czyli *Czerwona rzeka*; z lewej: *Ohio*.

Rio-del-Norte na granicy między Techas'em i Meksyką.

Dwie do oceanu Wschodniego.

Kolorado oblewająca Meksykę.

Kolumbia czyli *Oregon*, oblewająca Zjednoczone Stany.

JEZIORA.—Północna część Ameryki Północnej pełna jest jezior, z których głównych trzynaście:

Szesc w Nowej Brytanii, jako to:

Jezioro <i>Wielkie Niedzwiedzi</i>	} spływające przez Mackensie do oceanu Północnego;
Jezioro <i>Niewolnicze</i>	
Jezioro <i>Gór</i>	
Jezioro <i>Reniferów</i>	
Jezioro <i>Mały Winnipeg</i>	} wpadające do odnogi Hudsonskiej.
Jezioro <i>Wielki Winnipeg</i>	

Pręc między Nową Brytanią i Stanami Zjednoczonymi, jak:

Jezioro <i>Wyzsze</i>	} wpadające jedno w drugie i spływające do oceanu Atlantyckiego przez rzekę Świętego Wawrzyńca.
Jezioro <i>Miczigan</i>	
Jezioro <i>Huron</i>	
Jezioro <i>Eri</i>	
Jezioro <i>Ontario</i>	

Jedno w Stanach Zjednoczonych:

Jezioro *Champlain*, spływające także do oceanu Atlantyckiego przez rzekę Sw. Wawrzyńca.

Jedno w Guatemali:

Nikaragua, spływające do morza Antylskiego przez rzekę *San Juan* (*San Zuan*).

NIAGARA. — Jezioro Eri z jeziorem Ontario łączy się szeroką rzeką *Niagara*. która przed swem ujściem do jeziora Ontario rzuca się z wysokości 160 stop i tworzy spad wody, jakiego huk rozlega się na wiele mil w około.

PÓŁWYSPY. — Sześć głównych w Ameryce Północnej liczy się półwyspów, jakie są:

Labrador, w północno-wschodniej stronie Nowej Brytanii, otoczony rzeką i odnogą Sw. Wawrzyńca, oceanem Atlantyckim, cieśniną Hudsonską i zatokami Hudsonską i James (*Dzems*).

Nowa Szkocya, na wschód Nowej Brytanii, między oceanem Atlantyckim na wschód i zatoką Fundi na zachód.

Floryda, w południowo-wschodniej stronie Sta-

nów Zjednoczonych, między oceanem Atlantyckim na wschód i odnogą Meksykańską na zachód.

Yukatan, w południowo-wschodniej stronie Meksyku; między odnogą Meksykańską na północ i zachód a morzem Antylskim na wschód.

Stara Kalifornia, na zachód Meksyku, między Wielkim oceanem na zachód i morzem Rumianem na wschód.

Alaszka, w południowo-zachodniej stronie Ameryki Rosyjskiej, między zatoką Bristolską na północ i oceanem Wielkim na zachód i południe.

PRZYŁĄDKI. — Przyłądki znaczniejsze w liczbie pięciu są:

Przyłądek *Ferewell*, w południowo-wschodniej stronie Grenlandyi;

Kod, na wschód Stanów Zjednoczonych;

Katosz, w północno-wschodniej stronie Yukatanu.

Przyłądek *Świętego Łukasza*, na południe starej Kalifornii;

Lodowaty, na północ Ameryki Rosyjskiej.

GÓRY. — Trzy są główne pasma gór:

Góry *Meksykańskie*, przechodzące przez Meksyk i dalej pod nazwiskiem gór *Skalistych*, rozciągające się aż na północ.

Góry *Apalachskie*, zwane także *Alleganami* i *górami Błękitnymi*, przechodzące przez Stany Zjednoczone z północo-wschodu na południo-zachód.

Góry *Antylskie*, wznoszące się na wyspach.

WULKANY.— Wulkany są w wielkiej liczbie w dwóch pasmach gór: Oceanських i Skalistych.

Dwa są z nich znaczniejsze:

Świętego Eliasza, w Ameryce Rossyjskiej;

Popocatepetl, w Meksyku.

KRAJE PODBIEGUNOWE.

POŁOŻENIE. — Pod nazwiskiem *Ziem Podbiegunowych*, zajmujemy wszystkie kraje mało znane, rozciągające się na północ i północno-wschód Ameryki, z których znaczniejsze są:

GRENLANDYA, zawarta między morzem Baffińskim i cieśniną Dawis od południo-zachodu, oceanem Atlantyckim z południo-wschodu, i oceanem Północnym od północno-wschodu; granice jej od północno-zachodu nie są znane. Połów wielorybów na jej wybrzeżach dał powód do zakładania przez Duńczyków osad, między którymi:

Julianeshaab na południe i *Upernawick* ku północy, są znaczniejsze.

Północna część do Anglików należy.

SPITZBERG, leżący w północno-wschodniej stronie Grenlandyi i na północ Europy, składa się z wielkiej liczby wysp skalistych i pokrytych lodami, dokąd Rosyianie zawijają dla połowu wielorybów.

UWAGI. — Kraje podbiegunowe, jak się zdaje, tworzą około bieguna, od którego biorą nazwisko, rozległy Archipelag. Wyspy te dzieli jedne od drugich wielka liczba ramion morza albo cieśnin, prawie zawsze zawałonych lodami; które aż dotąd są niepokonaną przeszkodą dla żeglarzy usiłujących przedrzeć się tą drogą z oceanu Atlantyckiego na ocean Wielki. W tych stronach zima trwa dziewięć miesięcy, a części najdalej na północ posunione przez cztery miesiące pogrążone są bez ustanku w ciemnościach nocy. Mieszkańcy tych poślepnych krain, znani pod imieniem *Eskimosów* należą do tegoż pokolenia, co Lapończykowie Europejscy i Samojedy Azji. Żyją tylko rybołówstwem i przepędzają zimę w jamach wykopanych w ziemi. Sekta wiary protestanckiej, tak nazwana *Braci Morawskich*, nawróciła na wiarę chrześcijańską część mieszkańców w Grenlandyi, których liczba wynosi 20 tysięcy, nie licząc w to Duńczyków.

AMERYKA ROSSYJSKA.

(*Patrz Cesarstwo Rosyjskie*).

NOWA BRYTANIA CZYLI POSIADŁOŚCI ANGIELSKIE W PÓLNOCNEJ AMERYCE.

GRANICE. — Nowa Brytania graniczy:

Na północ z cieśniną i zatoką Hudsonską i oceanem Północnym;

Na zachód z Ameryką Rosyjską i Wielkim oceanem;

Na południe ze Stanami Zjednoczouemi;

Na wschód z oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Posiadłości Angielskie w Północnej Ameryce można podzielić następującym sposobem:

I. *Kanada* leży na północ Zjednoczonych Stanów, i ma powierzchni do 16,700 mil kwadr. i przeszło 1 milion mieszkańców, między którymi oprócz krajowców (Irokezów, Huronów, Mohaków), największa część ludności stanowią Francuzi (połowę), a także Anglicy i Niemcy. Klimat jest dosyć ostry. Ziemia urodzajna, i wydaje oprócz rozmaitych gatunków zboża, len, konopie i tytuń. Znajdują się tu także ogromne lasy, pełne zwierząt, dostarczających drogich futer. Zasługują na uwagę rosnące tu *klony cukrowe*, z soku których wyrabia się cukier.

Kingston główne miasto, przy wyjściu rzeki Św. Wawrzyńca z jeziora Ontario, dosyć warowne.

Quebec (Kwebek) nad rzeką Św. Wawrzyńca, z bardzo wygodnym portem, (30,000 m.)

Montreal na wyspie w rzece Św. Wawrzyńca, główny skład futer Kompanii Hudsonskiej (30,000 m.).

II. *Nowy Brunswik* na południe od Kanady, ma powierzchni 1,300 mil kw. i 120,000 m. najwięcej Anglików i Niemców. Jest to kraj lesisty i ma dużo wód.

III. *Półwysep Nowa Szkocya*, połączony między morzem z Brunswikiem, ma powierzchni 730 mil kw. i 150 tysięcy mieszkańców, oprócz lasu wydaje jeszcze dosyć ziemnych węgla.

Halifax główne miasto z wybornym portem, w którym jest stacya marynarki angielskiej w Północnej Ameryce.

Do Nowej Szkocyi pod względem zarządu, należy wyspa *Cap-Breton* mająca powierzchni 112 mil kwadratowych.

IV. *Wyspa Księcia Edwarda* w zatoce Św. Wawrzyńca, ma powierzchni 100 mil kwadr. i 30,000 mieszkańców Anglików i Francuzów.

V. *Newfoundland (Niufaundlend)* albo *Terre-Neuve*, oddzielona od lądu zatoką Św. Wawrzyńca i cieśniną *Belle-Isle*, ma powierzchni 1,650 m. kw. i 90,000 mieszk. Na wschód tej wyspy znajdują się ogromne zasy piasku, na których około 1,500 angielskich okrętów z 15,000 majtków, trudni się połowem stokfiszów. — Tu należy także pod względem zarządu półwysep *Labrador*, mający powierzchni 24,000 m. kw., którego północna część pokryta śniegiem i lodem; południowa zaś oblituje w lasy.

VI. *Kraje Kompanii Hudsonskiej* zajmują samą północną część posiadłości Angielskich i mają powierzchni około 150,000 mil kw. i do 500,000 mieszkańców, składających się z Indyan, Eskimosów i Europejczyków. Kompania ta, której główny zarząd jest w Londynie, ma wyłączny przywilej handlu futrami, prawo urządzania warowni i faktoryj dla ułatwienia handlu z Indyanami.

Tu należą leżące na oceanie Wschodnim wyspy *Quadra-Vancouver* (*Kwadra-Wankuwer* i *Królowej Karoliny*, zamieszkałe przez Indian.

VII. *Wyspy Bermudzkie* na oceanie Atlantyckim, w części tylko zamieszkałe przez Anglików i Negrów (15,000 m.), których głównem zatrudnieniem jest budowanie okrętów.

UWAGI. — Powierzchni Nowej Brytanii naznaczają do 200,000 przeszło mil kwadr.; lecz tylko część południowo-wschodnia może być uważana jako rzeczywiście należąca do Anglii; inne kraje położone na zachód i północ, zamieszkałe w niewielkiej liczbie przez dzikie plemiona żyjące z łowiectwa i rybołówstwa, z tego tylko względu mają dla niej niejakaś wagę, iż dostarczają jój drogie futra. Kraje południowo-wschodnie są piękne i żyzne.

STANY ZJEDNOCZONE.

GRANICE. — Stany Zjednoczone graniczą:

Na północ z Nową Brytanią;

Na zachód z Wielkim oceanem i Meksykiem;

Na południe z odnogą Meksykańską;

Na wschód z oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Zjednoczone Stany Północnej Ameryki dziela się na 4 obwód i 30 stanów.

Washington (*Waszyngton*), nad rzeką Potomakiem, główne miasto Federalnego obwodu *Kolumbia*, stolica całych Zjednoczonych Stanów i siedzisko kongressu.

Boston główne miasto Stanu *Massachusetts* (*Massecuzets*) (najbardziej oświeconego, posiadającego najwięcej okrętów i fabryk, mianowicie wyrobów bawełnianych), ma port bardzo warowny, akademię nauk, kilka towarzystw uczonych, warsztaty okrętowe i bardzo obszerny handel (118,000 m.)

Lowell miasto fabryczne (41,000 m.)

New-York (*Niu-Jork*), nad ujściem Hudsonu, główne miasto Stanu t. nazw. (mającego najwięcej ludności), ma uniwersytet, wiele towarzystw naukowych, znaczne fabryki, bardzo obszerny handel i wygodny port (374,000 m.)

Brooklyn (*Bruklin*) na wyspie Długiej, ma wielki arsenał dla marynarki, znaczne fabryki i jest ogniskiem amerykańskich statków parowych (97,000 mieszkańców).

Filadelfia nad Delaware, główne miasto Stanu *Pensylwania*, ma uniwersytet, akademię sztuk pięknych, seminaryum dla Misyonarzy nawracających Negrów, 2 publiczne biblioteki, wiele zakładów naukowych i dobroczynnych, liczne fabryki i obszerny handel (301,000 m.)

Pittsburg nad Ohio, ma liczne fabryki wyrobów żelaznych, mianowicie machin i statków parowych, (31,000 m.)

Baltimora nad zatoką Chesapeak (*Czyzapik*), główne miasto Stanu *Maryland*, ma uniwersytet,

liczne fabryki, bardzo wygodny port i obszerny handel, (165,000 m.)

Nowy-Orlean na lewym brzegu Missisipi, główne miasto Stanu *Luziany* (zamieszkałego najwięcej przez Francuzów), służy miejscem zbytu dla towarów idących ze środkowych Stanów, główny targ na bawełnę i bardzo wygodny port. Miasto to leży pośród bagnisk, dla tego bardzo niezdrowe. (147,000 m.)

Cincinnati nad Ohio, największe miasto Stanu *Ohio* (zamieszkałego po większej części przez Niemców), główne miejsce budowy statków parowych i ognisko handlu na Ohio. Cały ten Stan ma bardzo obfite kopalnie ziemnego węgla.

W 1848 roku weszły do związku Zjednoczonych Stanów *Nowa Meksyka*, której głów. miasto *Santa Fe* i *Wyższa Kalifornia*, mająca bardzo bogate kopalnie złota.

UWAGI.—Stany Zjednoczone mają 163,000 m. kw. rozległości i 23 miliony mieszkańców, składających się z Europejczyków, Negrów i Indyan. Między Europejczykami najwięcej Anglików, dla tego język angielski jest prawie powszechnym językiem, i Niemców (5 milionów). W Zjednoczonych Stanach panuje zupełna wolność religijna, większa jednak część mieszkańców należy do wyznania protestantskiego. Składają one Rzeczpospolitą związkową, złożoną ze stanów niepodległych, z których każdy ma rząd udzielny; sprawy zaś dotyczące się ogółu są załatwiane i kierowane przez kongres (składający się z senatu i izby reprezentantów) i przez prezydenta, obieranego co lat cztery. Zje-

dnoczone Stany, nie udzielają tytułu szlachectwa; niema tu także żadnej różnicy stanów z urodzenia i żadnemu urzędnikowi Stanów nie wolno bez zezwolenia kongressu przyjmować dary, urząd lub tytuł od jakiegokolwiek bądź obcego państwa.

Ziemia, mianowicie w *Sawanach* (równinach porośłych trawą) bardzo urodzajna i wydaje oprócz rozmaitych gatunków zboża, tytoń, kartofle i len; w południowej zaś rosną w wielkiej obfitości: ryż, bawełna, trzcina cukrowa, indygo, kakao, rośliny farbierskie; drzewa owocowe europejskie prędko się przeradzają i nie wydają dobrych owoców. Lasy znajdują się w wielkiej obfitości. Z kopalni ważniejsze: żelaza, cyny, złota (w Kalifornii) i ziemnego węgla. Z dzikich zwierząt: liczne stada bizonów (dzikich bawołów), niedźwiedzie czarne, siwe i szopy.

Większa część mieszkańców trudni się rolnictwem, jednak i fabryki są w bardzo kwitnym stanie. Handel bardzo obszerny, który ułatwiają: koleje żelazne, żegluga parostatkowa na rzekach i kanałach, i obszerna marynarka kupiecka.

MEXYKAŃSKIE ZJEDNOCZONE STANY.

GRANICE. — Meksyko graniczy:

Na północ ze Stanami Zjednoczonymi;

Na zachód z oceanem Wielkim;

Na południe z oceanem Wielkim i Guatemalą;

Na wschód z morzem Antylskim, odnogą Meksykańską i Stanami Zjednoczonymi.

PODZIAŁ. — Meksykańskie Zjednoczone Stany składają się z 19 Stanów.

MIASTO STOLECZNE. — **MEXYKO** na południe, jedno z najpiękniejszych miast nowego lądu, główne siedzisko rządu. Leży ono w dolinie otoczone 4ma jeziorami i bardzo wysokimi górami, ma uniwersytet, znaczne fabryki i jest głównym ogniskiem handlu w całym Meksyku. Na jeziorach *Tezcuco* i *Chales* są pływające ogrody z kwiatami i warzywem (trawy pokryte ziemią urodzajną), których właściciele zowią się *Chinampas*. (200,000 m.)

Vera-Cruz nad zatoką Meksykańską, główne miasto Stanu t. nazwania, punkt środkowy handlu między Meksykiem, Europą i Indiami Zachodnimi czyli wyspami środkowej Ameryki; ma bardzo niezdrowy klimat.

Puebla de los Angeles, główne miasto Stanu t. nazw., pod względem przemysłu zajmuje drugie miejsce w całej Meksyce.

Zakatekas główne miasto Stanu t. nazw., ma najbogatsze kopalnie srebra w całej Ameryce.

Na półwyspie *Yukatan*, Anglicy mają swoje osady i prawo ścinania drzewa kampszowego i mahoniowego.

UWAGI. Meksyko ma około 38,000 mil kwadr. rozległości, a ludności do 8 milionów mieszkańców, składających się z Hiszpanów, Kreolów, Mulatów i Indian, których liczą 4½ milionów. Religia panująca katolicka. Rząd republikański, na czele którego stoi prezydent, który podziela władzę prawodawczą z kongresem, złożonym z senatu i izby

reprezentantów. Ziemia nadzwyczaj urodzajna i wydaje, oprócz rozmaitych gatunków zboża, ryż, kukurudzę, banany, maniok, kakao, jams, indygo, trzcinę cukrową, jalappę, sassaparyllę, wanillę, tytuń, kartofle i wszystkie owoce południowe; rosną tu także w wielkiej obfitości drzewa farbierskie, mianowicie kampezowe i mahoniowe. Z domowych zwierząt zasługują na uwagę piękne konie, a z owadów koszenilla, stanowiąca ważny przedmiot bogactwa w niektórych Stanach. Meksyko oprócz bardzo bogatych kopalni srebra, ma także kopalnie złota, żelaza, miedzi i żywego srebra. — Fabryki i handel w upadku. — Podniesione położenie tego pięknego kraju, przeciętego licznymi łańcuchami gór, czyni temperaturę w powszechności łagodną i zdrową. Brzegi tylko są gorące i niezdrowe, i są siedliskiem *żółtej febry* i *dżumy indyjskiej*, które sprawiają wielkie spustoszenia. Trzęsienia ziemi i silne burze są tu bardzo zwyczajne.

GUATEMALA (*Gwatemala*).

GRANICE. — Guatemala, zwana także *Stanami Zjednoczonymi Ameryki środkowej*, graniczy:

Na północ z Meksykiem;

Na zachód i południe z oceanem Wielkim;

Na wschód z Nową Grenadą i morzem Antylskim.

PODZIAŁ. — Guatemala składa się z 5 Stanów.

MIASTO STOŁECZNE. — NOWA GUATEMALA, niedaleko wybrzeża oceanu Wielkiego (o 4 mile na południe od Starej Guatemali, zniszczonej w 1777 roku przez trzęsienie ziemi), główne miasto całego związku, ma

uniwersytet, liczne fabryki i obszerny handel. Miasto leży w dolinie, gdzie panuje wieczna wiosna.

LEON, głów. miasto Stanu *Nicaragua*, przybierającego nazwisko od jeziora; ma uniwersytet.

UWAGI. — Guatemala ma około 10,000 mil kw. rozległości, a ludności do 2 milionów mieszkańców, którzy dzielą się na *białych* (Hiszpanów i Kreolów), Negrów i Indyan (*Ladinos* albo nawróconych i *barbaros* albo niepodległych, z których pokolenie *Moskos* najsilniejsze, zamieszkuje Honduras). Religia panująca katolicka. Guatemala stanowi, równie jak Stany Zjednoczone i Meksyko, Rzeczpospolitą związkową. Klimat jój i płody prawie są też same, co Meksyku. Dla żyzności gruntu byłaby najprzyjemniejszą stroną Ameryki, gdyby nie była wystawioną na straszliwe trzęsienia ziemi.

WSPY ANTYLSKIE CZYLI INDYE ZAŁODNIE.

POŁOŻENIE I PODZIAŁ. — Wielki archipelag wysp Antylskich, leżący między obiema Amerykami, w północno-wschodniej stronie morza, któremu nadaje nazwisko, według naturalnego porządku, dzieli się na trzy główne gromady, jakie są:

WSPY LUKAJSKIE, na północ;

WIELKIE ANTYLLE, we środku;

MAŁE ANTYLLE, w stronie południowo-wschodniej.

UWAGI. — Powierzchni wysp Antylskich naznaczają 4,300 mil kw., a ludności do 3 milionów mieszkańców po większej części katolików i należących do trzech pokoleń: *bia-*

łych, Europejczyków albo początku Europejskiego; *czarnych* przyprowadzonych z Afryki, i *kolorowych*, zrodzonych z pomieszania się białych z czarnymi. Dwie tylko pory roku znane są na wyspach Antylskich: sucha, trwająca od Października aż do Kwietnia, i dżdżysta, przez resztę roku. Podczas pierwszej niebo na tych wyspach jest najpogodniejsze, lecz drugą znamienują silne burze i straszliwe uragany. Najbogatsze płody Azyi, Afryki i Ameryki, okrywają ziemię tych wysp; cukier, kawa, indygo, rum, bawełna, tytuń i pigment czyli angielski pieprz stanowią główny przedmiot wywozu.

Wyspy Lukajskie.

Wyspy Lukajskie, zwane także wyspami *Bahama*, których liczba około 500 wynosi, należą do Anglików. Najznacniejsza z nich jest *Guanahani* albo *San Salvador* (*Zbawiciela*), tak nazwana przez Krzysztofa Kolumba, który do niej przybył 12 Października 1492 roku. Jest to pierwsza ziemia odkryta w Nowym Świecie.

Wielkie Antylle.

Wielkie Antylle w liczbie czterech są:

KUBA, w północno-wschodniej stronie, z miastem stołecznem *Hawanna*. Wyspa ta żyzna i bogata, jest dzisiaj największej wagi posiadłością Hiszpańską w Nowym Świecie.

JAMAICA, na południe Kuby, ze stolicą *Kingston*, należy do Anglii.

HAITI albo *St. Domingo*, w południowo-wschodniej stronie Kuby. Miasto stołeczne *Port-au-Prince*, ku południowo-zachodowi, główne miejsce rządu Rzeczypospolitej Murzyńskiej. *San Domingo* jedno z najdawniejszych miast Ameryki.

Wyspa *Haiti* ma powierzchnię 1,350 mil kwadr. i 1 milion mieszkańców, po większej części katolików, mówiących językiem francuzkim.

PORTO RICO, na wschód Haiti, należy do Hiszpanów. Miasto stołeczne *Saint-Jean*.

Małe Antylle.

Małe Antylle dzielą się na *wyspy przed wiatrem*, w stronie południowo-wschodniej wysp wielkich Antylskich, i *wyspy nad wiatrem*, wzdłuż lądu Ameryki południowej. Główne z nich zostają w posiadaniu Francuzów, Anglików, Hollendrów, Duńczyków, Szwedów i Hiszpanów, jak następuje:

Do Francuzów należą:

GWADELUPA, we środku małych wysp Antylskich, podzielona na dwie wyspy, których główne miasta są: *Basse Terre* i *Pointe à Pitre*. Wydaje ona wiele cukru.

DESIRADA

MARIE-GALANTE

LES SAINTES

} niedaleko brzegów Gwadelupy.

MARTINIKA w południowo-wschodniej stronie Gwadelupy. Miasto stołeczne *Fort-Royal* największe, i siedlisko rządu wysp Antylskich Frauczukich. Wyspa ta rodzi wiele cukru i najlepszą kawę na Antyllach.

SAINT-MARTIN (Św. Marcina), na północ Antylskich. Francuzi posiadają jej tylko część północną.

Do Anglików.

ANTIGOA, na północ, z portem wygodnym.

DOMINIKA, między Gwadelupą i Martyniką.

SW. LUCYI, żyzna, lecz niezdrowa.

BARBADOS, najbardziej na wschód posuniona z wysp Antylskich, i ze wszystkich do Anglii należących największej wagi tak dla swej ludności, jako też handlu.

TABAGO, w południowo-zachodniej stronie od Barbados.

TRINIDAD, najbardziej na południe posuniona i największa z wysp pod wiatrem.

Do Holleindrów.

SW. MARCINA, część południowa.

SABA

ŚW. EUSTACHEGO

} na północ wysp przed wiatrem.

CURAÇAO (*Kurasao*), w rzędzie wysp pod wiatrem.

Do Duńczyków.

Sw. TOMASZA } z liczby wysp Panieńskich na
 Sw. JANA } północ.
 Sw. KRZYŻA, dalej ku południowi.

Do Szwedów.

Sw. BARTŁOMIEJA, w stronie południowo-wscho-
 dniej wyspy Świętego Marcina.

Do Hiszpanów.

Sw. MAŁGORZATY, jedna z wysp pod wiatrem.

AMERYKA POŁUDNIOWA.

GRANICE. — Ameryka południowa graniczy:

Na północ z morzem Antylskim i Guatemalą;

Na zachód z oceanem Wielkim;

Na wschód z oceanem Atlantyckim;

Na południe z oceanem Południowym.

PODZIAŁ. — Ameryka Południowa dzieli się na 12
 części, jakie są:

1) Rzeczpospolita Nowa Grenada;

2) — — — — — Wenezuela (Wenesuela);

3) — — — — — Ecuador (Ekuador);

4) Guyanna (Gujana);

5) Rzeczpospolita Peru;

6) — — — — — Boliwia;

7) — — — — — Chili (Czili),

- 8) Cesarstwo Brezylijskie;
- 9) Zjednoczone Stany La-Plata;
- 10) Rzeczpospolita Paraguay;
- 11) — — Uruguay;
- 12) Patagonia z wyspami.

ODNOGI.—Liczy się ich siedm głównych, jakie są:
Trzy utworzone przez ocean Atlantycki.

Zatoka *Wszystkich Świętych*, na wschód Brezylji;

Odnoga *Sw. Antoniego* }
Odnoga *Św. Jerzego* } na wschód Patagonii.

Trzy utworzone przez ocean Wielki.

Odnoga *Los Chonos*, na zachód Patagonii;

Odnoga *Guayaquil (Gwajakwil)*, na zachód Kolumbii;

Odnoga *Panama*, na południe międzymorza.

Jedna utworzona przez morze Antylskie:

Zatoka *Darińska*, na północ Nowej Grenady.

CIEŚNINY — Dwie z nich wymienić można; temi są:

Cieśnina *Magiellańska*, oddzielająca Amerykę od Ziemi Ognistej;

Cieśnina *Lemaire*, między Ziemią Ognistą i Ziemią Stanów.

JEZIORA. — Cztery główne są:

Jezioro *Maracaibo*, na północ Wenezueli;

Jezioro *Titicaca*, na południe Peru;

Jezioro *Los Patos* }
Jezioro *Merim* } na południe Brezylji.

RZEKI. — Do oceanu Atlantyckiego wpadają cztery znaczniejsze, jakie są:

Orenoco, oblewająca Kolumbię;

Amazonka, inaczey *Marañon*, rzeka największa w świecie, oblewająca Peru i Brezylię;

San-Francisco, oblewająca Brezylię;

Rio de la Plata, powstała z połączenia *Paraguay'u*. *Parany* i *Uruguay'u*, oblewających Brezylię i Rzeczpospolitą la Plata.

PRZYŁĄDKI. — Ośm jest znaczniejszych przyłądków:

Przyładek *Gallinas*, na północ Kolumbii;

Przył. *Orange* (*Oranż*))

Przyładek *Sw. Rocha* } na wybrzeżu Brezylji;

Przyładek *Frio*)

Przyładek *Horn* na południe Ziemi Ognistej.

Przyładek *Sw. Antoniego*, ku południo-wschodowi la Plata.

Przyładek *Paniński*, w stronie południowo-wschodniej *Patagonii*,

Przyładek *Biały*, w stronie północno-zachodniej Peru.

GÓRY. — Najznaczniejsze jest pasmo gór *Kordylierskich Andów*, rozciągające się wzdłuż wybrzeża zachodniego Ameryki Południowej. Wysokie także góry pod rozmaitemi nazwiskami rozciągają się w *Guyanie* i w *Brezylji*.

RZECZPOSPOLITA NOWA GRENADA.

POŁOŻENIE. — Leży ona między Guatemalą, Oceanem Wielkim, Rzecząpospolitą Ecuador, Wenezuelą i morzem Antylskim.

PODZIAŁ. — Dzieli się ona na 5 departamentów.

Santa Fe de Bogota, nad rzeką Bogotą, główne miasto i siedziba rządu, ma uniwersytet.

Panama, nad zatoką t. nazw., port.

UWAGI. — Ma ona powierzchni 11,600 mil kw. i 1,700,000 mieszkańców, którzy są zlewkiem Hiszpanów, Kreolów, Mulatów, Mestyców i Indyan, z tych ostatnich, jedno tylko pokolenie *Moskos* nieco ucywilizowane, reszta zaś żyje w stanie zupełnej dzikości. Religia katolicka.

Ziemia nadzwyczaj urodzajna i wydaje wszystkie plony i drzewa strefy zwrotnikowej. W stepach Llanos (1) błąkają się nieprzeliczone stada bydła i koni. Klimat w górzystych miejscach zdrowy i łagodny; w nizinach zaś gorący-wilgotny i niezdrowy. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo (plantacye). Handel zostaje w ręku Anglików.

-
- (1) *Llanos*, są to prawie horyzontalnie niskie równiny. podług pory roku, przedstawiające rozmaity widok. Podczas suchej pory wszelka roślinność obumiera i unoszą się tylko chmury grubego pyłu; w dżdżystej zaś porze, pustynia zamienia się w bójny step pokryty roślinami.

RZECZPOSPOLITA VENEZUELA.

POŁOŻENIE. — Leży ona między morzem Antylskim, oceanem Atlantyckim, Guyaną Angielską, Brazylią i Nową Grenadą.

PODZIAŁ. — Dzieli się ona na 13 prowincyj.

Caracas, główne miasto i siedziba rządu, ma uniwersytet i wygodny port (la Guayra).

Maracaibo, wygodny port i budownictwo okrętów.

UWAGI. — Ma ona powierzchni 20,000 m. kw. i 1 milion mieszkańców tego samego pochodzenia co i w Nowej Grenadzie. Z pokoleń indyjskich pokolenie *Guayros*, odznacza się pewnym stopniem wykształcenia; pokolenie zaś Karaimów dzikością i okrucieństwem. Religia katolicka. — Ziemia urodzajna i wydaje wszystkie płody strefy zwrótnikowej, mianowicie: najlepsze kakao, indygo, bawełnę i tytuń. W stepach Llanos błakają się liczne stada dzikiego bydła i koni. W górach Wenezueli są kopalnie miedzi, a na wybrzeżach dobywa się sól. Klimat w górzystych miejscach wygodny i zdrowy; w nizinach zaś wilgotno-gorący i niezdrowy. Głównem zatrudnieniem mieszkańców jest rolnictwo (plantacye).

RZECZPOSPOLITA ECUADOR.

POŁOŻENIE. — Rzeczpospolita ta nosi nazwisko od położenia swego pod równikiem (po hiszpańsku *ecuador*), i leży między nową Grenadą, oceanem Wielkim, Peru i Brazylią.

PODZIAŁ. — Dzieli się ona na 3 prowincyje.

Quito (Kwito) u stóp góry *Pichincha (Piczincza)*, prawie prostopadle pod równikiem, główne miasto i siedziba rządu, ma uniwersytet jeden z najlepszych w południowej Ameryce (70,000 m.). Na równinie, na której leży miasto, panuje wieczna wiosna.

Guayaquil przy ujściu rzeki t. nazw., najlepszy port na oceanie Wschodnim w całej Ameryce.

UWAGI. — Ma ona powierzchni 10,000 m. kw. i 600 tysięcy mieszkańców, tego samego pochodzenia co i w dwóch pierwszych Rzeczachpospolitych. Indyanie niepodlegli zamieszkują obszerne nizkie równiny na wschód położone. Religia katolicka.

Ziemia dosyć urodzajna i wydaje wszystkie plody strefy zwrótnikowej, i między innymi doskonałą chinę. Z owoców ważną jest dla mieszkańców koszenilla. Wysokie góry Andy przeryniają kraj od północy na południe, których najwyższe wierzchołki są: Chimbarazo (*Czimborasso*) i Cayambe; także wulkany: Cotopaxi (*Kotopachi*), Pichincha (*Piczincza*) i Antisana, których wybuchy sprawiają wielkie spustoszenia. W górach są kopalnie złota i szmaragdów. Klimat w górzystych miejscach łagodny i zdrowy; w nizinach zaś wilgotno-gorący i niezdrowy. Mieszkańcy trudnią się głównie rolnictwem (plantacyami).

OGÓLNA UWAGA. — Te trzy Rzeczypospolite powstały dopiero w r. 1831, z dawnej Rzeczypospolitej Kolumbijskiej.

G U Y A N A (*Gujana*).

POŁOŻENIE, — Gujana leży między Wenezuela, Brazylią i Oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Guyana dzieli się na trzy części, te są:

Guyana ANGIELSKA, w stronie północno-zachodniej; stolica *George-Town* (*Dżorz-Taun*), niegdyś *Stabrock*, blisko oceanu Atlantyckiego.

Ma ona powierzchni 4,700 m. kw. i 100,000 mieszkańców.

Guyana HOLLENDERSKA, we środku; stolica *Paramaribo*, nad rzeką *Surinam*, imieniem której częstokroć i kraj się ten oznacza

Ma ona powierzchni 1,815 m. kw. i 64,000 mieszkańców.

Guyana FRANCUZKA, w stronie południowo-wschodniej; stolica *Kajenna* (*Cayenne*), na wyspie też samo mającej nazwisko, blisko wybrzeża.

Ma ona powierzchni 1,300 m. kw. i 22,000 mieszkańców.

UWAGI. — Ludność Gujany składa się z Holendrów, Francuzów, Anglików, Żydów i Negrów, także Negrów Maronów, którzy w głębi kraju, mianowicie w górach, tworzą niewielkie rzeczypospolite zupełnie niezależne. Wewnętrzna część kraju niewiele znana, zamieszkaną jest przez pokolenia indyjskie, z których *Galibowie* są przedniejsi. Wiatry wiejące na wybrzeżach, liczne rzeki i rozległe lasy, miarkują zbyt gorący klimat. Kawa, cukier, bawełna, kakao, indygo, wanilla, kauczuk, korzenie i drzewa farbierskie składają celniejsze płody.

RZECZPOSPOLITA PERU.

GRANICE. — Rzeczpospolita Peru graniczy:

Na północ z Rzeczpospolitą Ecuador;

Na zachód z oceanem Wielkim;
 Na południe z oceanem Wielkim i Boliwią;
 Na wschód z Brazylią i Boliwią.

PODZIAŁ. — Dzieli się ona na 7 prowincyj.

Lima, o miłę od oceanu, główne miasto i siedziba rządu, ma uniwersytet.

Callao służy portem dla Lima.

Cuzco na górach Andes, niegdyś rezydencja dawnych królów Peruańskich (Inkasów), ma uniwersytet.

UWAGI. — Peru ma do 27,300 mil kwadr. rozległości i 1,374,000 mieszkańców, z których milion stanowi ostatek ludności przemożnego państwa, jakim rządili *Inkasy*, uważani za synów słońca, i gdzie złoto w takiej się znajdowało obfitości, iż Hiszpani za swém przybyciem widzieli je obrócone na najpospolitsze użytki. Pasma Andów ukrywa w sobie ten drogi kruszec, równie jak srebro, żywe srebro, szmaragdy i t. d. Kraj zawarty między tym łańcuchem gór i morzem, stanowi wybrzeże piaszczyste i jałowe, zwane *Valles*, gdzie deszcz jest nieznan. Na wschód rozciągają się niezmierne równiny, mające klimat gorąco-wilgotny, oblane licznymi rzekami, wpadającemi do Amazonki. Wstępując na Andy stopniami, przychodzi się aż do krainy wiecznych śniegów. Tym sposobem w Peru znajdują się wszystkie temperatury i najrozmaitsze płody. Religia katolicka jest wyłącznie panującą.

RZECZPOSPOLITA BOLIWIA CZYLI WYŻSZE PERU.

POŁOŻENIE. — Boliwia leży między Peru, Brazylią,

Paraguayem, Stanami La Plata, Chili i oceanem Wschodnim.

PODZIAŁ. — Boliwia dzieli się na 7 departamentów.

Chuquisaca (*Czukizaka*), główne miasto i siedziba rządu, ma uniwersytet, szkołę technologiczną i górnictwo.

Potosi (*Potozi*), z najbogatszymi kopalniami srebra na całym świecie.

Puerto de la Mar, w pustyni Atakama, jedyny port w Boliwii.

UWAGI. — Wyższe Peru ma około 15,000 mil kwad. rozległości i 1,000,000 mieszkańców wyznawających wiarę katolicką, których większą część stanowią potomkowie dawnych Peruńczyków. W nizinach i lasach mieszkają niepodległe pokolenia Indyan, między którymi najsilniejsze są: *Moxos* i *Chiquitos* (*Czikitos*). Boliwia, jest to najwyższa kraina w Ameryce, pokryta górami, których najwyższe szczyty są *Nevado de Sorata* i *Nevado de Illimani*. Część tego kraju położona na zachód Andów jest, jak w Peru, jałową i niemieszkalną pustynią, znaną pod nazwiskiem pustyni *Atakama*; części kraju położone na wschód gór składają się z równin rozległych, nieraz zatapianych podczas pory deszczów, rodzą wino, oliwę, palmy, bawełnę, trzcinę cukrową i t. d. Góry zawierają obfite kopalnie złota i srebra.

RZECZPOSPOLITA CHILI (*Czili*).

GRANICE. — Chili graniczy:

Na północ z Boliwią;

Na zachód z oceanem Wielkim;

Na południe z Patagonią;

Na wschód z Patagonią i Stanami La Plata.

PODZIAŁ. — Rzeczpospolita Chili składa się z 8 prowincyj.

Sant-Jago, główne miasto i siedziba rządu, ma uniwersytet.

Valparajso, miasto handlowe i najważniejszy port.

ARAUKANIE. — Część południowo-wschodnia Chili zamieszkała jest przez naród wojowniczy, zwany *Araukanami*, który nigdy nie mógł być aż do poddaństwa zmuszony przez Hiszpanów. — Naród ten zupełnie jest niepodległy i zostaje pod rządem 4 naczelników, zwanych *Tokis*. Z pomiędzy wszystkich Indian południowej Ameryki, Araukanie najbardziej zbliżają się do cywilizacji.

Do Chili należą wyspy *Chiloe* (*Cziloe*), dosyć górzyste, z których niektóre są zamieszkałe. Od niedawnego czasu, wyspy te nabrały ważności z przyczyn gnoju ptasiego, *guano* zwanego, który zład w różne strony świata rozwożą.

Tu także należą 2 wyspy *Juan-Fernandez*.

UWAGI. — Chili ma do 8,000 mil kw. i 1,400,000 mieszkańców, po większej części białych, którzy pod względem cywilizacji zajmują pierwsze miejsce w Południowej Ameryce. Religia katolicka.

Ziemia urodzajna, chociaż nie wydaje więcej płodów strefy zwrótnikowej, ale za to wszystkie płody Południowej Europy. Klimat bardzo łagodny i zdrowy; lecz pie-

kną tę krainę często dotykają trzęsienia ziemi, sprowadzone przez wulkany gorejące w Andach, których wnętrza ukrywają obfite kopalnie złota, srebra, miedzi i ziemnych węgla.

CESARSTWO BREZYLIJSKIE.

GRANICE. — Brezylia graniczy:

Na północ z oceanem Atlantyckim, Gujaną i Wenezuela;

Na zachód z Ecuador'em; Peru, Boliwią, Paragwajem i Stanami La Plata;

Na południe z Stanami La Plata i Urugwajem;

Na wschód z oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Cesarstwo Brezyljskie składa się z 18 prowincyj.

MIASTO STOŁECZNE. — RIO-JANEIRO (*Rio-Żanejro*), w głębi nad zatoką, tworzącą port najwygodniejszy i najobszerniejszy w nowym świecie, rezydencya cesarza, ma uniwersytet, obserwatoryum astronomiczne, zbrojownię morską, znaczne fabryki i handel. (240,000 m.).

PERNAMBUK albo *Fernambuk*, miasto najbardziej na wschód posunione z całego nowego lądu.

SAN-SALVADOR, zwane także *Bahia*, nad zatoką Wszystkich Świętych, jedno z najhandlowniejszych w Brezylji.

Villa Imperiale i *Villa de Principe*, najznaczniejsze kopalnie dyamentów i płótkarnie złota.

WYSPY. — Z pomiędzy wysp leżących u wybrzeża Brezylji, znaczniejsze są: wyspa błotnista MARAJO, utworzona przez odnogi Amazonki i jej ujścia; wyspa *St. Catharina*, znamienita swą żyznością.

UWAGI. — Brezylja ma powierzchni około 130,000 mil kw. i do 6 milionów mieszkańców, składających się z Portugalczyków, Kreolów, Negrów i Indyan; oprócz tego wiele pokoleń niepodległych Indyan zamieszkuje lasy. Negrowie są wszyscy prawie niewolnikami. Religia katolicka jest panującą. Rząd monarchiczny ograniczony.

Ziemia nadzwyczaj urodzajna. Ku północy po obu stronach Amazonki ciągną się obszerné równiny (Llanos); jednak większa część jest pokryta pierwotnemi lasami. W górach Brezylji i w dolinach pokrytych napławionemi kamieniami znajduje się wielka ilość złota, dyamentów, topazów, chryzoberyllów, ametystów i granatów. Najbardziej obfituje dyamentami i złotem, prowincya *Minas-Geraes* (*Minas-Zeraes*). Brezylja obfituje we wszystkie płody strefy zwrotnikowej; ważniejsze z nich i stanowiące przedmiot wywozu są: kawa, cukier, bawełna, tytuń, kakao, drzewo fernambukowe albo brezyljowe, mahoniowe i inne drzewa farbiarskie. Chociaż Brezylja leży w gorącej strefie, jednakże wiatry i wysokie położenie kraju łagodzą gorąco i czynią klimat przyjemnym. Wulkany, trzęsienia ziemi i wichry są tu zupełnie nieznanne.

ZJEDNOCZONE STANY NAD RIO DE LA PLATA

(*Rzeczpospolita Argentyńska*).

POŁOŻENIE. — Graniczą one:

Na północ z Boliwią i Paraguayem;

<http://rcin.org.pl>

Na wschód z Brezylją, Uruguajem i oceanem Atlantyckim;

Na południe z oceanem Atlantyckim i Patagonią;

Na zachód z Chili i Boliwią.

PODZIAŁ. — Składają się one ze 14 stanów związkowych.

Buenos Ayres główne miasto i siedziba rządu, nad rzeką La Plata, 44 mile od morza, ma uniwersytet, wygodny port i prowadzi znaczny handel. (90,000 m.).

Tucuman, gdzie się odbywają wielkie targi na bydło.

UWAGI. — Zjednoczone Stany nad Rio de la Plata, mają powierzchni do 40,000 mil kwadr. i 680,000 mieszkańców, (oprócz Indyan) składających się z Kreolów, Mestyców i Negrów. Godni są uwagi tak zwani *Gauchos* (*Gauczos*), zdziczali potomkowie Hiszpanów, pasterze konni, żyjący na równinach czyli *Pampasach*; wpływali oni znacznie na zmiany polityczne kraju. Religia katolicka.

Północno-zachodnia część kraju, opierająca się o wschodnią pochyłość gór Andes, jest górzystą, reszta zaś kraju składa się z obszernych równin solnych czyli *Pampas*, zarosłych ostem do 10 stóp wybujałym, na których błakają się nieprzeliczone stada dzikiego bydła i koni. Ale podczas suchej pory niknie ta wegetacya, i wtenczas rozciągają się obszerne suche pustynie. W ogóle brak wody powszechnie panuje w tych równinach, bieżące zaś wody są po większej części słone. Klimat na wybrzeżu wschodniem wilgotny: na zachodniem zaś łagodny i zdrowy. — Główny

przedmiot handlu stanowią skóry, końskie włosy, rogi i łój wołowy.

RZECZPOSPOLITA PARAGUAY.

POŁOŻENIE. — Paraguay leży między Brezylją i Stanami La Plata, od których oddziela się rzekami Paraguayem i Paruną.

PODZIAŁ. — Dzieli się ona na 8 departamentów.

Asuncion nad rzeką Paraguayem, główne miasto i siedziba rządu.

UWAGI. — Rzeczpospolita Paraguay ma powierzchni 7,000 m. kw. i 600,000 mieszkańców, którzy są po większej części chrześcijańskimi Indyanami z pokolenia *Guarani*; mała zaś tylko liczba Kreolów i mieszanów. Religia katolicka.

Paraguay jest krajem górzystym, mianowicie od strony Brezylji. Ziemia wszędzie bardzo jest żyzna i wydaje wszystkie produkta Południowej Ameryki, z których ważniejsze są: herbata Paragajska i tytuń. Kopalni niema żadnych. Klimat jest ciepły i powietrze czyste i zdrowe, w nizinach tylko nieco wilgotne.

RZECZPOSPOLITA ORIENTAL DEL URUGUAY.

POŁOŻENIE. — Leży ona między Brezylją, Stanami La Plata i oceanem Atlantyckim.

PODZIAŁ. — Dzieli się na 9 departamentów.

Montevideo nad ujściem La Plata, główne miasto i siedziba rządu: ma wygodny port i prowadzi znaczny handel.

UWAGI.—Rzeczpospolita Uruguay ma powierzchni 10,000 m. kw. i 300,000 mieszkańców, którzy się składają po większej części z Kreolów Hiszpańskich; resztę zaś stanowią: Baskowie Francuzcy, Włosi, Anglicy i mała liczba Indyan i Negrów. Religia katolicka.

Ziemia wszędzie prawie żyzna i wydaje prawie te same produkta co i Brezylia. Na obszernych równinach, zajmujących większą część kraju, pasą się liczne stada rogatego bydła. Klimat umiarkowany i zdrowy.

P A T A G O N I A.

GRANICE. — Patagonia graniczy:

Na północ z Stanami La Plata i Chili;

Na zachód z oceanem Wielkim;

Na południe z cieśniną Magiellańską;

Na wschód z oceanem Atlantyckim.

NARODY JĄ ZAMIESZKUJĄCE. — Patagonia, zwana niekiedy *Ziemią magiellańską*, od Magiellana, co ją odkrył, zawiera same tylko wioski. Patagonowie przez czas długi sławieni dla pięknego składu ciała i nadzwyczajnego wzrostu, są łagodnego charakteru, wyborni jeźdźcy i zręczni w działaniu procy.

UWAGI. — Patagonia, zajmująca cały południowy cypel Ameryki Południowej, ma powierzchni do 20,000 mil kw., ludności zaś podług domysłu, od 150 do 200,000 mieszkańców, niepodległych Indyan, trudniących się łowiectwem. Nad cieśniną Magiellańską mieszkają *Peszeraesowie* tego samego pochodzenia co i Eskimosowie. Północną część Patagonii zajmują obszerne równiny, na których pasa się jeszcze

stada dziczających koni i rogatego bydła. Wybrzeża wschodnie są jałowe i piaszczyste, część zaś zachodnia pokryta górami.

W Y S P Y.

Z pomiędzy wysp, celniejsze są:

ZIEMIA OGNISTA czyli *Kraj Ogniowy*, oddzielona od Patagonii cieśniną Magiellańską, składa się z wielkiej liczby wysp wulkanicznych, prawie zawsze śniegiem pokrytych i oddzielonych od siebie licznymi cieśninami. *Peszeraesowie* w małej bardzo liczbie (około 2,000) zamieszkują tę wyspę.

WYSPA STANÓW oddzielona od Ziemi Ognistej cieśniną *Lemaire*.

Na wyspie *L'Hermit* (*Ermit*), jest przylądek *Horn*, cypel Ameryki, najdalej na południe leżący.

WYSPY MALUŃSKIE czyli *Falklandzkie*, składają się z 2 wysp większych i wielu mniejszych, i ważne są dla połowu wielorybów i innych zwierząt morskich, dających tran. Anglicy zajęli te wyspy i założyli osadę *Port-William*.

NOWA GEORGIA i Archipelag **SANDWICH**, pokryte wiecznymi lodami.

AUSTRALIA CZYLI OCEANIA.

POŁOŻENIE. — Wyspy składające Oceanię są rozrzucone, jakieśmy powiedzieli, w całej części oceanu

Wielkiego, rozciągającej się między obydwojma lądami, a osobliwie ku południu-wschodowi Azji.

PODZIAŁ. — Oceania dzieli się na trzy części, jako to:

- A. *Wielki Archipelag Indyjski* czyli *Malezia*, w stronie północno-zachodniej;
- B. *Australia* czyli *Melanezia*, w stronie południowo-zachodniej;
- C. *Polinezia*, na wschód.

UWAGI OGÓLNE. — Australia czyli Oceania, jedna z pięciu części świata, ma powierzchnię ziem ją składających do 200,000 mil kw. a ludności około 30 milionów mieszkańców, należących do dwóch oddzielnych pokoleń: *Malajskiego*, rozprzestrzenionego mianowicie na Archipelagu Indyjskim i w Polinezii; oraz do odmiany pokolenia Negrów, znanych pod nazwaniem *Murzynów Oceańskich*, zamieszkujących Australię czyli Melanezję, i którzy zdają się być najwięcej upośledzeni co do zdolności umysłowych z całego rodu ludzkiego.

A. WIELKI ARCHIPELAG INDYJSKI CZYLI MALEZIA.

WYSPI, Z KTÓRYCH SIĘ SKŁADA. — Wielki Archipelag Indyjski, tak nazwany, iż zawiera wszystkie wyspy oddawna zajmowane pod nazwiskiem *wysp Indyj Wschodnich*, składa się z pięciu głównych Archipelagów, jakie są:

- I. Wyspy *Filipińskie*;
- II. Archipelag wielkich wysp *Sondzkich*;

III. Archipelag mniejszych wysp *Sondzkich*;

IV. Archipelag wysp *Moluckich*;

V. Archipelag wysp *Suluh*.

I. *Archipelag wysp Filipińskich.*

Wyspy **FILIPIŃSKIE**, albo *Manilskie*, są wyspy wulkaniczne i należą do Hiszpanów. Główne z nich są:

LUÇON (*Luson*) na północ; miasto stołeczne *Manilla*, ku południowi, miejsce naczelne osad Hiszpańskich w Oceanii.

MINDANAO, na południe; miasto stołeczne *Mindanao*, rezydencya najprzemożniejszego władcy wyspy.

II. *Archipelag wielkich wysp Sondzkich,*

Archipelag wielkich wysp *Sondzkich*, składa się z 4 wielkich wysp i kilku małych, jako to:

a) *Sumatra*, w stronie północno-zachodniej, odziera się od Jawy przez cieśninę Sunda, a od półwyspu Malakki cieśniną tegoż nazwiska. Ma ona powierzchnię 6,500 m. kw. i do 7 milionów mieszkańców.

Miasta główne:

<i>Achem</i> (<i>Aszem</i>), ku północno-	} M. St. królestw tegoż nazwiska.
zachodowi,	
<i>Palembang</i> , na wschód.	

Bankulen, na południe, należące do Hollendrów, ledwie że nie na całej wyspie panujących.

Tu należą także Hollenderskie wyspy: *Bintang* na południe-wschód od Singapore; *Banka* na wschód od Sumatry, obfituje w kopalnie cyny; i *Billiton* ze znacznymi kopalniami żelaza.

b) *Jawa*, w stronie południowo-wschodniej Sumatry, ma 2,300 mil kw. powierzchni i 4,800,000 mieszkańców. Miasta główne:

Batawia, ku północo-wschodowi, największe miasto w Oceanii i stołeczne wszystkich posiadłości Hollenderskich w tej części świata.

Surakarta, największe miasto wewnątrz.

c) Wyspa BORNEO po Nowej Hollandyi, największą jest w świecie. Mało ona jest znana. Miasta jej główne są:

Borneo, na północ, najznacześniejsze na wyspie.

Banjermassing, na południe, gdzie Hollendrzy mają osadę.

Na wyspie Borneo Anglicy mają także swoje osady.

d) Wyspa CELEBES, ma powierzchni 2,600 mil kw. i do 3 milionów mieszkańców. Głębokie odnogi ją przecinają. Miasto główne:

Makassar, na południe, należy do Hollendrów, panujących nad rozmaitymi władzcami wyspy.

III. Archipelag mniejszych w^osp Sondzkich.

Główniejsze wyspy tego Archipelagu są:

Timor, na której Hollendrzy i Portugalczycy mają swoje osady.

Bali albo *mała Jawa*;

Sumbawa na wschód Jawy;

Flores na wschód Sumbawy;

Sumba na południe Flores.

IV. *Archipelag wysp Moluckich.*

Wyspy **MOLUCKIE**, zwane także *Korzennemi*, gdyż tego rodzaju płody wydają w wielkiej obfitości, zależą od Hollendrów. Główne są:

GILOLO (Dżylolo), *Ceram*, *Ternate*, *Tidor* i inne. Prócz powyższych, należą tu jeszcze: *Amboina*, wyspy *Banda* i *Arru*.

V. *Archipelag wysp Suluh.*

Wyspy *Suluh* w liczbie 60, zamieszkałe przez Malajczyków, są pod władzą Sułtana, który trudni się głównie rozbojem morskim; rozciągnął on swoje panowanie nad północnem wybrzeżem wyspy *Borneo* i jedną częścią *Palawang*, wyspy leżącej na morzu Chińskiem.

WIADOMOŚCI OGÓLNE O ARCHIPELAGU INDYJSKIM. — Archipelag Indyjski zawiera około 30,000 mil kw. i 17 milionów mieszk. Znajdują się na nim wszystkie płody i wszystkie zwierzęta Azji południowej. Klimat tu, jak w całej Oceanii, łagodzony jest bliskością morza.

WIADOMOŚCI SZCZEGÓŁOWE. — Wyspy *Filipińskie* są wystawione na silne trzęsienie ziemi i straszliwe uragany; lecz ziemia na nich niepospolitej żyzności; rodzi obficie bawełnę, tytuł, trzcinę cukrową, kokosy i t. d. — Z pomiędzy wysp *Sondzkich*, Sumatra tem się odszczególnia, iż przez nią przechodzi wysokie gór pasmo, którym winna, chociaż pod równikiem, klimat łagodny i umiarkowany, i rozliczne źródła, jakie ją oblewając, podnoszą jej żyzność. *Jawa* też same prawie ma dogodności; lecz potoki z gór spadające, podczas pory deszczów wzbierając, zatapiają jej rozległe równiny i czynią je niezdrowemi. Kamfora, benzoes, pieprz, cukier, kawa, indygo, ryż, są celniejszymi tych wysp płodami. *Borneo*, przez którą równik przechodzi, winna jest także wysokim górom, wewnętrzną jej część pokrywającym, powietrze zawsze świeże. Ona zawiera kopalnie złota, diamentów, żelaza; ma także tygrysy, słonie, wielkie orangutany, i wydaje pieprz, kamforę, goździki, gałkę muszkatoową, drzewo bambusowe i t. d. *Celebes*, gdzie jest równie łagodna temperatura i godne podziwienia widoki natury, rodzi bawełnę, kamforę, ryż wyborny, drzewo sandałowe i *upas*, którego sok zabójczy jest trucizną, służącą krajowcom do zatruwania strzał. — Wyspy *Maluckie* są wulkaniczne, malownicze i wielce żyzne: goździki i gałka muszkatelowa są główne ich produkta.

B. AUSTRALIA czyli MELANEZIA.

WYSPY Z KTÓRYCH SIĘ SKŁADA. — Australia zawiera dwie wielkie przestrzenie ziemi i ośmi głównych Archipelagów.

Dwie wielkie ziemie są:

Nowa HOLLANDYA, ziemia najrozleglejsza w świe-

cie po dwóch lądach. Część jej tylko południowo-wschodnia dobrze jest znana, gdzie Anglicy pozakładali osady, zajęte pod nazwaniem *Nowej Walii południowej*, której naczelném miejscem jest *Sidnej* nad portem *Jakson (Zakson)*, rezydencya gubernatora, na północ *Botany-Bay (Botani-Bej)*, gdzie była założona pierwsza osada.

NOWA GWINEA, druga wielka ziemia Australii; leży w północno-wschodniej stronie Nowej Hollandyi, od której się oddziela cieśniną *Torres*; nazywają ją także *ziemią Papusów*, od nazwiska mieszkańców, należących do plemienia Negrów.

Ośm głównych Archipelagów.

Archipelag **Nowej Brytanii**, w stronie północno-wschodniej Nowej Gwinei, którego cenniejsze wyspy są: *Nowa Brytania*, *Nowa Irlandya* i *Nowy Hannover*.

WYSPY ADMIRALICYI w stronie północno-zachodniej Archipelagu Nowej Brytanii.

Wyspy SALOMONA

Archipelag LUIZYADY

Wyspy Św. KRZYŻA

(*Sainte Croix*)

NOWE HEBRYDZKIE

NOWA KALEDONIA

w stronie południowo-wschodniej Nowej Brytanii.

Wyspy Fidszy czyli *Archipelag Witi*, najbardziej posunięty na wschód, ze wszystkich wysp składających Melanezie.

Do tych archipelagów przydać należy:

Wyspę *Diemen* na południe Nowej Hollandyi, od której jest oddzielona cieśniną *Bass*; stolica *Hobart-Town*, ważna osada Angielska. *Wyspy Melwilskie*, na północ Nowej Hollandyi, i *Norfolk*, na wschód, gdzie Anglicy także mają osady.

WIADOMOŚCI OGÓLNE O AUSTRALII. — Australia, jak się zdaje, może mieć około 150,000 mil kwadr. i półtora miliona mieszkańców, należących do pokolenia Murzyńskiego.

WIADOMOŚCI SZCZEGÓLNE O AUSTRALII. — *Nowa Hollandya* wydaje się mniej żyzną i nie tak różnorodną jak inne ziemie Oceanii. Mieszkańcy jej nieliczni należą do pokoleń najwięcej upośledzonych w świecie; nie składają oni nawet małych gromad i żyją w stanie zupełnej dzikości. Osada Angielska składa się w wielkiej części z przestępców skazanych na karę, przez rząd tam zasyłanych, którzy poddani ścisłemu dozorowi, stają się po większej części pracowitymi i uczciwymi rolnikami. W niedawnych czasach odkryto tu nadzwyczaj bogate kopalnie złota. — *Nowa Gwinea*, której mieszkańcy są odrażającą szpetnością, obfituje w drzewa kokosowe, muszkadowe, żelazne i hebanowe, i ma piękne rajskie ptaki. — *Nowa Brytania* i *wyspy Admiralicji*, których mieszkańcy są miedzianego koloru i wielkiej dzikości, obficie rodzą kokosy, muszkadową gałkę, imbir i t. d. — *Wyspy Salomona*, otoczone niebezpiecznymi rafami, mają ziemię żyzną i kopalnie złota. — *Wyspy Fidszy* czyli *Witi*,

obfitują w drzewa kokosowe, żelazne i hebanowe. Mieszkańcy ich są bitni i ludożercy.

C. P O L I N E Z I A.

PODZIAŁ. — Polinezia, obejmująca wszystkie wyspy Oceanii, położone na wschód Wielkiego Archipelagu Indyjskiego i Australii, zalega przestwór rozległy na 1,000 mil kwadr., szerokości na 500 mil kwadr. Równik dzieli ją na *Polinezię północną* i *Polinezię południową*.

Polinezia północna czyli *Mikoronozia*.

WYSPY, z KtóRYch się składa. — W Polinezii północnej można odróżnić siedm archipelagów głównych, jakie z zachodu na wschód są:

ARCHIPELAG MAGIELLAŃSKI, w południowo-wschodniej stronie Japonii.

Archipelag wysp *Maryañskich* albo *Landronñskich*, z których główna *Guam*, gdzie Hiszpani mają osadę.

Wyspy PELEW albo *Palaos*.

Wyspy KAROLIŃSKIE.

Archipelag ANSONA.

Wyspy MULGRAWSKIE.

Wyspy SANDWICH (Sandwicz), zamieszkuje lud cywilizowany i handlowny. Na wyspie *Woahu* czy

Owahu, leży miasto *Honoruru*, rezydencya króla, ma bardzo wygodny port, który jest miejscem odpoczynku dla okrętów trudniących się połowem wielorybów.

Polinezia południowa.

WYSPY, z Których się składa. — W Polinezii południowej jest jedna wielka przestrzeń ziemi i sześć głównych archipelagów, a mianowicie:

NOWA ZELANDYA najbardziej posunięta ku południo-zachodowi, składa się z dwóch wysp, rozdzielonych cieśniną *Kuka* (*Cook*). Roślinność bardzo tu bogata; między innymi rośnie tu len, z którego krajowcy wyrabiają doskonałe materye. Mieszkańcy są bitni, pożerają jednak jeszcze ciała zabitych nieprzyjaciół. Na północnej wyspie Anglicy mają swoje osady.

PRZYJACIELSKIE, albo *Tonga*, zamieszkane są przez lud czynny i przemyślny.

WYSPY ŻEGLARSKIE, których mieszkańcy zręczni są w robieniu lekkich statków.

WYSPY MANGEA, inaczej archipelag *Kuka*, bardzo mało znane.

WYSPY TOWARZYSKIE, żyzne i zamieszkane przez lud przemyślny i uobyczajony, który przyjął wiarę

chrześcijańską. Główna z nich zowie się *Taiti* albo *Otaiti*. Francuzi niedawno zajęli te wyspy.

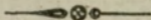
ARCHIPELAG WYSP NIZKICH, tak nazwanych, iż się składa z wielkiej liczby wysp mało podniesionych, w około których rozsiane są rafy.

ARCHIPELAG MENDANIA albo *Markizy*, których mieszkańcy są najpiękniejsi w Polinezii. Niedawno osadzili je Francuzi.

Nakoniec wyspy *Wielkanocna* i *Sala*, najbliżej leżąca wybrzeża Chili.

UWAGI O POLINEZII. — Polinezia ze trzech działów w Oceanii największy zajmuje przestwór, a najmniej ma powierzchni co do ziemi. Rozległości jęj liczą do 3,000 mil kw., a ludności do miliona mieszkańców. Drzewa kokosowe, drzewo chlebowe, trzcina cukrowa i inne rośliny pożywne znajdują się na wszystkich wyspach ją składających. Misyonarze protestantscy Ameryki Północnej i Anglii rozszerzyli wiarę chrześcijańską na wyspach *Sandwich*, *Towarzystwiskich*, i na archipelagu *Cooka*. — Z pomiędzy wysp Polinezii północnej, *Maryjańskie* mają mieszkańców słynnych w sztuce robienia lekkich i zgrabnych statków, lecz tak do złodziejstwa skłonnych, iż z tego powodu wyspy te nazwane zostały *wyspami rozbojniczemi*. — Mieszkańcy wysp *Sandwichskich* są łagodni i przemysłni. Wyspy ich, są rządzone przez króla, którego okręty dla handlu udają się ku wybrzeżu Ameryki Północnej, do Kantonu w Chinach, i zawijają do niektórych portów Oceanii; rodzą one Sandały i trzciny cukrowe nadzwyczajnej wielkości. Misyonarze Amerykańscy nawrócili mieszkańców na wiarę Chrześcijańską;

pozakładali szkoły i urządzili drukarnią. — Z pomiędzy wysp Polinezii południowej, *Żeglarskie* sławne są przyjemnemi widokami, jakie przedstawiają liczne ich wioski, położone wśród gajów palmowych, drzew kokosowych i pomarańczowych. Mieszkańcy tych wysp, równie jak i wysp *Markizkich*, poczytują się za ludożerców. — *Wyspy Towarzystwie*, słyną przepysznyemi roślinami, tudzież łagodnością obyczajów ich mieszkańców. Wyspy te są najwięcej znane i zwiedzane przez Europejczyków. Od roku 1815 mieszkańcy ich wszyscy przyjęli wiarę Chrześcijańską. Na wyspie *Otaiti* Misyonarze Angielscy założyli szkoły i drukarnie, wydali Biblię w języku krajowców, tudzież inne księgi religijnej treści i do początkowej nauki służące.

C E S A R S T W O
R O S S Y J S K I E
Z KRÓLESTWEM POLSKIÉM
I W. X. FINLANDZKIÉM.

CESARSTWO ROSSYJSKIE.

POŁOŻENIE. — Cesarstwo Rosyjskie leży między $38\frac{1}{3}$ i 78 stopniem szerokości północnej, i między $35\frac{1}{2}$ i $246\frac{1}{2}$ stopniem długości, zajmując większą połowę Europy, trzecią część Azji i niewielką część Północnej Ameryki.

GRANICE. — Cesarstwo Rosyjskie graniczy (wyłączając posiadłości w Ameryce): *na północ* z oceanem Północnym; *na wschód* z oceanem Wschodnim; *na południe* z posiadłościami Chin, Turkestanem czyli Tartaryą, z morzem Kaspijskiem, Persyą, Turcyą Azyatycką i morzem Czarnem; *na zachód* z Turcyą Europejską, Austryą, Prussami, morzem Bałtyckiem, Szwecyą i Norwegią.

WODY. — Z północy, wschodu, południa i zachodu oblewają Cesarstwo morza, otwierające drogę do handlu z sąsiednimi i oddalonymi narody.

- I. *Ocean Północny* oblewa północne wybrzeża Cesarstwa. Ocean ten od Nowej Ziemi do przylądka Czukockiego, nazywa się *morzem Lodowatym*.

Części oceanu Północnego:

a) *Morze Białe* z odnogami: *Mezeńską*, *Dziwińską*, *Oneżską* i *Kandatańską*; b) *Zatoka Czeska*; c) *Obska*; d) *Jenisejska* i e) *Lenańska*.

Rzeki wpadające do tego Oceanu:

1) *Pieczora* wypływa z gór Uralskich; 2) *Ob* powstaje z dwóch rzek *Biji* i *Katunii*, i wpada do zatoki t. nazwania. Poboczne rzeki wpadające do niej: z *prawej strony*: *Tom* i *Czutym*; a z *lewej*: *Irtysz*, który płynie przez jezioro *Dzajsang*; 3) *Jenisiej*, bierze początek na zachód od *Bajkału* i wpada do zatoki t. nazw. Poboczne rzeki z *prawej strony*: *Angara*, *Srednia* i *Niższa Tunguska*. 4) *Lena*, największa z rzek Rosyi, bierze początek na południo-zachodniej stronie *Bajkału*, i wpada do zatoki t. nazw. Poboczne rzeki wpadające do niej z *prawej strony*: *Witym*, *Olekma* i *Ałdan*; a z *lewej*: *Wiluj*. 5) *Indygirka* bierze początek z gór *Stanowej Chrebiel*. 6) *Kołyma*, bierze początek tamże.

Do morza Białego:

1) *Mezeń*, bierze początek w Wołogodzkiej gubernii. 2) *Dźwina północna* powstaje z połączenia *Jugu* i *Suchony*, i wpada do zatoki t. nazwania. Do *Dźwiny* wpadają z *prawej strony*: *Wyczegda* i *Pinoga*; a z *lewej* *Waga*. 3) *Onega* wypływa z jeziora *Łacze* i wpada do zatoki t. nazwiska.

II. *Ocean Wschodni* oblewa wschodnie wybrzeża

Cesarstwa i zachodnie posiadłości Rosyjsko-Amerykańskich.

Części Oceanu Wschodniego:

a) *Morze Berynga* (łączące się za pośrednictwem cieśniny t. nazw. z *morzem Lodowatym*) z odnogą *Anadyrską*; b) *Morze Kamczatskie* z odnogą *Awaczyńską*; i c) *Morze Ochotskie* z odnogami *Penżyńską* i *Gizygińską*.

Rzeki wpadające go tego Oceanu:

1) *Anadyr*, wypływająca z gór *Stanowej Chrebit*. 2) *Kamczatka* wypływająca z gór Kamczatskich i 3) *Amur*, który już w posiadłościach Chińskich wpada do morza Ochotskiego.

III. *Morze Bałtyckie* oblewa zachodnie wybrzeża Cesarstwa i tworzy trzy wielkie odnogi: a) *Botnicką*, b) *Finlandzką* i c) *Ryżską*.

Rzeki wpadające do tego morza:

1) *Torneo* płynąca na granicy między *Szwecją*, wpada do odnogi Botnickiej. 2) *Kiumeń*, wypływająca z jezior Finlandzkich, wpada do zatoki Finlandzkiej. 3) *Newa* wypływa z jeziora *Ładogi* i wpada do tejże zatoki. 4) *Narowa* wypływa z jeziora *Pejpus* i wpada do tejże zatoki. 5) *Dźwina Zachodnia* wypływa z jeziora *Dwinca* w gubernii Twerskiej i wpada do zatoki Ryżskiej. Wpada do niej z *lewą stroną Uta*. 6) *Niemen* wynika w gubernii Mińskiej, i w Prussiech już wpada do morza. Wpadają do Niemna z *prawą stroną*:

Wilia; z lewej: *Szczara* i *Hańcza*. 7) *Wisła* wypływa z Szlązka Austriackiego, i pod Toruniem wchodzi do Pruss. Poboczne rzeki wpadające do Wisły z *prawej strony*: *Wieprz*, *Narew*, (do której wpadają z prawej strony *Biebrza*, a z lewej *Bug*, z rzeczką *Muchawcem*); a z lewej *Pilicę*.

IV. *Morze Czarne* oblewa południowe i południowo-zachodnie wybrzeża Cesarstwa.

Rzeki wpadające do tego morza:

1) *Dunaj*, należy do Rossyi niedaleko już ujścia, stanowiąc granicę od Turcyi. Wpada do niego z lewej strony *Prut*, który płynie na granicy między Bessarabią i W. X. Mołdawskiem. 2) *Dniestr* wypływa z Galicyi i wpada do morza, tworząc zatokę czyli liman tegoż nazwiska. 3) *Boh* wypływa z gór Karpatskich na granicy Galicyi, i tworzy od Nikołajewa liman, który przy ujściu łączy się z limanem Dniepru. 4) *Dniepr* bierze początek w gubernii Smoleńskiej i przy ujściu do morza tworzy obszerny liman tegoż nazwiska. Poboczne rzeki wpadające do Dniepru: z *prawej strony*: a) *Berezyna*; b) *Prypeć* (z wpadającemi do niej z prawej strony: *Horyniem*, a z lewej *Jasiołdą*); z lewej zaś strony: c) *Desna* i d) *Soża*. 5) *Kubań* wypływa z gór Kaukazkich i dzieląc się na dwa ramiona, z których południowe wpada do Czarnego, a północne do Azowskiego morza, tworzy wyspę *Tamań*. Wpada do niej z lewej strony *Laba*.

V. *Morze Azowskie* (łączące się przez cieśninę *Kierczeńską* czyli *Taurycką* z morzem Czarném) z zatoką *Siwasz*.

Rzeki wpadające do tego morza:

1) *Don* wynika z małego jeziora *Iwanowskiego* w gubernii *Tulskiej* i wpada do morza szerokim limanem. Poboczne rzeki z *prawej strony*: *Doniec*; z *lewą* zaś: *Woroneż*, *Choper* i *Niedźwiedzica*.

VI. *Morze Kaspjskie*, będąc opasane zewsząd lądem, nosi także nazwisko jeziora.

Rzeki wpadające do tego morza:

1) *Wołga*, największa rzeka europejska, bierze początek w gubernii *Twerskiej* z kilku bagien *Wołchońskiego Lasu* i 8 głównymi odnogami wpada do morza. Długość jej koryta wynosi 3,350 wiorst. Najważniejsze rzeki wpadające do niej z *prawej strony*: a) *Oka* z pobocznymi rzekami *Mokszą* z prawej, i *Moskwą* z lewej; b) *Sura*; c) *Swijaga*; z *lewą* strony: a) *Twercą*; b) *Mołoga*; c) *Szeksna*; d) *Kostroma*; e) *Unża*; f) *Wetługa*; g) *Kama*, z pobocznymi rzekami *Wiatką* z prawej strony, i *Czusuwoju* i *Biełtoju* z lewej; h) *Samara*. 2) *Ural* wypływa z gór *Uralskich*. Wpada do niego z *lewą* strony *Ilek*. 3) *Kuma*. 4) *Terek* wypływa z gór *Kaukazkich* i wielu płytkimi ramionami wpada do morza. 5) *Kura* wypływająca z gór *Araratu*.

JEZIORA.—*Ładoga*, największe w Europie; *Onega*;

Kubeńskie; Bieto-Oziero; Ilmen; Pejpus; Sajma; Czany; Atyn czyli Teleckie; Batchasz; Bajkat i Gokczy. — Jeziora sól dające: *Krymskie, Astra-chaniskie i Eltońskie.*

KANAŁY.—Dla ułatwienia wewnętrznej komunikacyi za pośrednictwem rzek i jezior, urządzone są kanały.

1) Połączenie morza Bałtyckiego z Kaspijskiem:

a) *System Górno-Wotockiego Kanału:* rzekami *Wotgą, Twercą, Górno-Wotockim kanałem,* rzekami *Cną, Mstą* do jeziora *Ilmen*, które omija się *kanałem Nowogrodzkim* lub też *Wyszerskim*, dalej rzeką *Wotchowem, kanałem Ładogi i Newą* do odnogi Finlandzkiej.

b) *System Tychwińskiego kanału:* rzekami *Wotgą, Motogą, Wotczyną, kanałem Tychwińskim,* rzekami *Tychwinką, Siasią, kanałem Siaskim,* rzeką *Wotchowem, kanałem Ładogi i Newą* do odnogi Finlandzkiej.

c) *System Maryińskiego kanału:* rzekami *Wotga, Szeksną, kanałem Bietozierskim* (którym omija się *Bieto-Oziero*), rzeką *Kowzią, kanałem Maryińskim,* rzeką *Wytegrą, kanałem Oneżskim* (którym omija się jezioro *Onega*) rzeką *Swir, kanałem Swirskim,* rzeką *Siasią, kanałem Siaskim,* rzeką *Wotchowem, kanałem Ładogi i Newą* do odnogi Finlandzkiej.

Dla ułatwienia komunikacyi między Petersburgiem i Moskwą został wykopany *kanał Moskiewski*

między rzekami *Wielką Istrą* wpadającą do rzeki *Moskwy* i rzeką *Sestrą* wpadającą do *Dubny*, która znowu wpada do *Wotgi*.

2) Połączenie morza Białego z Bałtyckiem i Kaspijskiem:

a) *System kanału Księcia Aleksandra Wirtemberskiego*: rzekami *Północną Dziwiną*, *Suchoną*, jeziorem *Kubeńskim*, rzeką *Porozowicą*, kanałem *Księcia Aleksandra Wirtemberskiego* i rzeką *Szekoną* do *Wotgi*; ztąd zaś na prawo *systemem kanału Maryińskiego* do Bałtyckiego morza, i na lewo *Wotgą* do Kaspijskiego.

3) Połączenie morza Czarnego z Bałtyckiem:

a) *System kanału Berezynskiego*: rzekami *Dnieprem*, *Berezyną*, kanałem *Berezynskim*, rzekami *Utta* i *Zachodnią Dziwiną* do zatoki *Ryżskiej*.

b) *System kanału Ogińskiego*: rzekami *Dnieprem*, *Prypecią*, *Jasiołdą*, kanałem *Ogińskim*, rzekami *Szczarą* i *Niemnem* do morza Bałtyckiego.

c) *System kanału Królewskiego*: rzekami *Dnieprem*, *Prypecią*, *Jasiołdą*, *Piną*, kanałem *Królewskim*, rzekami *Muchawcem*, *Bugiem*, *Narwią* i *Wistą* do morza Bałtyckiego.

4) Połączenie Wisły z Niemnem:

a) *System kanału Augustowskiego*: rzekami *Wistą*, *Narwią*, *Biebrzą*, *Nettą*, kanałem *Augustowskim*, rzekami *Hańczą* i *Niemnem* do Bałtyckiego m.

POŁOŻENIE, GÓRY. — Rossya w ogólności ma powierzchnię bardziej równą niż górzystą. Znaczniejsze góry są: 1) *Finlandzkie* przedłużające się od gór Skandynawskich. 2) *Ołoneckie* w Ołoneckiej gubernii, otaczają jezioro Oneżskie. 3) *Wielka wzniesiona płaszczyna* czyli *Wałdajskie góry*, w guberniach Twerskiej, Nowogrodzkiej, Pskowskiej, Witebskiej i Smoleńskiej. 4) *Odnogi gór Karpackich* czyli *Sandomierskie góry* w południowej części Królestwa Polskiego. 5) *Tauryckie* na półwyspie Krymskim, między którymi najwyższa *Czatyry-Dach* (4,740 stóp nad powierzchnią morza). 6) *Kaukazkie*, między morzem Czarnem i Kaspijskiem, stanowią one granicę między Europą i Azją. Najwyższymi szczytami tych gór są *Elbrus* (18,493 stóp n. p. m.), *Bezimienna* (16,913 st. n. p. m.) i *Kazbek* (16,532 st. n. p. m.). 7) *Uralskie* między Europą i Azją. Średnia ich część nosi nazwisko *Uralu Wierzchoturskiego*; południowa zaś część ma nazwisko *Uralu Orenburskiego*, który rozgałęzia się na dwa ramiona: *Obszczij Syrt* ku południo-zachodowi, i *właściwy Ural* czyli *góry Huberlińskie* ku południowi. 8) *Attajskie* w południowo-zachodniej Syberii, których jedno ramię nosi nazwisko *Matego* czyli *Russkiego Attaju*; *Wielki zaś Attaj* należy do Chin. 9) *Sajańskie* w południowej części gubernii Enisejskiej i w południowo-zachodniej Irkuckiej. 10) *Bajkalskie* otaczające jezioro Bajkał. 11) *Ner*

czyjskie między rzekami *Szyłką* i *Argunią*. 12) *Jabłonnej Chrebiet* w południowej i południowo-wschodniej części Jakutskiego obwodu. 13) *Stanowij Chrebiet* na północnem i północno-zachodniem wybrzeżu morza Ochotskiego i dalej ku wschodowi aż do cieśniny Berynga. 14) *Kamczatskie*, na półwyspie Kamczatce; między niemi znajduje się bardzo wiele wulkanów.

PRZYŁADKI. — *Kanin* u wejścia do morza Białego; *Północno-Wschodni* na morzu Lodowatym; *Czukocki* nad cieśniną Berynga i *Łopatka* na południe Kamczatki.

WYSPY. — Znaczniejsze wyspy: a) na Oceanie Północnym: *Katgiew*; *Nowa-Ziemia* (*Nowaja-Ziemia*); *Wajgacz*, oddzielona od lądu cieśniną tegoż nazwiska; *Archipelag ujścia Leny*; wyspy *Lachowskie*, (*Nowa Syberya* i inne); i wyspy *Niedźwiedzie*; b) na morzu Białem: *Sołowiecka*; c) na oceanie Wschodnim: *Kurylskie*, *Aloutskie*, *Berynga* i *Miedziana*; d) na morzu Bałtyckiem: wyspy *Aland*, *Kotlin*, *Hochland*, *Dago*, *Oesel* (*Ezel*), i *Worms*.

PÓŁWYSPY. — *Kolski* czyli *Laplandski*, *Katgiew*, *Kamczatka* i *Taurycki* czyli *Krym*, łączący się między morzem *Perekopskim* ze stałym lądem.

PODZIAŁ. — Pod względem politycznym Cesarstwo Rosyjskie składa się z trzech głównych części: z właściwego Cesarstwa, Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Finlandzkiego. Pod względem zarządu Cesarstwo dzieli się na 57 gubernij, 4 obwody

i 3 ziemie; *Królestwo Polskie* na 5 gubernij; *Wielkie zaś Księstwo Finlandzkie* na 8 gubernij. Do podziału tego nie weszły *posiadłości Rossyjsko-Amerykańskie*, *Kirkizskie stepy* i niektóre części *Kaukazu* zostające pod zarządem wojennym.

Cesarstwo Rossyjskie pod względem jeograficznym można podzielić na trzy główne części, a mianowicie: A) *Rossyę Europejską* (z *Królestwem Polskiem* i *Wielkiem Księstwem Finlandzkim*); B) *Rossyę Azyatyczną* (*Syberyę* i *Kraj Kaukazki*; i C) *Posiadłości Amerykańskie*.

A) ROSSYA EUROPEJSKA.

POŁOŻENIE I GRANICE. — Rossya Europejska zajmuje większą część wielkiej płaszczyzny Wschodnio-Europejskiej i graniczy *na północ*: z Północnym oceanem; *na wschód*: z Syberyą i Stepami Kirgizów; *na południe*: z morzem Kaspijskiem, głównym łańcuchem gór Kaukazkich, morzem Czarnem i Turcyą Europejską; *na zachód* z Wielkiem Księstwem Mołdawskiem, Cesarstwem Austryackiem, Prussami, morzem Bałtyckiem, Szwecyą i Norwegią.

I. WŁAŚCIWA ROSSYA EUROPEJSKA.

Właściwa Rossya Europejska (mająca rozległości 90,967 mil kwadr. i przeszło 54 milion. mieszkańców), pod względem topograficznym, może być podzieloną na 5 *krain* czyli *stron*, a te są:

1) STRONA LEŚNA.

Strona leśna, z przyczyny wielkiego obszaru jaki zajmuje, może być jeszcze podzieloną na 4 przestrzenie, a mianowicie:

a) *Przestrzeń północna*, zawiera w sobie 4 gubernie: *St. Petersburgską, Ołonecką, Archangelską* i *Wotogodzka*. Ziemia nieurodzajna i kamienista, po większej części złożona z bagien i trzęsawisk, wydaje bardzo niewielką ilość zboża, lecz za to bardzo wiele lasu (mianowicie drzew iglastych), jest wielka obfitość zwierząt dostarczających drogich futer, także zwierząt wielorybowych, ptastwa i ryby; mieszkańcy północni utrzymują liczne stada reniferów. Klimat zimny. Oprócz Rosyan, zamieszkują tu Finnowie, Lapończycy i Samojedzi; w gubernii Petersburskiej jest 13 osad Niemieckich.

GUBERNIA PETERSBURSKA: *St. Petersburg* przy ujściu Newy, stolica Cesarstwa i rezydencja CESARZA, pierwsze miasto pod względem handlu: godne tu są uwagi: Cesarski pałac zimowy z ermitażem czyli galerią obrazów, cerkiew Izaaka, gmach admiralicyi, biblioteka publiczna, licząca 600,000 tomów i 17,000 rękopisów, stały most na Newie, i wiele innych gmachów. Z zakładów naukowych zasługują na uwagę: 6 akademij i uniwersytet. Fabryk przeszło 250; ważniejsze z nich są fabryki cukru, lin okrętowych i tytoniu. Z Petersburga idzie kolej żelazna do Car-

skiego Siota, Pawłowska i Moskwy. (475,000 mieszkańców).

Kronstadt, na wyspie *Kotlin* w zatoce Finlandzkiej, wojenny i kupiecki port, silnie warowny. (55.000 mieszkańców).

Carskie Sioto, ma dwa wspaniałe pałace cesarskie i przy nich piękne ogrody. Niedaleko zład na górze *Putkow* urządzono obserwatorium astronomiczne, jedno z pierwszych w całym świecie.

Peterhof nad zatoką Finlandzką, miasto powiatowe, ma pałac cesarski i ogród ozdobiony licznymi fontannami, szlifiernię i fabrykę papieru.

Nowa Ładoga, ma bardzo ważne urządzenia hydro-techniczne z granitu.

2. GUBERNIA OŁONECKA: *Petrozawodzk* nad jeziorem *Onega*, miasto gubernialne, ma działolejnie.

Wytegra nad rzeką tego nazw. jedno z lepszych miast w gubernii.

3. GUBERNIA ARCHANGELSKA: *Archangelsk* nad Północną Dźwiną, miasto gubernialne, port z warsztatami okrętów; prowadzi ono znaczny handel morski.

Onega przy ujściu rzeki *Onegi*, prowadzi znaczny handel drzewem z Anglią.

Koła, najdalej ku północy leżące miasto w całej Rosyi.

Do gubernii Archangielskiej należą wyspy: *Kat-guew*, *Wajgacz* i *Nowa Ziemia*.

✦ GUBERNIA WOŁOGODZKA: *Wotogda* nad rzeką t. n., miasto gubernialne, prowadzi znaczny handel.

Wielikij-Ustiug, przy połączeniu Jugu z Suchoną, ma znaczny przemysł.

b) *Przestrzeń Nadbaltycka* zawiera w sobie trzy gubernie: *Estońską* (*Estlandzką*, *Inflandzką* (*Liflandzką* i *Kurlandzką*). Ziemia tu niezbyt urodzajna, jednak wydaje podostatkami zboża. Lasu wielka obfitość. Mieszkańcy utrzymują liczne stada owiec. W gubernii Inflantskiej najwięcej jest fabryk. Handel dosyć obszerny, któremu sprzyja sąsiedztwo morza Baltyckiego. Klimat zimny, który łagodzi nieco wpływ morza. Południową część Inflant i całą Kurlandję zamieszkują Łotysze (plemię Litewskie), pozostałą zaś część Estończycy; szlachtę zaś i ludność miast stanowią po większej części Niemcy (100,000). W Kurlandyi są także Litwini i Żydzi.

✦ GUBERNIA ESTOŃSKA: *Rewel* nad zatoką Finlandzką, miasto gubernialne, port wojenny i kupiecki, silnie warowny.

Hapsal port kupiecki (kapiele).

Do gubernii Estońskiej należą wyspy: *Dago* i *Worms*.

✦ GUBERNIA INFLANTSKA: *Ryga* nad Zachodnią Dźwiiną, miasto gubernialne i silna forteca z arsenałem; prowadzi ono bardzo obszerny handel morski. Len stanowi główny przedmiot wywozu. (58,000 m.)

Dorpat, nad rz. *Embach*, ma uniwersytet i obserwatoryum astronomiczne.

Do gubernii Inflantskiej należy wyspa *Oesel* (*Ezel*).

☞ GUBERNIA KURLANDZKA: *Mitawa* nad rzeką *Aa*, miasto gubernialne, niegdyś stolica Księstwa Kurlandyi.

Libawa i *Windawa* miasta portowe.

Potağa (*Polangen*), ma komorę celną (kąpiele).

c) *Przestrzeń Wałdajska*, zawiera w sobie następujące gubernie: *Nowgorodzka*, *Twerska*, *Pskowska* i *Smoleńska*. Ziemia w pierwszych dwóch guberniach, po większej części łąkowa i niezbyt urodzajna, w gubernii Pskowskiej rodzi się dobry len; gubernia zaś Smoleńska, pomimo piaszczystego gruntu, z całej tej przestrzeni jest najżyźniejszą i rodzi podstatkiem zboża. *Przestrzeń Wałdajska* ma wielką obfitość lasu. Mieszkańcy, oprócz kilku tysięcy Finnów (*Korelów*), są Rosyjanie.

☞ GUBERNIA NOWGORODZKA: *Nowgorod* (*Nowogród*) nad wypływem *Wołchowa* z jeziora *Ilmen*, miasto gubernialne, niegdyś było stolicą Rzeczypospolitej Nowogorodzkiej i należało do Związku Hanzeatyckiego; prowadzi znaczny handel.

Staraja-Rusa, główne miasto osad żołnierskich (wojennych posielenij), ma źródła solne.

☞ GUBERNIA TWERSKA: *Twer* przy ujściu *Twercy* do *Wołgi*, miasto gubernialne, ma znaczny przemysł i handel.

Rzew nad Wołgą, ważna rzeczna przystań; prowadzi znaczny handel wodą z Petersburgiem.

Torżok nad Twercą, ma fabryki skór i kurdybanu.

10. GUBERNIA PSKOWSKA: *Pskow* nad rzeką *Wieliką*, miasto gubernialne, dosyć starożytne; niegdyś także należało do Związku Hanzeatyckiego.

11. GUBERNIA SMOLEŃSKA: *Smoleńsk* po obu stronach Dniepru, miasto gubernialne dosyć handlowe.

Wiaźma nad rzeką t. n., jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

Gzatsk nad rzeką t. n., prowadzi znaczny handel, zbożem.

d) *Przestrzeń nisko położonego kraju*, zawiera w sobie następujące gubernie: *Witebską*, *Mohilewską*, *Wileńską*, *Kowieńską*, *Grodzieńską*, *Mińską* i północną część *Wotyńskiej*; południowa zaś część gubernii *Wotyńskiej* jest dosyć górzysta. Najniżej położona część tej przestrzeni, przetrzynięta siecią rzek i zawierająca wielką ilość błot (Pińskie), bagien i trzęsawisk — nosi nazwisko *Polesia*. — Ziemia niezbyt urodzajna, po większej części piaszczysta, jednak są miejsca i dość żyzne. Zboża podostatkiem, lasu zaś wielka obfitość. Z dzikich zwierząt są łosie, niedźwiedzie, dziki, sarny, a w *Białowieżskiej puszczy* (powiecie Prużańskim gubernii Grodzieńskiej utrzymują się jeszcze *żubry*. Gubernia Grodzieńska ma liczne fabryki sukna. — Klimat dość umiarkowany, na

Polesiu zaś wilgotny, skutkiem czego powstaje tu choroba *kołtun*. Mieszkańcy składają się z Polaków, Białorusinów, Litwinów, Zmudzinów, i niewielkiej liczby Tatarów; większą zaś część ludności gubernii Wołyńskiej stanowią Rusini. W miastach i miasteczkach znaczna jest ilość Żydów.

12. GUBERNIA WITEBSKA: *Witebsk*, nad zachodnią Dźwiną, miasto gubernialne.

Dynaburg nad Z. Dźwiną, silna forteca.

Połock, przy ujściu Połoty do Z. Dźwiny, jedno z lepszych miast w gubernii.

13. GUBERNIA MOHILEWSKA (1): *Mohilew* nad Dnieprem, miasto gubernialne, i ma znaczny handel.

Homel, drugie miasto po Mohilewie pod względem handlu.

Horyhorki z wyższą szkołą agronomiczną.

14. GUBERNIA WILEŃSKA: *Wilno* przy ujściu Wilenki do Wilii, miasto gubernialne, niegdyś stolica Litwy, założone przez Gedymina w r. 1322; zawiera ono w sobie wiele starożytnych pamiątek krajowych. Godne są uwagi: kościół katedralny z kaplicą Św. Kazimierza, kościółek Św. Anny, w stylu czysto-gotyckim, Ostra-Brama z cudownym obrazem Bogarodzicy; obserwatoryum astronomiczne (założone w r. 1753

(1) Gubernie Witebska i Mohilewska stanowią tak zwaną *Białoruś*.

przez księdza Żebrowskiego, za pieniądze ofiarowane na ten cel przez księżną Elżbietę Puzyninę), mury Sto-Jańskie, w których się mieścił uniwersytet, a później akademii medycy. — Okolice Wilna odznaczają się malowniczością widoków.

Troki, niegdys miasto wojewódzkie, dziś zaś niewielkie miasteczko powiatowe, otoczone z trzech stron jeziorem; na jednej z wysepek, znajdujących się na jeziorze, leżą malownicze ruiny zamku Kiejstuta. W Trokach mieszkają *Karaimi*. (500).

15. GUBERNIA KOWIEŃSKA (1): *Kowno*, przy ujściu Wilii do Niemna, miasto gubernialne. Niedaleko Kowna między górami, leży piękna *Kowieńska dolina*.

Wiłkomierz, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

Jurborg, miasteczko pograniczne z komorą celną.

16. GUBERNIA GRODZIĘSKA: *Grodno* nad Niemnem, miasto gubernialne. Niedaleko od Grodna leżą sławne wody *Druskienickie*.

Brześć-Litewski, przy ujściu Muchawca do Bugu, silna forteca.

Białystok, nad Białą, jedno z lepszych miast w gubernii, ma pałac królewski, w którym się teraz mieści instytut panien. Powiat Białostocki liczy najwięcej fabryk sukiennych.

(1) Część gubernii Kowieńskiej stanowiła niegdyś *Księstwo Żmudzkie*.

11. GUBERNIA MIŃSKA (1): *Mińsk* nad Swisłoczą, miasto gubernialne.

Bobrujsk nad Berezyną, silna forteca.

Pińsk nad Piną, miasto handlowe, leży wśród błot obszernych.

12. GUBERNIA WOŁYŃSKA (*Wołyń*): *Żytomierz* nad Teterewem, miasto gubernialne.

Ostrog nad Horyniem, niegdyś rezydencya książąt Ostrogskich, a dziś niewielkie miasteczko powiatowe.

Tu była pierwszy raz wydrukowana Słowiańska Biblia. W powiecie Ostrogskim leży miasteczko *Stawuta*, mające fabrykę sukna i cukru.

Dubno nad Ikwą, miasto handlowe.

Krzemieniec między górami, w bardzo malowniczej pozycji. Na jednej z gór otaczających miasto, leżą zwaliska zamku królowej *Bony*.

W powiecie Krzemienieckim leży nad granicą od Galicyi miasteczko *Radziwittów*, z główną komorą celną.

2) STRONA FABRYCZNA.

Strona fabryczna zawiera w sobie następujące gubernie: *Moskiewską*, *Władimirską*, *Niżegorodzką*, *Jarostawską*, *Kostromską*, *Kazańską*, *Tulską*,

(1) Gubernie: Wileńska, Grodzieńska i Mińska, nosiły dawniej nazwisko — *Litewskich* czyli *Litwy*.

Katużską, Razańską i północną część Tambowskiej. Ziemia tu niezbyt urodzajna, i pomimo starannej uprawy, rodzi po większej części tylko żyto i len: produkcyja jednak zboża nie jest dostateczna dla wykarmienia zbyt licznej ludności. Ogrodnictwo tu w dość dobrym stanie. Lasu wielka obfitość, mianowicie drzew liściowych. Fabryki i przemysł w bardzo kwitnącym stanie; handel dosyć obszerny. Mieszkańcy (oprócz *Taturów* w gubernii *Kazańskiej* i niewielkiej ilości *Finnów* w *Niżegorodzkiej, Kostromskiej i Razańskiej* gubernii), są *Rosyianie*.

12 GUBERNIA MOSKIEWSKA: *Moskwa*, nad rzekami *Moskwą* i *Jauzą*, pierwsza stolica Cesarstwa, i pierwsze miasto pod względem fabryk i wewnętrznego handlu w całej *Rosyji*. Godne są uwagi: *Kreml*, starożytna twierdza z pałacem Cesar skim, *Uspeński Sobor*, w którym się koronują Cesarze *Rosyjscy*, *Granowita Pałata* — muzeum pamiątek krajowych; ma także uniwersytet i wiele innych zakładów naukowych i dobroczynnych. Fabryk w *Moskwie* liczą 4,100, z których ważniejsze są wyrobów bawełnianych i jedwabnych. (350,000 m.)

Sierpuchow, ma znaczne fabryki wyrobów bawełnianych i parusiny.

Kotomna, nad rzeką *Moskwą*, ma znaczne fabryki materij bławatnych, także srebro i złoto-litych.

Godne są uwagi wsie: *Pawłowo* z ogromną fa-

bryką sukna, *Werbilcowo* z fabryką porcelany i *Carewo* z fabryką perkali.

20. GUBERNIA WŁADIMIRSKA: *Władimir* nad Kłazmą, miasto gubernialne.

Szuja, ma liczne fabryki bawełnianych wyrobów. W powiecie Szujskim leży wieś *Iwanowo*, mająca także liczne fabryki tegoż rodzaju.

Murom ma wiele fabryk płótna flamandzkiego, żaglowego i skór.

21. GUBERNIA NIŻEGOROUZKA: *Niżnij-Nowgorod* nad rzekami Wołgą i Oką, miasto gubernialne. Tu się odbywa jarmark najważniejszy w całym Cesarstwie.

Arzamas, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii, ma bardzo znaczne fabryki skór.

Gorbatów nad Oką, ma także znaczne fabryki. W powiecie Gorbatowskim leżą wsie *Pawłowo* i *Worsma*, sławne fabrykami żelaznych i stalowych wyrobów.

22. GUBERNIA KAZAŃSKA: *Kazań*, nad rzeką Kazanką, miasto gubernialne, a niegdyś stolica carstwa Kazańskiego, ma uniwersytet z osobnym wydziałem języków wschodnich. (41,000 m.)

Czystopol nad Kamą, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii, ma znaczny przemysł i handel.

23. GUBERNIA JAROSŁAWSKA: *Jarostawł* nad Wołgą, miasto gubernialne, ma liceum Demidowa, fabryki płótna i serwet.

Rybinsk nad Wołgą, najważniejsza przystań rzeczna w całej Rosyi; miasto to prowadzi bardzo obszerny handel zbożem.

Uglicz nad Wołgą, ma przystań i liczne fabryki.

Bostow. nad jeziorem Rostowskim, sławne jarmarkiem. W samym mieście i okolicach jego kwitnie ogrodnictwo.

4. GUBERNIA KOSTROMSKA: *Kostroma* przy ujściu Kostromy do Wołgi, miasto gubernialne, ma liczne fabryki płótna.

Halicz nad jeziorem t. nazw., jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

Kineszma nad Wołgą, pod względem fabryk zajmuje pierwsze miejsce w gubernii.

26. GUBERNIA KAŁUŻSKA: *Kaługa* nad Oką, miasto gubernialne, prowadzi znaczny handel zbożem.

Kozielsk, ma liczne fabryki parusiny.

Barowsk, ma znaczne fabryki i handel.

Suchiniczy, prowadzi znaczny handel pieńką.

7. GUBERNIA TOLSKA: *Tuta* nad Upą, miasto gubernialne; ma ogromną fabrykę broni i liczne fabryki kruszcowych wyrobów. (52,000 m.)

Bielew nad Oką, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

7. GUBERNIA RAZAŃSKA. *Razań* nad Oką, miasto gubernialne.

Kasimow nad Oką, ma dość znaczne fabryki skór.

3) STRONA GÓRNICTWA.

Strona górnictwa zawiera w sobie 3 gubernie: *Permską*, *Orenburgską* i *Wiatską*. Zachodnia pochyłość gór Uralskich obfituje w kopalnie żelaza i miedzi; na wschodniej zaś pochyłości oprócz kopalni żelaza i miedzi, są jeszcze kopalnie złota i platyny. Mieszkańcy oprócz górnictwa trudnią się jeszcze przyrządzaniem wyrobów z drzewa i łyka lipowego, ma nowicie między rzekami Wiatką, Wołgą i Kamą. Ludność składa się oprócz Rossyan, z Wotiaków, Biserмянów, Czeremisów, Tatarów, Tępciarów, Męszczęjaków, Baszkirów, Wogułów, Czuwaszów i Mordwy.

28. GUBERNIA PERMSKA: *Perm* nad Kamą, miasto gubernialne, ma znaczną przystań rzeczną.

Ekaterynburg nad Isetem, główny zarząd kopalniami jak skarbowemi, tak i prywatnemi, w guberniach Orenburgskiej, Permskiej, Wiatskiej i Kazańskiej. Niedaleko od Ekaterynburga, leży sławna *Wierchnieisetska* huta należąca do Jakowlewa, a w odległości 15 wiorst *Berezowskie* kopalnie złota.

Irbit nad rzeką t. nazw., miasto sławne jarmarkiem.

Wierchoturje nad Turą, ma w swoim powiecie bardzo liczne kopalnie i huty, między którymi znaczniejsze: *Niznie-Tagilska* huta należąca do Demidowa i ogromna wieś *Tagil* (20.000 mieszkań.), mająca

nadzwyczaj bogate kopalnie platyny, a także *Boho-
słowskie* huty z bogatemi kopalniami złota i miedzi.
W Tagilu robi się znaczna ilość żelaznych lakierowa-
nych wyrobów i kufrów obijanych blachą.

Solikamsk, ma w swoim powiecie dosyć ważne
warzalnie soli.

GUBERNIA ORENBURSKA: *Ufa*, przy ujściu Ufy do
Białej, miasto gubernialne.

Troick z komorą celną. Tu się odbywa zamiana
towarów, które przychodzą karawanami ze środkowej
Azyi.

Orenburg nad Uralem, forteca i rezydencya Oren-
burskiego wojennego gubernatora. Pod zarządem O-
renburskiego wojennego gubernatora zostają Kirgizi
małej Ordy, których liczą około 1 miliona.

GUBERNIA WIATSKA: *Wiatka* nad rzeką t. nazw.,
miasto gubernialne, prowadzi znaczny handel z Ar-
changielskiem.

Etabuğa nad Kamą, bogate i handlowe miasto.

4) STRONA ROLNICZEGO PRZEMYSŁU.

Strona rolniczego przemysłu zawiera w sobie na-
stępujące gubernie: południową część *Wołyńskiej*,
Podolską, *Kijowską*, *Półtawską*, *Czernihowską*,
Charkowską, *Kurską*, *Orłowską*, *Woroneżską*,
(oprócz południowej stepowej części), większą część
Tambowskię, *Penzeńską*, *Simbirską*, północną część

Saratowskiej i zachodnią *Samarskiej*. Ziemia tu nadzwyczaj żyzna i wydaje wszystkie rodzaje zboża, a mianowicie pszenicę, konopie i tytoń. Mieszkańcy hodują liczne stada rogatego bydła, koni i owiec; oprócz tego znajdują się tu liczne fabryki cukru i skór, a także warzalnie saletry i łożu. Mieszkańcy składają się oprócz *Rossyan*, *Małorossyan* i *Rusinów*, z *Poła-ków* (w *Podolskiej* i *Kijowskiej*) *Finnów* i *Tatarów* (w *Penzeńskiej* i *Simbirskiej*); w miastach i miasteczkach (gubernii *Podolskiej*, *Kijowskiej*, *Czernigowskiej* i *Poławskiej*) mieszkają *Zydzi*.

GUBERNIA *PODOLSKA* (*Podole*): *Kamieniec Podolski* nad *Smotryczem*, miasto gubernialne, zabudowane na skalistej górze, w bardzo malowniczej pozycji.

Mohilow nad *Dniestrem*, prowadzi bardzo znaczny handel zbożem.

W powiecie *Braclawskim* leżą dość znaczne miasteczka: *Niemirów* i *Tulczyn*.

GUBERNIA *KIJOWSKA* (*Ukraina*): *Kijów* nad *Dnieprem*, miasto gubernialne i silna forteca z arsenałem. Godne są uwagi: *Peczerska Ławra* czyli monastyr z pieczarami, w których spoczywają ciała Świętych; *Sobór Sw. Zofii*, architektury bizantyńskiej; tak zwana *Złota Brama*, której pozostały szczątki do dziś; *uniwersytet Sw. Włodzimierza*, *akademia duchowna* (Prawosławna), i wiele innych zakładów naukowych. (48,000 mieszk.). Niedaleko od *Kijowa* leży

Miezygorska fabryka fajansowych i porcelanowych wyrobów.

Berdyczow, miasto bardzo handlowe, sławne swojemi jarmarkami. (35,000 mieszk., między którymi $\frac{3}{4}$ Żydów).

Human, miasto powiatowe i główne siedlisko zarządu osad żołnierskich w gubernii Kijowskiej i Podolskiej. Niedaleko od miasta, leży sławny ze swej piękności ogród *Zofijówka*, należący do CESARZOWEJ.

W powiecie Wasilkowskim leży miasteczko *Białocerkiew*, pięknie zabudowane i dosyć handlowe.

3. GUBERNIA POŁTAWSKA: *Poltawa* nad Worskłą, miasto gubernialne.

Romny nad Sułą, sławne jarmarkami, mianowicie na wełnę.

Kremieńczug nad Dnieprem, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii i główne miejsce zarządu wszystkich osad żołnierskich w guberniach południowych. Tu jest główny skład soli, która się przywozi z Krymu i rozwozi się ztąd Dnieprem; miasto to prowadzi także obszerny handel drzewem, smołą i dziegciem, który się tu spławia z północnych gubernij.

4. GUBERNIA CZERNIGOWSKA (1): *Czernigow* nad Desną, miasto gubernialne.

(1) Gubernie Połtawska i Czernigowska, noszą nazwisko *Małorossyi*.

Nieżyn, największe miasto jak pod względem ludności, tak i pod względem handlu w całej gubernii, ma liceum księcia Bezborodko i znaczne plantacje tytoniu. (17,000 m.)

W powiecie Konotopskim leży miasteczko *Baturyn*, założone przez Stefana Batorego, było niegdyś rezydencją hetmanów Małorossyjskich.

35. GUBERNIA CHARKOWSKA: *Charkow* nad Łopanią, miasto gubernialne i dosyć handlowe, ma uniwersytet i znakomite jarmarki. (45,000 m.)

Sumy nad Psiołem, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

Czugujew nad Dońcem, główne miasto osad żołnierskich w gubernii Charkowskiej.

6. GUBERNIA KURSKA: *Kursk* nad Sejmem, miasto gubernialne.

Rylsk nad Sejmem, miasto przemysłowe. — W powiecie Rylskim leży wieś *Głuszkowo* z obszerną fabryką sukna.

Bietgorod nad Dońcem, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

GUBERNIA ORŁOWSKA: *Oreł* nad Oką, miasto gubernialne, dosyć handlowe i przemysłowe; zboże i pieńka stanowią główny przedmiot handlu. (32,000 mieszk.)

Jelec nad Sosną, prowadzi znaczny handel mąką. (26,000 m.)

Botchow, ma znaczne fabryki skór.

Briańsk nad Desną, ma działolejnię, wielki arsenał i fabryki lin okrętowych.

8. GUBERNIA WORONEŻSKA: *Woroneż* nad rzeką tegoż nazw., miasto gubernialne, prowadzi znaczny handel. (45,000 m.)

Ostrogózk nad Sosną, miasto dosyć handlowe i jedno z lepszych w gubernii.

W gubernii Woroneżskiej nad rzeką Bitiugiem, jest przeszło 100 zakładów stadnych rasowych koni, między którymi najlepsze są *Ortowa*, będące teraz własnością skarbu.

9. GUBERNIA TAMBOWSKA: *Tambow* nad Cną, miasto gubernialne, prowadzi ono znaczny handel łojem, skórami i wełną. W powiecie Tambowskim jest także kilka zakładów stadnych rasowych koni.

Kozłow nad Woroneżem, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii, ma bardzo znaczne warzalnictwo łaju.

Morszańsk nad Cną, główne ognisko handlu zbożem.

Lebiediań nad Donem, sławne jarmarkami (mianowicie na konie), na których się odbywają wyścigi konne.

10. GUBERNIA PENZEŃSKA: *Penza* przy ujściu Penzy do Sury, miasta gubernialne, ma ogromny ogród skarbowy i przy nim szkołę ogrodnictwa.

Saransk, jedno z lepszych miast powiatowych w gubernii.

GUBERNIA SIMBIRSKA: *Simbirsk* uad Wołgą, miasto gubernialne i dosyć handlowe.

Syzrań nad Wołgą, miasto handlowe; mieszkańcy oprócz handlu trudnią się jeszcze i ogrodnictwem.

5) STRONA STEPOWA.

Strona stepowa zawiera w sobie *Obwód Bessarabski*, gubernie: *Chersonską*, *Taurycką*, *Ekaterynostawską*, część *Woroneżskiej*, *Ziemie Kozaków Dońskich* i *Czarnomorskich*, gubernie: *Stawropolską*, *Astrachańską*, większą część *Saratowskiej*, *Samarskiej* i *Ziemie Uralskich Kozaków*. Ziemia tu niezbyt urodzajna, przesiękła solą; na obszernych *stepach* czyli płaszczyznach porośniętych trawą, pasą się liczne stada rogatego bydła i koni, a mianowicie owiec, które stanowią główne bogactwo mieszkańców. W miejscach bardziej żyznych rodzi się pszenica (arnautka), kukurndza, drzewa owocowe i winogron. Zupełny niedostatek lasu i wody, częste posuchy i zniszczenia które przyczynia szarańcza, stanowią główną cechę tego kraju. Mieszkańcy oprócz Rossyan, składają się z Mołdawanów, Bułgarów, Greków, Ormiańców, Kałmyków, plemion Tatarskich i Kaukazkich. Żydów i Cyganów.

OBWÓD BESSARABSKI: *Kiszeniew* nad Bykiem, miasto obwodowe i ognisko wewnętrznego handlu w całej Bessarabii. (42,000 m.)

Akkierman nad limanem Dniestru, ma w okolicach bardzo liczne winnice.

Izmait nad ramieniem Kilijskim Dunaju, miasto handlowe z warsztatem okrętów. (26,000 m.)

2. GUBERNIA CHERSOŃSKA: *Cherson* nad limanem Dniepru, miasto gubernialne i warowne, ma port i warsztaty okrętów.

Odessa nad morzem Czarnem, trzecie miasto w Rosyi pod względem morskiego handlu i wolny port; pszenica i wełna stanowią główny przedmiot wywozu. Odessa ma liceum założony przez Richelieu (60,000 m.)

Nikołajew nad limanem Bohu, razem z *Sewastopolem* zostaje pod zarządem osobnego wojennego gubernatora. Tu się znajduje admiralicya floty morza Czarnego, dwa warsztaty okrętów i port wojenny. (29,000 m.)

Woznesensk nad Bohem, główne miasto osad żołnierskich w gubernii.

40. GUBERNIA TAURYCKA: *Symferopol* nad Salgirem, miasto gubernialne i główny skład towarów przywzowowych dla całego Krymu.

Teodozja nad morzem Czarnem, port kupiecki.

Sewastopol nad morzem Czarnem, doskonały wojenny port i silnie warowny. (41,000 m.)

Bakczysaraj w pięknej dolinie między górami, niegdyś rezydencya hanów Krymskich.

Kiercz nad cieśniną Taurycką, zostaje pod osobnym zarządem Kiercz-Jenikolskiego magistratu; port kupiecki.

Południowe wybrzeże Krymu, osłonięte górami od północy, ma bardzo rokoszną roślinność. Z ogrodów znajdujących się na tem wybrzeżu, godne są uwagi: *Orianda* i *Nikitski*, będące własnością CESARZA, i ogród księcia Woroncowa w *Atupce*.

74. GUBERNIA EKATERYNOSŁAWSKA: *Ekaterynostaw* nad Dnieprem, miasto gubernialne.

Rostow nad Donem, miasto handlowe, z kąd się wysyłają zapasy dla fortec i wojska na Kaukazie.

Taganrog nad morzem Azowskiem, zostaje pod zarządem Magistratu; port kupiecki. (22,000 mieszkańców).

Nachiczewan nad Donem, zamieszkały przez Ormianów i *Mariupol* przez Greków, porty kupieckie.

ZIEMIA DOŃSKICH KOZAKÓW: *Nowoczerkask* nad Aksajem odnogą Donu, główne i jedyne miasto w Ziemi Kozaków Dońskich.

Cymlańska stаницa, słynie swojemi winami.

45. GUBERNIA STAWROPOLSKA: *Stawropol*, miasto gubernialne.

Kizlar i *Mozdok*, oba leżą nad Terekiem; pierwsze z nich produkuje znaczną ilość wódki z winogron (*Kizlarki*) i jedwabiu.

Piatigorsk, ma gorące siarczane źródła (kąpiele).

ZIEMIA CZARNOMORSKICH KOZAKÓW: *Ekaterynodar* nad Kubanią, główne miasto w Ziemi Kozaków Czarnomorskich.

46. GUBERNIA ASTRACHAŃSKA: *Astrachan* nad Wołgą, miasto gubernialne i dosyć ważne pod względem handlu i rybołówstwa na morzu Kaspijskiem. (45,000 mieszkańców).

47. GUBERNIA SARATOWSKA: *Saratow* nad Wołgą, miasto gubernialne i dosyć handlowe; ma ono dość znaczne fabryki i liczne plantacje drzew morwowych. (45,000 m.)

Carycyn nad Wołgą, miasto handlowe. — W powiecie Carycyńskim leżą: miasteczko *Dubowka* z ważną przystanią rzeczną na Wołdze, z kąd idzie żelaznokonna droga aż do Donu, i *Sarepta* kwitnąca osada Braci Morawskich (Hernhutów), słynąca produkcją gorczycy.

Wołgsk nad Wołgą, miasto handlowe.

48. GUBERNIA SAMARSKA: *Samara* przy ujściu Samary

do Wołgi, miasto gubernialne, prowadzi znaczny handel zbożem.

ZIEMIA URALSKICH KOZAKÓW: *Uralsk* nad Uralem, główne miasto w Ziemi Kozaków Uralskich, prowadzi znaczny handel rybą.

Ilecka zaszczyta, forteczka nad Ilekciem, ma znaczne żupy solne.

II. KRÓLESTWO POLSKIE.

Królestwo Polskie (ma rozległości 2,320 mil kwadratowych i 4,810,000 mieszkańców, należy w ogólności do krajów płaskich, gdzie niegdzie napiętrzonych wzgórzami, czasem nawet dochodzącemi do znacznej wysokości. Wzgórza te dzielą się głównie na dwie odnogi, z których jedno w Krakowskiem, a drugie w Sandomierskiem się rozciąga.

Przyroda ziemi Królestwa Polskiego bardzo jest rozmaita. W nadbrzeżach północnych Wisły i Bugu przeważa piasek, tu i ówdzie z gliną pomieszany. Część położona między Wisłą i granicami Pruskiemi jest w ogólności żyzna, urodzajna, miejscami wszakże piaskami i błotami przepleciona. Przykrzejsze piaski i rozleglejsze bagna zalegają strony na wschodzie Wisły i na południu Buga rozłożone, również koło Widawki w Augustowskiem, Lubelskiem w stronie południowo-wschodniej i w niektó-

rych miejscach w Krakowskiem. Grunta najurodzajniejsze są w okolicy Nidy w Sandomierskiem i ku Krakowowi na południu; przy Warszawie, w środku i około Kalwaryi i Maryampola w stronie północno-wschodniej. Łąki najpiękniejsze w Mazowieckiem i w Lubelskiem; lasy największe w Augustowskiem i Mazowieckiem; miejsca zaś najbagnistsze w okolicach Krasuego-Stawu w Lubelskiem, w Płockiem na północy i wzdłuż rzek Biebrzy i Narwi w Augustowskiem.

Królestwo Polskie ma na przestrzeniach swoich mnóstwo rzek i strumieni, które użyzniając grunta, ułatwiają zarazem przenoszone w różne strony płodów krajowych. Ze wszystkich rzek 1) *Wisła* jest największą i w całym Królestwie Polskiem jest spławną: dzieli ona królestwo na dwie niemal równe połowy i pod Toruniem wchodzi do Pruss. Przeszło 120 rzek i strumieni wpada do jej koryta, ważniejsze z nich są: a) *Bug* wypływa z Galicyi, i połączywszy się z *Narwią* wpada do Wisły; koryto jego zewnątrz królestwa płytkie, od Włodawy dopiero staje się dogodniejszym dla spławu; b) *Narew* przyjąwszy *Biebrzę* staje się spławną; c) *Wieprz* i d) *Pilica*. 2) *Niemen*, rzeka litewska, stanowi granicę z cesarstwem; od Grodna jest już spławną i dla statków większego wymiaru. 3) *Warta* prze-

biegłszy 42 mile, przez grunta nizkie i bagniste, wchodzi do W. Księstwa Poznańskiego.

Królestwo Polskie posiada jeszcze piękny *kanal Augustowski* (patrz str. 211).

Do spławów w Królestwie Polskiem używane są najpowszechniej, statki płytke ale obszerne galarami, krypami zwane; obecnie zaś do przewożenia tak ciężarów, jako też i podróźnych, służą statki parowe ze swemi gabarami, do zaprowadzenia których na Wiśle pierwszą podał myśl i głównie się przyczynił do jej wykonania hrabia Andrzej Zamojski. Drzewo spławia się w tratwach czyli więziach, często do znacznej dochodzących długości.

Królestwo Polskie posiada kilka wielkich bitych, szosowych gościńców, ułatwiających jego komunikację z Warszawą i drogę żelazną *Warszawsko-Wiedeńską*, także bardzo ważną pod względem komunikacyi.

Rolnictwo w dosyć kwitnącym stanie, do podniesienia którego znacznie się przyczynia szkoła agromiczna w *Marymoncie* pod Warszawą. Główne produkta rolnicze są: zboże wszelkiego rodzaju, kartofle, z których wypędza się wódka, len, konopie i chmiel. Lasu jest wielki dostatek. Królestwo posiada także kopalnie: żelaza, miedzi, ołowiu, cynku i ziemnych węgli. Przemysł coraz bardziej wzrasta;

z fabryk ważniejsze są: sukna, cukru, papieru, nowego srebra, jedwabnych i bawełnianych wyrobów, szkła, fajansu, żelaznych i stalowych wyrobów. Handel dość znaczny: ułatwiają go komunikacje lądowe i rzeczne.

Mieszkańcy, oprócz Polaków, składają się z Rusinów, Litwinów i osadników Niemieckich. W miastach i miasteczkach mieszkają Żydzi. Polacy i Litwini wyznają religię katolicką, Rusini greko-unicką, Niemcy zaś luterską i reformowaną.

Główny zarząd królestwem zostaje w ręku rady administracyjnej, w której prezyduje Namiestnik Cezarski.

Królestwo Polskie dzieli się na 5 gubernij, które są:

GUBERNIA WARSZAWSKA: *Warszawa* nad Wisłą, stolica Królestwa Polskiego z cytafellą. Godne są uwagi: dawny zamek Królewski, pałac Saski z b-grodem, posąg Kopernika, 32 kościoły, obserwatorium astronomiczne, ogród botaniczny, bank, gabinet zoologiczny, instytut głuchoniemych i niewidomych, szkoły realne i inne zakłady naukowe i dobroczynne. Warszawa ma także znaczne fabryki (mianowicie Steinkelera) i dość obszerny handel; odbywa się tu także raz w roku walny targ na wełnę. (167,000 mieszkańców).

Na lewym brzegu Wisły, leży przedmieście Warszawy *Praga*.

Łowicz nad Bzurą pięknie zabudowane miasto, sławne jarmarkiem.

Kalisz nad Prosną, ma fabryki sukna. (12,000 mieszkańców).

Sieradz nad Wartą, ma fabryki sukna.

Częstochowa nad Wartą; na Jasnej górze bogaty klasztor Paulinów, gdzie obraz N. P. Maryi.

Konstantynów, nowe miasto górnicze, ma huty cynku i kopalnie ziemnego węgla.

2 GUBERNIA RADOMSKA: *Radom* nad Mliczną, miasto gubernialne.

1 *Sandomierz* nad Wisłą ze starożytnym zamkiem.

1 *Kielce*, ma starożytny zamek, zarząd górniczy i kopalnie miedzi, żelaza, ołowiu i ziemnych węgla.

1 *Siewierz*, ma kopalnie żelaza.

3 GUBERNIA LUBELSKA: *Lublin*, miasto gubernialne, ma zamek na górze i jarmarki. (15,000 m.)

Zamość nad Wieprzem, forteca.

Nowa Aleksandrya (Puławy) nad Wisłą, ma instytut panien.

Siedlce, miasto handlowe.

Iwangorod (Demblin) przy ujściu Wieprzu do Wisły, forteca.

4 GUBERNIA AUGUSTOWSKA: *Suwałki*, miasto gubernialne.

Augustowo przy Augustowskim kanale, targi na bydło.

Stabin ma huty żelazne i szklanne.

Łomża nad Narwią, pięknie zabudowane miasto i dosyć handlowe.

5 GUBERNIA PŁOCKA: *Płock* nad Wisłą, miasto gubernialne, ma znaczny handel i przemysł.

Nowo-Gieorgiewsk (Modlin) przy ujściu Narwi do Wisły, silna forteca.

III. WIELKIE KSIĘSTWO FINLANDZKIE.

Wielkie Księstwo Finlandzkie ma rozległości 5,300 mil kwadratowych i 1,400,000 mieszkańców), stanowi północno-zachodnią część Rosyi i pokryte jest licznymi błotami i pasmem jezior, po większej części łączących się z sobą, między którymi ciągną się pagórkowate grzbiety skaliste z granitu, lub niskie góry porośnięte lasem. Południowa i południowo-wschodnia część Finlandyi ma ziemię bardziej żyzną, która wydaje żyto, owies, jęczmień kartofle i len. Dobre łąki sprzyjają hodowli rogatego bydła; na samej północy utrzymują liczne stada reniferów. Mieszkańcy, oprócz Finnow, składają się z Szwedów i Rosyan. Główny zarząd Wielkiego Księ-

stwą Finlandzkiego zostaje w ręku generał-gubernatora.

Wielkie Księstwo Finlandzkie dzieli się na 8 gubernij:

Helsingfors nad zatoką Finlandzką, główne miasto całej Finlandyi i rezydencya generał-gubernatora, ma uniwersytet Aleksandrowski i obserwatorium astronomiczne (15,000 mieszkańców). Obszerny port Helsinforsu broni, bardzo silna twierdza *Sweaborg*, wybudowana na 6 wyspach.

Abo dość znaczne miasto handlowe. (13,000 mieszkańców).

Wyborg nad ustępem zatoki Finlandzkiej, prowadzi handel drzewem. (4,000 n.)

Sisterbek (*Siestrorieck*) nad zatoką Finlandzką, ma fabrykę broni.

Waza nad zatoką Botnicką, port kupiecki.

Uleaborg nad zatoką Botnicką, dość znaczne miasto handlowe i port kupiecki.

Torneo na ostatnim krańcu zatoki Botnickiej, miasto portowe.

Do Finlandyi należą wyspy *Aland* w zatoce Botnickiej i wyspa *Hochland* w zatoce Finlandzkiej.

B) ROSSYA AZYATYCKA.

I. SYBERYA.

Syberya zajmuje całą północną część Azyi i ma rozległości przeszło 280,000 mil kwadr. i 2,650,000 mieszkańców. Graniczy ona *na północ* z morzem Lodowatym; *na wschód* z oceanem Wschodnim; *na południe* z posiadłościami Chin i niepodległą Tartaryą; *na zachód* z Rosyją Europejską.

Część Syberyi, począwszy od gór Uralskich aż do rzeki Jeniseju, ma położenie dość płaskie i nizkie; oprócz gór Ałtajskich i Sajańskich ciągnących się w południowej jej części. Za Jenisejem zaś łańcuchy gór przeryniają kraj w różnych kierunkach. Najwyższe pasma gór rozciągają się na południowej granicy Syberyi; sama zaś północna jej część pokryta bezleśnymi bagniskami, zawsze prawie skrzepłemi zwanemi *Tundry*. — Przyroda ziemi dosyć jest rozmaita. Niektóre równiny są dość żyzne, mianowicie: około Bajkału i Irkutska, i step *Barabiński*, między Irtyszem i Obą, gdzie się dość dobrze rodzi żyto; około Jakutkska rodzi się jęczmień. Nad rzekami Irtyszem i Iszymem ciągną się piaszczyste i solne pustynie. — Syberya ma wielką obfitość lasu. Góry Syberyi zawierają w sobie bogate kopalnie srebra (w Ałtajskich i Nerczyńskich), złota (w Uralskich, i w podgórzach Syberyi w kształ-

cie piasku), platyny (w Uralskich), miedzi w Uralskich i Nerczyńskich), żelaza, cyny; także ogromnych malachitów i jaspisów (w Uralskich). Głównym produktem Syberyi z królestwa zwierzęcego, są zwierzęta dostarczające drogich futer, mianowicie: sobole, lisy i wiewiórki. Mieszkańcy północno-wschodniej Syberyi i Kamczatki używają psów do jazdy, niektóre zaś plemiona na północy utrzymują liczne stada reniferów. Handel głównie prowadzi się z Chinami przez Kiachtę.

Mieszkańcy, oprócz Rosyau, składają się z Ostiaków, Samojedów, Tatarów, Kirgizów, Jakutów, Tunguzów, Burjatów, Kamczadalów, Czukezów i Jukagirów. Bardzo wiele z tych ludów, stoi jeszcze na najniższym szczeblu wykształcenia, tak, iż polowanie i rybołówstwo stanowią główne ich zatrudnienie; znaczna część pędzi życie koczownicze, przenosząc się ze swemi *jurtami* z miejsca na miejsce. Syberya dzieli się na Zachodnią i Wschodnią. Zachodnia Syberya zawiera w sobie gubernie Tobolską i Tomską, do niej także należą stepowe okręgi Kirgizów. Wschodnia zaś zawiera w sobie gubernie Jenisejską i Irkucką i 3 obwody: Jakucki, Zabajkalski i Kamczacki.

GUBERNIA TOBOLSKA: *Tobolsk* nad Tobolem i Irtyszem, miasto gubernialne i handlowe. (14,000 mieszkańców).

Omsk nad Irtyszem i Omą, forteca; tu jest siedziba głównego zarządu zachodnią Syberyą i Syberyjskiemi Kirgizami. (11,000 m.)

Tiumeń nad Turą, produkuje wiele juchtu, który się ztąd wysyła do Kiachty.

Do tej gubernii liczą się stepowe okręgi Kirgizów, tak zwanej Małej Ordy, której ludność wynosi około 235,000 dusz płci męskiej. Koczują oni na przestrzeni 30,000 mil kwadratowych, utrzymując bardzo liczne stada owiec, wielbłądów, koni, kóz i rogatego bydła.

GUBERNIA TOMSKA: *Tomsk* nad Tomem, miasto gubernialne, w którego okręgu znajdują się znaczne kopalnie złota.

Barnaut nad Barnauką przy jej ujściu do Obu, siedziba zarządu górniczego Ałtajskiego okręgu, ma huty dla topienia i oczyszczania złota, srebra, miedzi i ołowiu.

Kotywan nad Oba, ma szlifiernie kamieni i huty dla topienia i oczyszczania srebra.

GUBERNIA JENISEJSKA: *Krasnojarsk* nad Jenisejem, miasto gubernialne.

Jenisejsk nad Jenisejem; mieszkańcy jego trudnią się jedynie dostarczaniem zapasów żywności dla pracujących w kopalniach.

GUBERNIA IRKUTSKA: *Irkutsk* nad rzeką *Irkutą* przy jej połączeniu się z *Angarą*, niedaleko jeziora *Bajkału*; miasto gubernialne i siedziba głównego zarządu *Wschodnią Syberją*; prowadzi ono obszerny handel.

Kiachta mała wioska (36 domów), tylko strumieniem oddzielona od pogranicznego miasteczka chińskiego *Majmaczyn*, główny punkt zamiennego handlu między *Rosją* i *Chinami*. Przedmiot przywozu stanowi herbata; wywozu zaś: sukna, futra i jucht.

Nerczynsk nad *Nerczą* przy ujściu jej do *Szyłki* ma huty i kopalnie srebra i ołowiu.

OBWÓD ZABAJKALSKI: *Czyta*, miasto obwodowe.

OBWÓD JAKUTSKI: *Jakutsk* miasto obwodowe, sławne jarmarkiem, na który zwożą się drogie futra z *Jakutskiego* i *Kamczatskiego* obwodów.

Ochotsk przy ujściu *Ochoty* do morza *Ochotskiego*, port i warsztaty okrętów.

Ajan nad morzem *Ochotskiem*, port *Rosyjsko-Amerykańskiej Kompanii*.

Do tego obwodu liczą się bezludne wyspy na morzu *Lodowatym*: *Archipelag ujścia Leny*, wyspy *Lachowskie* (*Nowa Syberja* i t. d.) i wyspy *Niedźwiedzie*.

OBWÓD KAMCZATSKI: *Nizniekamczatsk* nad Kamczatką, miasto obwodowe.

Do Syberyi należą wyspy leżące na oceanie Wschodnim, a mianowicie: wyspy bezludne *Miedziana* i *Berynga*, — i *Kurylskie*, wulkanicznego pochodzenia, zamieszkałe przez Kuryłów.

II. KRAJ KAUKAZKI.

Kraj Kaukazki ma rozległości około 3,200 mil kwadratowych i przeszło 4,500,000 mieszkańców, nie licząc w to górali. Graniczy on *na północ* z pasmem gór Kaukazkich; *na wschód* morzem Kaspijskiem; *na południe* z Persją i Turcją Azyatycką; *na zachód* z morzem Czarnem. Część północna kraju przerznięta odnogami gór Kaukazkich, południowa zaś odnogami Tauru i Araratu. Południowo-wschodnia część zawiera rozległe równiny. Ziemia w dolinach i na płaszczyznach nadzwyczaj żyzna i rodzi oprócz zboża, winogron (mianowicie w Kachetii), szafran (w powiecie Bakińskim), mazzanę (około Derbentu), ryż (w Gruzji) i wszystkie owoce południowe; produkuje się tu także znaczna ilość jedwabiu (20,000 pudów). Ważniejsze produkta kopalne są: sól, nafta (240,000 pudów rocznie) i ałun. Podgórze i środkowe góry są zarosłe lasem. Rolnictwo, hodowanie bydła, rybołów-

stwo, dobywanie soli i jedwabnictwo stanowią główne zatrudnienie mieszkańców, którzy się składają z Tatarów (675,000), Gruzinów (500,000), Ormianów (300,000), Osetinów (35,000), Greków (5,000), osadników Niemieckich (2,000), Żydów (40,500) i Cyganów. Rossyanie żyją tu tylko jako urzędnicy. Większa część Muzułmanów pędzi życie koczownicze, utrzymując liczne stada rogatego bydła i owiec.

Główny zarząd Krajem Kaukazkim (wspólnie z gubernią Stawropolską i Ziemią Kozaków Czarnomorskich), zostaje w ręku Namiestnika Kaukazkiego.

Kraj Kaukazki dzieli się na 5 gubernij, które są:

GUBERNIA TYFLISKA: *Tyflis* nad Kurą, miasto gubernialne i rezydencja Namiestnika Kaukazkiego, niegdyś stolica królestwa Gruzji, jest środkowym punktem handlu między Rosyą i Persyą. (31,000 mieszkańców).

GUBERNIA ERYWAŃSKA: *Erywan* nad Zangą, miasto gubernialne i forteca.

Niedaleko od Erywanu leży klasztor *Eczmiazdin*, siedziba Patryarchy Ormiańsko-gregoryańskiego.

Nachiczewan, niegdyś stolica państwa Ormiańskiego, skład towarów idących z Europy i Persyi.

GUBERNIA KUTAJSKA: *Kutais* nad Rionem, miasto gubernialne.

Achatych, silna forteca, niedaleko od rzeki Kury.

Suchum - Kale (w Abchazyi), ważny port kupiecki.

Do gubernii Kutaiskiej zalicza się *Mingrelia* i *Swanetia*, zostające pod rządem swych władców.

GUBERNIA SZEMACHIŃSKA, *Szemacha*, miasto gubernialne, produkuje znaczną ilość jedwabiu.

Baku nad morzem Kaspijskim, miasto portowe i handlowe. W okolicach Baku są liczne źródła ropy.

Soljan na wyspie Kury, bardzo ważne pod względem rybołówstwa.

GUBERNIA DERBENTSKA: *Derbent* nad morzem Kaspijskim, miasto gubernialne i forteca.

Do tej gubernii zaliczają się kraje *Północnego* i *Górnego Dagestanu*.

Między gubernią Stawropolską, Ziemią Kozaków Czarnomorskich i Krajem Kaukaskim, mieszkają waleczni górale, zostający albo w zupełnej niezawisłości od Rosyi, albo pod jej opieką uważani jako sprzymierzeńcy, albo nakoniec będąc podbici, zostają pod zarządem wojennym.

Droga wojenno-gruzińska, idąca z Władykaukazu do Tyflisu, przerzyna po połowie kraj niepodległych plemion Kaukazkich; w zachodniej części ku morzu Czarnemu, mieszkają plemiona Czerkieskie; we wschodniej zaś, ku morzu Kaspijskiemu, plemiona Lezgińskie, Tatarskie i Czeceńskie. Wszystkie te plemiona są albo Mahometanie, albo poganie, z dodatkiem niektórych mahometańskich obrzędów.

Kraj niepodległych plemion Kaukazkich, otaczają w około plemiona już podbite i zostające pod zarządem wojennym, a mianowicie: *Abchazowie* (110.000), *Czerkiesi Zakubanscy*, *Kobardyńcy*, *Tatarowie Nogajscy* (koczujący), *Osetyńcy*, *Czeceńce*, *Kumyki* i t. d.

Ważniejsze fortece na Kaukazie: *Władykaukaz* na północnej pochyłości gór Kaukazkich, *Groźna* nad Sunzą i *Wniezapnaja*; a także *Derbent* i *Pietrowskoje ukreplenije* na wybrzeżu morza Kaspijskiego.

C) POSIADŁOŚCI ROSSYJSKO-AMERYKAŃSKIE.

Posiadłości Rosyjsko - Amerykańskie zajmują północno-zachodnie wybrzeże Ameryki z półwyspem *Alaszka* i wraz z przytykającym do niego łańcuchem wysp *Aleutskich*. Wszystkie posiadłości Ros-

syjsko - Amerykańskie mają rozległości około 17,500 mil kwadratowych i do 60,000 mieszkańców, którzy oprócz Rosyjan (800 dusz), składają się z *Eskimosów*, *Koluszów*, *Ugalenów* i *Aleutów*. Ziemia na lądzie bagnista i porośła lasem; wyspy zaś są zupełnie bezleśne, wulkanicznego pochodzenia; niektóre z nich mają jeszcze działające wulkany. Wszystkie posiadłości Rosyjsko - Amerykańskie, na mocy praw i przywilejów udzielonych od rządu, zostają w posiadaniu czasowem Kompanii (towarzystwa) Rosyjsko - Amerykańskiej i pod zarządem naczelnika wybieranego przez towarzystwo i zatwierdzanego przez rząd. Główny zarząd znajduje się w Petersburgu; są także faktorye Kompanii w Moskwie i Irkucku. Wyspy *Kurylskie* są także pod zarządem Kompanii. — Głównym i jedynym produktem tych krajów są zwierzęta, dostarczające drogich futer, jako to: bobry rzeczne i morskie, lisy czarne i ciemno-kasztanowate.

Nowo - Archangielsk na wyspie *Sitce*, główna faktorya towarzystwa i siedziba głównego naczelnika; ma port i warsztaty okrętów.

OGÓLNE UWAGI O CESARSTWIE ROSSYJSKIEM.

ROZLEGŁOŚĆ, LUDNOŚĆ, RELIGIE I RZĄD. — Cesarstwo Rosyjskie ma rozległości przeszło 400,000 mil kwadratowych

(licząc w to i stepy Kirgizów), i przeszło 65 milionów mieszkańców. Religia panująca prawosławno-wschodnia, chociaż i inne wyznania są tolerowane. Rząd monarchiczny nieograniczony i samowładny; następstwo tronu jest dziedziczne w męskiej i żeńskiej linii, według prawa pierwotstwa. Z tronem Cesarstwo-Rosyjskim są nierozdzielne trony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Finlandzkiego.

KLIMAT, PŁODY, PRZEMYSŁ I HANDEL.—Wielka rozległość Cesarstwa Rosyjskiego jest przyczyną niezwykłej różnorodności klimatów. Bez względu jednak na tę różnorodność, powietrze w ogóle jest zdrowe, wyjąwszy samą północną część gdzie panują szkorbuty; step *Barabiński*, gdzie w czasie upałów powstaje niebezpieczna choroba *Karbunkuł* (*Sibirskaja jazwa*), i wybrzeża morza Czarnego w Kraju Kaukaskim, gdzie panują ciągłe gorączki.

Z przyczyny rozmaitych odmian klimatu, jako też różnorodnej własności gruntu, i płody są nadzwyczaj rozmaite. Ważniejsze są: z *królestwa roślinnego*: a) zboża: żyto, pszenica, jęczmień, owies, kukurudza (w południowej Rosyi), ryż (na Kaukazie); b) rośliny farbiarskie i fabryczne: konopie, len, tytuń, chmiel; także szafran i marzanna (na Kaukazie), buraki cukrowe (w południowej Rosyi i Królestwie Polskiem); c) drzewa owocowe rosną wszędzie, począwszy od 50 stopnia północnej szerokości ku południowi; d) winogron (w Chersońskiej i Podolskiej gubernii, w Bessarabii, Ziemi Kozaków Dońskich, Krymie i na Kaukazie); e) Lasy drzew iglastych i liściowych znajdują się w wielkiej obfitości (z wyjątkiem stepowej przestrzeni w południowej Rosyi); drzewa cedrowe (w zachodniej Syberii) i morwowe (w południowej Rosyi, w Krymie i szczególniej

na Kaukazie. *Z królestwa zwierzęcego*: a) bydło domowe: rogate bydło (szczególniej w południowo-zachodnich guberniach), konie (wielkimi tabunami w południowej Rosyi), owce, dające cienką wełnę (w południowo-zachodnich guberniach, w gubernii Saratowskiej i w guberniach Nadbaltyckich), renifery (w samej północnej części Cesarstwa), wielbłądy (między rzekami Uralem i Wołgą, w Krymie i na Kaukazie), bawoły (w południowej Rosyi, Krymie i na Kaukazie), kozy (szczególniej u narodów koczujących); b) zwierzęta dostarczające drogich futer: sobole, lisy i bobry (najlepsze we wschodniej Syberyi i Ameryce), kuny, wydry, gronostaje, lisy białe, piżmowce, rosomaki i wiewiórki (w północnej Rosyi i mianowicie w Syberyi), białe niedźwiedzie (na wybrzeżach oceanu Północnego); c) zwierzęta wielorybowe: wieloryby i konie morskie (na oceanie Północnym), foki (w morzu Białém i Kaspijskiém); d) ryby: dorsze, śledzie, jesiotry, łososie, sterlet i bieleha (w morzu Białém i Kaspijskiém, także w rzekach: Wołdze, Donie i Uralu); e) owady: pszczoły (w południowo-zachodniej Rosyi), jedwabniki (w południowej Rosyi, a szczególniej na Kaukazie). *Z królestwa kopalnego*: złoto (w górach Uralskich, Ałtajskich i Nerczyńskich), srebro (w Ałtajskich i Nerczyńskich), platyna (w Uralskich), żelazo (mianowicie w Uralskich), cyna (około Bajkału), miedź (w Uralskich, Ałtajskich i w Finlandyi), cynk (w Królestwie Polskiém), sól kuchenna (w jeziorach w Południowej Rosyi i w źródłach w Północno-Wschodniej), sól kamienna (w Ziemi Kozaków Uralskich, około *Ileckiej zaszczyty*), ziemne węgle (w gubernii Ekaterynosławskiej i w królestwie Polskiém), nafta (na Kaukazie), saletra (w południowej Rosyi), marmur (w Finlandyi, Ołoneckiej gub. i Krymie), malachity (w Uralskich), jaspisy (w Uralskich), agaty (w Uralskich, Nerczyńskich i

Ałtajskich), topazy, chalcedony, ametysty i berylle (w Nerczyńskich), krwawniki (w Uralskich).

Rolnictwo stanowi główny przemysł mieszkańców całego Cesarstwa; w południowej zaś Rosyi hodowanie rogatego bydła, koni i owiec, dających cienką wełnę, stanowi równie ważną gałąź gospodarstwa. *Ogrodnictwo* kwitnie w guberniach na Wołdze i Ocie, w niektórych południowych i zachodnich guberniach, w Królestwie Polskiem i Krymie; *wyrabianie wina* w południowej Rosyi i Krymie; *pszczelnictwo* szczególnie w guberniach Połtawskiej i Kurskiej; *jedwabnictwo* w gubernii Stawropolskiej i na Kaukazie; *górnictwo* zaś szczególnie kwitnie w górach Uralskich.

Przemysł rękodzielny kwitnie najwięcej w guberniach Moskiewskiej i Władimirskiej, a także w Kałużskiej, Kostromskiej, Niżegorodzkiej, Twerskiej, Orłowskiej, Tulskiej, Inflantskiej, Peterburskiej, Jarosławskiej, Razańskiej, Tambowskiej i w Królestwie Polskiem. Ważniejsze fabryki są: sukna, wyrobów wełnianych, jedwabnych i bawełnianych; skór, lin okrętowych, płótna, papieru, wyrobów kruszcowych, porcelanowych i szklanych. Wszystkich fabryk w Rosyi liczy się około 10,500, których produkcję oceniają na 130 milionów rubli srebrnych.

Handel wewnętrzny (krajowy) w dosyć kwitnącym stanie mianowicie w obwodzie Wołgi. Ułatwiają ten handel: koleje żelazne między Moskwą i Petersburgiem, i między Warszawą i Wiedniem, bite drogi szosowe (mianowicie w Królestwie Polskiem), liczne komunikacje wodne i jarmarki, z których znaczniejsze odbywają się: w Niżegorodzie, Charkowie, Kursku, Romnach (Połtawskiej gubernii), Rostowie (w Jarosławskiej), Berdyczowie (Kijowskiej) i Irbicie (w Permskiej). *Handel zagraniczny morski* odbywa się

przez Petersburg, Rygę, Odessę, Archangielsk, Taganrog i Astrachan; handel zaś zagraniczny lądowy odbywa się przez *Połągę* (w Kurlandyi) i *Jurborg* (w Kowieńskiej) z Prussami, przez *Radziwiłów* (na Wołyniu z Austrya, przez *Skulany* (w Bessarabii) z Mołdawią, przez *Tyflis* (na Kaukazie) z Turcyą Azyatycką i Persyą, przez *Orenburg*, *Troick* (w Orenburskiej) i *Petropawłowsk* (w Tobolskiej) z Chiwą i Bucharyą i przez *Kiachtę* (w Irkutskiej) z Chinami. Główne przedmioty wywozu są: łoś, zboże (mianowicie pszenica, na południu), len, pieńka, siemie lniane, drzewo, wełna, płótna, miedz, żelazo, zajęcze i wiewiórcze futra, szczecina, surowe skóry, jucht, sukna, olój i klej rybi. Co się zaś tyczy przywozu, to głównymi przedmiotami są: bawełna surowa i przędzona, piasek cukrowy, wina, drzewa i rośliny farbierskie, wyroby jedwabne, wełniane i bawełniane, jedwab, herbata, owoce, oliwa, tytuł. sól, kosy i sierpy.

16/52

10892

K

20 -

M 36/41

20. v 52

675